Ephraim Kishon

Volt szerencsém

KISHONT FERENC ÖNÉLETRAJZA

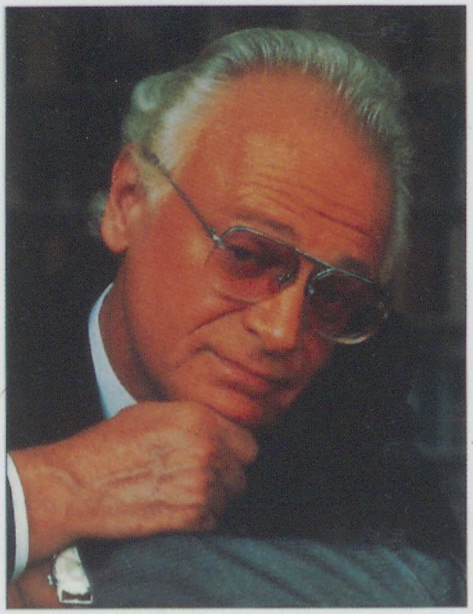

Akadémiai Kiadó, Budapest

Ephraim
Kishon
Volt
szerencsém

A könyv Jaron London izraeli újságíróval folytatott beszélgetés alapján született

54 fényképpel

A képek forrásai:
5: Axel Arens; 28: SFB, Berlin; 36: Schneider press, München; 44: Lutz Kleinhans, Frankfurt/Main; 45: Jürgen Engler, Berlin; 47: Rick E. Schulze, Grünwald; 46: Christine Strub, München; 49: Hans Hubmann, Kröning; 52: Aloys F. Reminghorst, Fröndenberg; 54: Ted Matkowski, Wien; a többi privát felvétel

74798
90098

Ephraim Kishon

Volt szerencsém

KISHONT FERENC
ÖNÉLETRAJZA

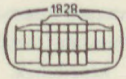

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTAK 0 00005 21900 1

508614

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Ephraim Kishon: Nichts zu lachen. Die Erinnerungen. 1993
Langen Müller in der F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH,
München • Berlin

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Fordította:
DOHY GÁBOR

A fordítást az eredetivel egybevetette:
KARSAY KATALIN

ISBN 963 05 AK 6792 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első kiadás: 1994

© 1993 Ephraim Kishon
Hungarian translation © Dohy Gábor, 1994
Hungarian edition © Akadémiai Kiadó és Magyar Könyvklub, Budapest, 1994

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes
A szedést az Omigraf Kft. Budapest végezte
Felelős vezető Rusznák János
A nyomást és a kötést Graphischer Grossbetrieb Pössneck, Germany
készítették
A tipográfiát és a fedelet Isolde Ohlbaum felvételének felhasználásával
Horváth Tibor tervezte
Megjelent 11,25 (A/5) ív+16 oldal melléklet terjedelemben

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 8979..../19 94... sz.

Élettörténetemet három, izraeli születésű gyermekem kedvéért mesélem el, hogy közelebbről megismerhessék apjukat.

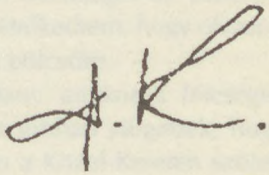

Be kell vallanom, soha nem akartam önéletrajzot írni. Egyszerűen nem tudtam elképzelni, hogyan lehetséges az életemet valósághűen elmondani, és abban is kételkedtem, hogy olvasóimat valóban érdekelheti, hol ringott a bölcsőm.

Még akkor is hajthatatlan maradtam, amikor a feleségek gyöngye és három gyermekem egyre jobban sürgettek, hogy írjam le élettörténetemet. Mindnyájan a Közel-Keleten születtek, és mindenáron meg akarták örökíteni a magyar születésű családfő mozgalmas gyermek- és ifjúkorát az utódok számára. Vonakodtam közszemlére tenni a múltamat, hiszen minden élmény, amely családomnak értékes lehetne, oly szomorú vagy annyira abszurd, hogy helyesebbnek láttam, ha magammal viszem mindet egy jobb világba.

Az írókat – ez régóta vallott meggyőződésem – nem jellemük vagy életrajzuk után kell megítélni, hanem kizárólag műveik alapján. Könyveket írtam, darabokat rendeztem és filmeket forgattam. Ez az életem, ez vagyok én.

A horogkereszt rabigájában leélt éveimről – amelyek minden bizonnyal többet alakítottak rajtam, mint származásom, szüleim és tanáraim – kívülállók számára alig érthető okok miatt mostanáig egyetlen sort sem írtam. Úgy tűnik ma már, mintha azok az idők egy másik bolygón játszódtak volna, és beszámolómat csak azok érthetnék meg, akik – mint én – arra voltak kárhoztatva, hogy szemtanúi és áldozatai legyenek történelmünk ama sötét szakaszának.

Akkor adtam be a derekamat, amikor Izrael legismertebb és legtehetségesebb televíziós személyisége, Jaron London – aki véletlenül a szomszédom – meg akarta ismerni azt a kacskarin-

gós utat, amely a budapesti Hoffmann Ferenctől a héber íróig, Ephraim Kishonig vezetett.

Egy tel-avivi közös vacsora során feleségemnek jutott eszébe, hogy Jaronnak, a tapasztalt „talkmasternek" kellene ellenállásomat megtörnie és szóra bírnia engem. A feleségek gyöngye így azt a nem csekély kockázatot vállalta, hogy a Jaronnal folytatandó beszélgetések során legféltettebb titkaim is napvilágra kerülnek. Ezért a kurázsiért legőszintébb köszönetem, azaz inkább csodálatom illeti meg őt.

Jaron és jómagam 1992 nyarának elején visszavonultunk a svájci Alpok magányába és csendjébe. Appenzelli házamban tíz napon át vettük fel hangszalagra a későbbi héber nyelvű kötet alapját képező visszaemlékezéseimet. Beszélgetőpartnerem nem mindennapi egyéniségének köszönhetően a tervezett monológból hamarosan dialógus lett, ami azonban nem követte időrendben életem állomásait, hanem inkább képzettársítások mentén haladt. A humor nem maradt ugyan ki a párbeszédből, de érthető módon tűnődéseink árnyéka vetült rá.

Az így született önéletrajz átdolgozása német ajkú olvasóim számára nem volt könnyű feladat. Jaronnak fontos szerepe volt emlékeim felszínre hozásában, szövegét azonban jelentősen le kellett rövidítenem, mert a neves izraeli Európában ismeretlen, és szavai elsősorban az otthoni érdeklődésnek szóltak. Az élénk párbeszéd így olykor visszaváltozott monológgá, viszont jó néhány olyan kiegészítést iktattam be a szövegbe, amely fontos lehet német olvasóim számára, úgyhogy immár egy új, eredeti változatról beszélhetünk. Visszaemlékezéseim magva mindazonáltal a csendes Appenzellben folytatott beszélgetés.

Vallomásaimat a svájci menedékhely verandáján marhakolompok hangja festette alá. A békés állatok jóízűen legelésztek a szomszédos mezőkön. Aligha veheti körül hangulatosabb légkör azt az embert, aki a múltját és az igazát keresi.

Beszélgetésünk kezdetén lepillantottunk a dombról az appenzelli falura, évszázados, festményekkel díszített faházaira, amelyek oly szépek, mintha egy képeskönyv rajzai lennének. Ekkor azt mondtam:

„Olyanok ezek a házak, mint egy díszlet, és úgy érzem itt

magam, mint a nyugalmazott színész, aki eltévedt a kulisszák útvesztőjében, és attól tart, hogy bármelyik pillanatban felébredhet álmából, amely egy bizonyos Hoffmann Ferike életének végállomásáról szól, akinek sorsa a magyar hadsereg egy jelentéktelen rabszolgájának szerepével kezdődött."

Jaron: Miért nevezi ezt „végállomásnak"?

A koromra célzok, és nem appenzelli lakóhelyemre. Nem hiszem, hogy történhet még valami érdemleges az életemben. A lélektani nyomás, amely egyik sikertől a másikig űzött, mára jelentősen gyengült. Vége az ámokfutásnak. A festői táj e svájci kisváros körül már talán kalandos élettörténetem utolsó felvonásának különös díszlete. De voltaképpen nem is a díszlet különös, hanem a tény, hogy az életem pereg le előtte.

Néha visszagondolok, és elképzelem, hogy ismét vigyázzban állok valamelyik sorakozónál, nyolc vagy tíz véget nem érő órán át, csikorgó hidegben, csontig lesoványodva, telve halálfélelemmel. A néhány életben maradt zsidó fogollyal várok a náci tisztre, aki dönteni fog sorsunk felől. És ekkor valaki a vállamra koppint, és fülembe súgja, hogy egy napon egy számomra ismeretlen sivatagi országba fogok kivándorolni, és megtanulom az ott lakók nyelvét, amelyet visszafele kell olvasni. Ezen a furcsa nyelven írok majd néhány tucat könyvet, és kedvenc írójuknak tartanak majd annak az SS-tisztnek a gyermekei és unokái, akire e percben mint hóhéromra várok. Ha egy látnok akkor mindezt a fülembe súgja, őrültnek tartottam volna, és felháborodtam volna ízléstelen viccein.

Gyakran gondolkodom erről, és még most sem tudom felfogni igazán, hogy a sors szeszélye folytán háztulajdonos lettem Appenzellben. Ebben a félreeső városkában van a vidékre oly jellemző fagerendás ház, amely a telekkönyvben a feleségemmel kettőnk nevén szerepel. Appenzell az a hely, ahol írói munkám és a lenyűgöző természet látványa a pihenést jelenti számomra. Igen, a kis kanton még tiszteletbeli polgárává is megválasztott engem, talán az egyetlen zsidót ezen a hegyvidéki tájon, amelyet világok választanak el gyermek- és ifjúkorom vidékeitől és figuráitól. Nem csoda

hát, hogy időről időre felteszem magamnak a kérdést, nem csupán álmodom-e mindezt.

Életem forgatókönyve persze Hoffmann Ferike szülőházával és gyermekkorával kezdődne, de a legendás Freud professzor is egyetértene azzal az állítással, hogy akik ifjúságukat a holocaustban töltötték, azoknak gyerekkora árnyékká fakult.

Ez nem jelenti azt, hogy mindenki, aki túlélte azt a korszakot, feltétlenül hasonlít is egymásra. Hiszen rafinált változatai voltak a pokolnak, amelyek különféleképpen formálták áldozataikat, s egyéni életélmények végtelen példatárát hozták létre.

Ma már valóban jelentéktelennek tűnik a gyermekkorom. Nem voltam más, mint egy zsidó fiú, aki teljesen asszimilálódott környezetben nőtt fel. Hallomásból tudtam ugyan, hogy létezik valamiféle antiszemitizmus, a híre eljutott hozzám, sokat azonban nem érzékeltem belőle. Akkoriban minden szempontból magyarnak éreztem magam. A héber nyelvnek még a létezéséről sem tudtam, odahaza pedig nyomatékosan megtiltották, hogy akár csak egyetlen jiddis szót is a számra vegyek. A jiddis az egzotikus, hosszú szakállú, sábeszdeklis zsidók nyelve volt, akiknek külseje és viselkedése miatt mi, „mózeshitű magyarok" szégyenkeztünk. Szüleim ismeretségi körében nem ment ritkaságszámba, hogy pofont érdemelt az a gyerek, aki véletlenül jiddisül fejezte ki magát. „Nem használjuk ezt a kutyulék lengyelt", mondták szemrehányóan. „Mégsem vagyunk galíciaiak!"

Jaron: Soha nem volt dolga ortodox zsidókkal?

Nem, sőt meg is tiltották, hogy legyen. Arra emlékszem csak, hogy gyerekfejjel, kíváncsian, mint mindig, megállítottam egyszer egy rabbit az utca közepén, és már-már pimaszul megkérdeztem tőle, ugyan miért nem veti le vastag fekete kaftánját ilyen forró nyári napon. Válasza éppoly rejtélyes volt, mint öltözéke. „Azért viselem", adta higgadtan tudtomra, „mert a dédapám is viselte, és az unokáim is viselni fogják."

Hálás voltam a sorsnak, hogy nem vagyok az unokája, mert Magyarországon néha bizony nagyon forró a nyár. Családom ízig-vérig magyarnak tartotta magát, sőt azzal is szívesen dicse-

kedett, hogy elődeink részt vettek az Ausztria elleni 1848-as magyar felkelésben, amelyben egyik nagyapám állítólag a tiszti rangig vitte. Zsidóságomra pusztán egy bejegyzés utalt magyar személyi igazolványomban, s ez is igen tapintatosan hangzott: „Vallása: izr.". Nem holmi „zsidó", ami szitokszónak számított, hanem csupán „izr.", egy megváltó ponttal az „r" után, lerövidítve a kényes „izraelita" megjelölést.

Mindennek ellentmond, hogy tizenhárom éves koromban részt vettem a hagyományos bármicve ünnepségen a zsinagógában. Egyike volt ez a kevés eleven családi hagyománynak, meghajlás a tiszteletre méltó rabbi ősök előtt, akiktől származunk. Titokzatos, sőt kissé félelmetes szertartás volt, egészen ódon hangulatú, mint az ősatyák korában.

Az ünnep előtt néhány nappal fölkeresett az iskolában egy tekintélyes külsejű fekete sapkás öreg, és leírta nekem latin betűkkel a hivatalos szöveget. Nem értettem a szavak jelentését, mégis a mai napig emlékszem néhány részletre:

„Ve erastih, li laolam bemispat, bezedek uverahamim" – ami nem kevesebbet jelent, mint hogy az Isten örökre eljegyezte magát velem az igazság és a törvény, a kegyelem és az irgalmasság nevében.

Mikor eljött a napja, ott álltam egy pódiumon a zsinagógában, magam elé mormoltam a szöveget, és igyekeztem áhítatosnak látszani. A templomszolga megkérdezte az imádság után: „Mennyit szánsz adakozásra, fiam?"

Zavartan hallgattam, mivel sejtelmem sem volt, mire gondol, végül apám segített ki. Kivett a zsebéből egy pénzdarabot – értéke annyi lehetett, mint ma egy dollárnak –, ezzel jelezte a kívánt adományt. Ilyen volt akkoriban viszonyom a zsidósághoz: ha nem is ellenséges, de igen felületes.

Hitemet a mai napig is erős egyéni, személyes vonások jellemzik. De ha vannak is kétségeim a hivatalos vallásokkal szemben, az istentagadókat és az eretnekeket mindig is a legostobább emberek közé soroltam. A zsidó vallást pedig, gazdag élettapasztalatom alapján, valamennyi vallási irányzat közül a leginkább életközelinek és a leghumánusabbnak tartom.

Csodálom Mózest, az egyiptomi herceget és zsidó géniuszt,

aki negyvenéves vándorlása alatt a Sinai-sivatagban azt a történelmi érvényű tanulságot vonta le, hogy az emberek – és különösen az ő rabszolganépe – csak akkor fogják követni a polgári törvényeket, ha azokat közvetlen, isteni kinyilatkoztatásnak tekintik. A Tízparancsolat ezért máig erkölcsi rendünk értelmes alapját képezi, még ha egyik pontját – „Ne kívánd embertársad feleségét!" – nem is lehet feltétlenül teljes sikernek elkönyvelni...

Igen, azt hiszem, a zsidó vallás is olyan tételeken nyugszik, amelyek világi megítélés szerint máig bizonyítatlanok. Mi, zsidók például büszkék vagyunk arra, hogy feltaláltuk a monoteizmust, az egy Istenbe vetett hitet, úgy teszünk, mintha minden szükséges bizonyítékot felsorakoztattunk volna, és mindenkit megelőzve felismertük volna az igazságot. Alázatosan meghajlok a természet, a világegyetem csodái, az élet titkai előtt, de már gyerekfejjel is feltettem magamnak a kérdést: honnan az ördögből tudják oly nagy bizonyossággal a sok milliárd csillag közül egyetlenegynek a lakói a teremtésben részt vevő istenek számát? Sőt még istennők is lehettek! – fontolgattam ifjúi elbizakodottságomban. Gyerekkoromtól fogva tisztában voltam tehát azzal, hogy választanom kell a szkepszis, azaz a humor szülőanyja és a hit, azaz a vallás szülőatyja között. Hamar meghoztam döntésemet, és attól kezdve, hogy rájöttem, nincs semmilyen gyakorlati jelentősége, még betanult esti imámat, a „Müde bin ich, geh zu Ruh" kezdetűt sem mormoltam el az ágyban.

Nem jöhetek rá egy matematikai egyenlet megoldására, ha az egyenlet egyetlen tényezőjét sem ismerem. Újra és újra felteszem magamnak a gyötrő kérdést, miért e sok csoda, mivégre a sok virág, a csillagok, a szöcskék, a gravitáció, a születés és a halál, mivégre mindez, milyen szándék búvik meg e csodák mögött. Titkon talán irigylem is a hívőket, akik nem fogalmaznak meg ilyen kérdéseket.

A bármicve ünnepség mindenesetre csak annyi tanulságot jelentett számomra, hogy lényegesen egyszerűbb hinni az ima égi meghallgattatásában, ha nem értjük a tartalmát.

A bármicve mindazonáltal családi hagyomány maradt. Annak

ellenére is megtartottuk, hogy családom már két generációval a gettó elhagyása után asszimilálódott. Így volt ez a legtöbb európai zsidóval, akik Napóleon rendeletének köszönhetően egyenrangú polgárrá váltak, és meglepő gyorsasággal találták meg helyüket a befogadó országban.

Őseim képcsarnokában egy sor tekintélyes rabbi található. Apai nagyanyám unokahúga volt egy világhírű rabbinak, aki hasonló helyet foglalt el a zsidó közösségben, mint a katolikusoknál a pápa. Jehosua Silbersteinnek hívták, „csodarabbi" hírében állt, és Magyarország egyetlen rabbiképzője máig az ő nevét viseli. Nagyanyám mesélte, hogy a rabbi egyike volt azon keveseknek, akik betéve tudták az egész Talmudot. Ugyanezzel az emberfeletti erőfeszítéssel szerintem akár az Encyclopaedia Britannica negyvenhat kötetét is megtanulhatta volna kívülről...

A zseniális rabbi unokahúga egy gazdag kereskedőhöz ment férjhez, aki egy magyarországi kisvárosban, Szentesen lakott. Gyerekkoromban oda küldtek nyaralni, hogy „meghízzak egy kicsit". Igencsak sovány gyerek voltam ugyanis, akit vajaskenyér-halmokkal kellett feltáplálni. Apámnak hét testvére volt, legtöbbjük szintén kisvárosban lakott. Az én családomban is lejátszódott az a folyamat, amely a magyarországi zsidóságot jellemezte. A gettóélet után a város kínálta lehetőségek sokasága nyílt meg előttük: a szolgáltatások, a tanulás, mindaz, amit a befogadó ország gazdasága és szellemi élete nyújthatott. Magyarország minden tizedik polgára zsidó volt, és aligha van még egy olyan ország a világon, ahol a zsidó kultúrának ilyen erős hatása lett volna. Ám Magyarországon is, akárcsak Németországban, ezt a kultúrát, amely a gondolkodás és az alkotóerő egyik leggazdagabb forrását jelentette, módszeresen pusztították. A legkiválóbb orvosok, az írók színe-java, színészek, olimpiai bajnokok, az Einsteinek – mindannyian a haláltáborokban pusztultak el. Erre a sorsra jutottak apám testvérei és családjaik.

Nagyapámat az mentette meg a holocausttól, hogy még előtte véget vetett életének. Gyerekkoromban, úgy tűnik, lovagoltam a nyakában, beszélgettünk és játszottunk egymással. Arcára azonban már nem emlékszem, ahogyan a halálát is igyekeztem elfelejteni, pedig a családunkat megrázta az eset. Hithű zsidó

volt, öngyilkosságával tehát megváltotta jegyét a pokolba. Mégis ezt az utat választotta. Hetvenéves lehetett, amikor megtudta, hogy gyógyíthatatlan beteg. Tettével magát és hozzátartozóit akarta megkímélni a haldoklás gyötrelmeitől. Szülővárosából Budapestre utazott, s itt közölte vele az orvos, hogy legfeljebb egy lábamputálás jelenthet reményt. Ezek után feljött a lakásunkra és kiugrott a szobám ablakán.

Még most is emlékszem arra, mennyire féltek a szüleim, ha játék közben az ablak közelébe mentem. „Ne álldogálj ott", mondták, „elég baj az, hogy a nagyapa kiesett onnan."

Ma nagyon tisztelem őt. Sok olyan ember van, aki kiúttalan helyzetében öngyilkos akar lenni, de csak kevesen közülük olyan erősek, hogy a végső lépést meg is tegyék.

Magyarországon, megjegyzem, az öngyilkosság ma sem „rendkívüli esemény". A magyarok hajlamosak a depresszióra és – bármily furcsán hangzik is – talán egy kicsit még büszkék is arra, hogy a világelsők közé tartoznak az elkövetett öngyilkosságok számadatai alapján.

A zsidó vallás szerint nagyapámat a temető falán kívül kellett volna eltemetni. Családunk és a rokonság azonban összefogott, és nagyanyám, a nagy rabbi leszármazottja előtt, aki tekintélyes és nagyrabecsült polgárasszony volt, eltitkolták nagyapám halálának körülményeit. Mivel az újságírók nagy része zsidó volt, a helyi lapban szívinfarktusról lehetett olvasni. Nagyanyám élete végéig nem tudta meg, hogy szeretett férje voltaképpen öngyilkos lett.

Ezeknek a családi élményeknek a jelentőségét először akkor értettem meg, amikor Izraelben megismerkedtem a zsidó szokásokkal.

Jaron: Ön is gondolt már arra, hogy véget vet az életének?

Nem volt rá szükség. Gondoskodtak róla mások. De le szeretném írni, mit látott a kis Ferike hatvan évvel ezelőtt, ha kinézett azon a kísérteties ablakon. Egy „bécsi körúti stílusban" épült bérkaszárnya negyedik emeletén laktunk. A földszinten pékség működött. Óriási papírhengereket tartottak az udvaron,

és emlékszem rá, hogy reggelente az ablakból számolgattam a hengereket. Fogalmam sincs, miért. Ez a nevetséges tulajdonságom egyébként máig megmaradt, újra és újra azon kapom magam, hogy számolom a lépcsőket, a villanypóznákat, vagy úszás közben a karcsapásaimat. Önkéntelenül teszem, valószínűleg így vagyok programozva. Másik szenvedélyem azonban nem a papírhengerekkel, hanem egy cipősdobozzal, egy írógép szalagorsóival és egy régi távcső lencséjével kezdődött. A lencse mögé egy zseblámpát állítottam, és a fénysugár segítségével kivetítettem a falra az orsóra feltekercselt rajzaimat. Így barkácsoltam össze első filmvetítőmet.

Már gyerekfejjel bolondultam a filmekért és a moziért. Ám Ferike sajnos csak nagyon ritkán kapott elég apróp énzt a vágyott mozijegyre. Rendszerint lábujjhegyre álltam a mozipénztár előtt, és megkérdeztem, van-e hely az első vagy az utolsó sorban. A pénztáros ilyenkor türelmetlenül odavetette: „A legolcsóbb jegy 30 fillérbe kerül." Szomorúan ballagtam haza. Csak 25 fillér zsebpénzem volt.

Ma viszont az appenzelli házamban és a Tel Aviv melletti otthonomban, Afekában, vagy egy tucat tévékészülékem van, köztük kettőnek a képernyője majdnem akkora, mint egy mozivászon. Gyermekkori szenvedélyem olyan erős maradt, hogy polcaim roskadoznak a számtalan otthon felvett, vagy vásárolt videofilm súlya alatt. Még ha kétszáz évig élhetnék is, akkor sem tudnám valamennyit megnézni.

Úgy látszik, abban az illúzióban ringatom magam, életem közelgő alkonyán, az öregkor és az elkerülhetetlen köszvény miatt, átadhatom magam a lustálkodás örömeinek.

Ez természetesen önámítás. Meggyőződésem, csak az él hosszú ideig, aki haláláig dolgozik. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy az én öregkorom nem az ifjú reklámzsenik kitalálta örömök jegyében fog eltelni. A békés, megelégedett, az őszi nap lágy sugarai által bearanyozott életalkonyt nem nekem találták ki. Az öregkorban van valami égbekiáltóan igazságtalan. Túl korán érkezik. Épp akkor, amikor az ember végre átlátja az élet játékszabályait, és azokat alkalmazni is tudná helyesen.

Jaron: Ön igazán elégedett lehet a külsejével.

Igen, persze. Jóvágású, fehér hajú, idősödő úr vagyok. De hát ki nyugtázza örömmel sokasodó éveinek számát?

Mindez egy élményre emlékeztet. Első nagy szerelmemet Erikának hívták. Tanuló volt egy lakásunkhoz közel lévő fodrászüzletben. Jómagam már komoly, tizenhét éves diák voltam, ő még csak tizenhat és fél. Szerelmünket sok-sok esti séta érlelte meg a közeli parkban, az orgonabokrok és a gesztenyefák alatt; egészen a kézfogásig merészkedtünk. De aztán jöttek a nácik, és véget vetettek zsenge románcunknak.

Évtizedekig nem hallottunk egymásról semmit, mígnem tavaly, amikor egy zürichi villamoson utaztam, az ülő utasokra pillantva megdöbbenve láttam, mi lett Erikából. Teljesen idegennek tűnt. Szívem elszorult, hogy milyen hervadtan ül ott. Hatvanhét és fél éves volt ráncos arca. Bánatosan néztem rá. Ő meg fölállt, és átadta nekem a helyét.

Jaron: Térjünk vissza Ferikéhez. Miért nem tudtak neki a szülei mozijegyet venni?

1937-ig igencsak jómódú családnak számítottunk. Akkoriban azonban sokkal szigorúbban fogták a gyerekeket, bizony nem volt könnyű a zsebpénzemből a moziravalót összekuporgatni.

Apám, Hoffmann Dezső közgazdaságtant és jogot tanult Bécsben, folyékonyan beszélt németül, még ha azzal a letagadhatatlan éneklő akcentussal is, amelyet én sem tudok elkerülni egyetlen nyelvben sem. Ő aztán egy tekintélyes bank igazgatói posztjáig vitte Budapesten.

Ott ismerte meg anyámat, Erzsébetet, aki a titkárnője volt. Ponyvaregénybe illő szerelmi történet az övék. Azt mondják, anyám gyönyörű volt, még versenyeket is nyert. Apámnak pedig, mint minden férfinak, különös gyengéje volt a női szépség. Ezt az örökséget egyébként szívesen elfogadom.

Anyám debreceni volt. Erről a városról általában csak annyit tudnak, hogy ott egy híres, zsíros kolbászfajtát gyártanak. Anyám gömbölyded formáit fűző szorította le, a korabeli divat

szerint. Nagyon büszke volt éjfekete szemére, szép külsejére. Szépsége, amit egész életében ápolt, sokat jelentett számunkra. Kilencvenegy évesen halt meg, és arca, magas kora ellenére, szinte ránctalan maradt.

Egyáltalán nem hasonlítok a szüleimre. A rokonság pusmogott egy francia tisztről is, aki az első világháború után Budapesten állomásozott, és akibe a már férjes Erzsébet állítólag fülig szerelmes volt. Egyszer összeszedtem minden bátorságomat és óvatosan rákérdeztem a dologra, ám anyám csak nevetett. Hittem neki, de nem lehet letagadni a tényt, hogy nem örököltem szüleim fekete haját és alacsony termetét. Fiatalon úgy néztem ki, mint egy képeskönyvből előlépett germán. Magas voltam, szőke, kék szemű. Pisze orromat pedig örvendetes módon, anyám hagyta rám örökül. Akár egy árja mintapéldánynak is beillettem volna, ahogy azt a nemzetiszocialisták propagálták, és amilyenről egy olyan sémi típusú alak, mint dr. Goebbels, csak álmodhatott.

Mindez azonban sem elégedetté, sem büszkévé nem tett. Ellenkezőleg, amiatt szenvedtem, hogy olyan restellni valóan sovány vagyok. Annyira sovány, hogy gondos szüleim elküldtek egy orvoshoz, aki történetesen a nagybácsim volt. Ő pedig inzulininjekciókat írt fel étvágyam serkentésére. Ettől ugyan nem ettem többet, hazafelé menet viszont időnként ájultan estem össze. Abban az időben a szülők meg voltak arról győződve, hogy csak a kövér gyerekek egészségesek, míg a soványak előbb-utóbb a tuberkulózis áldozatai lesznek.

Kedves mamám ezért rendszeresen gombóccal tömött, és ügyelt, hogy lenyeljem az ételt. Mikor már órák múltak el, s én még mindig a két gombócot forgattam a számban, apám anyámmal együtt elkezdte a siránkozást. A ritka alkalmak egyike volt ez, amikor szüleim megértették egymást.

Kapcsolatuk, számomra érthetetlen okból, mindig feszült volt. Én ugyanis nem tudtam, hogy apám kettős életet él, és anyám mindezzel tisztában van, sőt ismeri a másik asszonyt. De apám is sejtette, hogy a feleségének szintén vannak bizalmas kapcsolatai. Soha nem beszélték azonban meg a dolgot, konzekvenciákat pedig végképp nem vontak le belőle. A kor szokásaihoz

és erkölcséhez tartották magukat. A szívélyes társalgást megnehezítette, hogy az akkori magyar szokás szerint magázódtak. A feszültség kettejük között csak 1938 után tört ki, amikor is a zsidóüldözések miatt anyagi helyzetünk drámaian megromlott. Tennessee Williams darabjaiba illő jelenetekre emlékszem. Ma is szinte hallom veszekedéseiket, fölidézni őket nem érdemes.

Amíg lesz monogámia, lesznek hasonló jelenetek is, a keresztény és a zsidó házasságokban egyaránt. A szerencsétlen Gerson rabbi, vallásunk kiválósága, csupán egyetlen dogmát vett át a középkori katolikus egyháztól, s ez pont a monogámia dogmája. Hát ezért van az, hogy a párok újra és újra gyanítják és kimondják, gondolják és sikoltják ugyanazt. Fújják ugyanazt a nótát. Az egész a világhírű amerikai professzornak, dr. Spocknak a könyvére emlékeztet, amelyet a csecsemők viselkedéséről írt. Dr. Spock felvázolt egy minden kisgyerekre egyaránt érvényes, általános mintát: tíz hónapos és kéthetes korában mondja először minden baba azt, hogy „papa", majd további tíz nap elteltével azt, hogy „mama".

A minta alkalmazható házaspárok esetében is. Tizenkét évvel és hat héttel az esküvő után a feleség teljes lelki nyugalommal felteszi a kérdést: „Te, Félix, tudod-e egyáltalán, hogy úgy eszel, mint egy disznó?" További egy év és öt hónap telik el, míg Félix felemeli a hangját: „Egyszer már te is megfésülködhetnél, úgy mászkálsz itt fel-alá, mint egy madárijesztő." Majd három hónap múlva hozzáteszi: „Anyám már az elején figyelmeztetett." A spocki menetrend értelmében a házastársak közül az év végén ismét az asszony van soron: „Mondd csak, Félix, a kis kurvádhoz is koszos zokniban mész?"

Nem, egyáltalán nem érzek káröröm öt, hogy a házasság szent intézménye bukásra van ítélve. A gyerekek számára a házasság áldás, a szülők számára sajnos kevésbé. A házasságok mintegy hatvan százaléka válással végződik, függetlenül attól, melyik vallás papja adta rá áldását, és a maradék negyven százalék is csupán gyakorlati okokból marad egyben. Ismerek egy házaspárt, akik harminc éven át egyetlen szót sem váltottak egymással, de a „gyerekek miatt" nem váltak el.

A kényszer az, ami elviselhetetlen. Minden partnerkapcsolat nehéz. A közös munka hosszú évei után Laurel meggyűlölte

Hardyt, Abott Castellót, Marks ki nem állhatta Spencert és Genscher allergiás lett Kohlra.

A házastársaknak, mivel együtt kell maradniuk, törvényszerűen elegük lesz egymásból, különösen, ha a környezetük képmutató módon elvárja, hogy ugyanúgy szeressék és kívánják egymást, mint az első csóknál a parkbeli padon. Ezért az emberek a házasságban egymáshoz bilincselik magukat a szerelmetes jelszóval: „Te csak velem lehetsz boldog!"

Ki merte már mondani valaki is előttem, hogy ez az önző követelés az ENSZ által megfogalmazott emberi jogok lábbal tiprása?

Szerencsére a feleségek gyöngye és én mindig nagy tisztelettel és még nagyobb türelemmel vagyunk egymás iránt. Különben nem tartott volna ki harmincöt évig a házasságunk. Bevallom, szívemből szeretem ezt a kis uralkodni vágyó, varázslatos és kiállhatatlan nőszemélyt. Része énemnek, akár akarom, akár nem. Még ma is sok mondanivalónk van egymásnak, a vacsoránál nem ülünk némán egymással szemben, mint a halak, és a válságos időszakokat, ha lehet, szintén beszélgetéssel vészeljük át. Igen, mi még mindig tudunk együtt nevetni, akár önmagunkon is. De mit változtathatunk mi a szomorú statisztikán?

Mindamellett, manapság nem hazudnak annyian, mint gondolnánk. Sőt a férfiak kétharmada beismeri, hogy megcsalja a feleségét. Egyharmada nem ismeri be.

Jaron: És mi a helyzet a nőkkel? Ők is beismerik hűtlenségüket?

Tőlük ezt nem szokás megkérdezni. Pusztán udvariasságból. De komolyan, ki gondolja végig, hogy egy szerelmes, jó szándékkal mondott mondat, például hogy „Nem tudok élni nélküled", házasságba, tehát börtönbe vezet?

A probléma gyors megoldást kíván. A házasság intézménye ugyanis még azokból az időkből származik, amikor az emberek átlag életkora harmincöt-negyven év volt, és így a pároknak nem volt idejük arra, hogy egymás félrelépéseit leleplezzék. Időközben azonban feltalálták a penicillint, és az átlagéletkor megkét-

szereződött. Álszent világunkban, ahol magánéletünket a médiumok tartják kezükben, és legapróbb lépéseinket is uralja az elektronika, a tartós házastársi boldogságnak rossz a kártyajárása.

Zsidó őseink közül legalább a férfiaknak jól ment soruk, ugyanis nekik még kötelezően kellett több nőt feleségül venniük. Azokban a boldog időkben az exfeleséget és gyermekeit nem hajították félre, mint manapság. Sőt megkönnyebbülést jelentett számára, hogy házastársi kötelességeit továbbadhatja egy másik asszonynak. Hát nem humánusabb volt ez, mint drága ügyvédekkel felvértezve megindítani a rózsák háborúját, titkon kicsempészni a porszívót és a szőnyeget a lakásból, és riasztani az adóhivatalt?

Hogy is mondta, vagy talán akarta mondani az öreg Churchill? „A házasság tökéletlen intézmény, de jobbat még nem találtak föl."

Magam vagyok minderre a legjobb bizonyíték, hiszen életemnek több mint a felét házasságban éltem le, ugyanazzal az asszonnyal. Természetesen voltak válságaink is, de hát még a legjobb házasságban is akadnak gondok. Csak ha közösen oldjuk meg azokat, van esélye házasságunknak a túlélésre. Így válhat férj és feleség kapcsolata idővel igaz barátsággá.

Maratoni házasságomnak egyetlen igazán zavaró tényezője Sara szilárd meggyőződése, hogy ő a „feleségek gyöngye". Valószínűleg túlságosan gyakran olvasta ezt a fordulatot valahol.

Jaron: Az édesapja miként vélekedett a házasságról?

Apám természetesen éppen úgy viselkedett, mint az apja és a nagyapja. Óvta a maga kettős életét. Vélhetően ő is, akárcsak anyám, csupán röpke órákra volt boldog. Az igazi áldozat azonban, mint minden szerelmi háromszögben, a titkos szerető volt, akinek mindig csak jelene van, jövője soha.

Egyetlenegyszer fordult elő, hogy találkoztam „azzal a másikkal". Apámmal nagyon jó kapcsolatom volt, és mivel tudta, hogy mennyire bolondulok a filmekért, időnként meghívott egy mozira. Egyik alkalommal egy fekete hajú, már nem túl fiatal, de igen csinos hölgy mellé szólt a jegyünk. Meglepetésemre apám kifogástalan udvariassággal megszólította őt: „Bemutathatom önnek a fiamat, nagyságos asszonyom?"

Évekkel ezután – már Izraelben voltunk – apám bizalmasan elárulta, hogy ez a találkozás nem volt véletlen. Ő akarta, hogy titkos élettársa megismerje szeretett fiát. A történet azonban szomorú akkorddal ért véget. „Halálom után", fordult felém akkor apám, „tegyél meg nekem egy utolsó szívességet, és küldd el ezt a virágot Budapestre, az asszonynak, akit szerettem." Meg is tettem, a virágot gondosan beraktam egy borítékba és kommentár nélkül útjára bocsátottam. Kis virág volt, megsárgult, hervadt...

Jaron: Ön sír?

És ha igen, szabad, nemde?

Meglepetésemre, jókora csomag érkezett ezután Budapestről, megható szerelmes levelekkel, melyeket apám írt annak az asszonynak, és én azóta is egy rejtekhelyen őrzöm őket. A levelek csupa vágyakozásról, fájdalomról és kilátástalanságról szólnak. „Szerettem az apádat" – csak ennyit írt a levelek mellé a csomag küldője. Ekkor értettem meg először igazán apámat. Hirtelen olyan érzéssel gondoltam rá, mintha a velem egykorú barátom lenne.

Az asszonyt egyébként Katalinnak hívták, és a Duna túlsó partján lakott, Budán, míg mi, a család, Pesten. Ma is fáj, ha erre a kilátástalan szerelemre gondolok, noha már több mint negyven éve, hogy vége. Kettejük megállapodása a virágról, amely apám halálhírét viszi majd, a felismerés, hogy apámhoz voltam kötve anélkül, hogy egyáltalán ismertem volna őt, mindez még ma is bánt.

Titkolnia kellett nagy szerelmét a világ előtt, mert egy válási botrány a korabeli magyar egyházi oligarchiában megengedhetetlen volt.

Engem a jezsuiták neveltek, és huszonegyedik életévemig nem tudtam pontosan, mit csinál egymással egy férfi és egy nő a sötétben. Ezért aztán nem is érthettem, mi zavarta meg szüleim kapcsolatát.

A látszatot azonban már nem lehetett tovább fenntartani, amikor elfogyott a pénzünk, és az egész vagyonunk a zálogházba vándorolt. Emlékszem, hogy még azt a régi távcsövet is el kellett zálogosítanom, amelyiknek a lencséjét a filmvetítőmhöz használtam.

Emiatt szét kellett szednem becses művemet, és a lencsét vissza kellett tennem a távcsőbe. Halálosan szerencsétlennek éreztem magam, amikor elindultam a zálogház felé, ahol nagy értékű kincsemért csupán csak néhány hitvány fillért kaptam.

Sorsunk még rosszabbra fordult, amikor apám munkanélküli lett. S amikor az életkörülményeink javulásába vetett reményeink a zsidótörvények miatt végképp szertefoszlottak, az élet nekünk, gyerekeknek elviselhetetlenné vált. A nácik elől rejtőzködve – rövid ideig mindannyian egyazon búvóhelyen voltunk – rettenetes jelenetekre került sor. A családban felrúgták az udvarias viselkedés összes játékszabályát.

Ekkor történt, hogy apám félrevont a sötét pince egyik sarkába: „Nagy fiú vagy már, nemsokára először lesz dolgod nővel. Nem kell szégyellned magad. Nekem is sok nővel volt viszonyom az életben." Emlékszem, hogy félelem és csodálat keveredett bennem, ahogy ránéztem.

Apám ritka elbűvölő férfi volt, bár szépnek egyáltalán nem lehetett nevezni. Tele volt optimizmussal és energiával, s ez környezetére is átsugárzott. Amikor reggel fölkelt, előszeretettel lépett ki a balkonra, és így szólt: „Milyen csodálatos nap van, ma aztán igazán boldog vagyok!"; még ha odakint szélvihar és jégverés tombolt is, és egyetlen számláját sem tudta már kiegyenlíteni. Ezek után feltette kalapját, magához vette sétapálcáját – kiváltképp, ha nem volt elzálogosítva –, és dudorászva elhagyta a házat. A fia viszont ma ki tudja fizetni az összes számláját, mégis minden reggel rosszkedvű, függetlenül attól, milyen balkonon áll.

Azt ugyan nem tudom, hogy szüleim megfeneklett házassága kárt tett-e bennem, de elidegenedésük egymástól, az a tény, hogy sohasem láttam őket kedvesnek egymáshoz, és az, hogy a szexet tabuként kezelték a házunkban, talán mégiscsak hagyott bennem nyomokat.

Lehet, hogy az a csalóka kép, amely kifelé időről időre a boldog családot mutatta, az oka annak, hogy ma is elnéző vagyok a szélhámoskodással szemben, feltéve persze, ha a szédelgő érti a mesterségét. Az amatőr szélhámosokat viszont ki nem állhatom.

Aki azt találná állítani, hogy egész életében egyetlenegy

hazug szó sem hagyta el a száját, az szerintem egyszerűen tökfej. A hazugság az emberi élethez tartozik, akárcsak a beszéd. Az állatok nem tudnak beszélni, ezért aztán nem is hazudnak. Ügyvédek és politikusok esetében a hazudozás hivatásuk étoszához tartozik, a szerelemben pedig egyenesen kötelező.

Jómagam viszont kényszerből nem szívesen hazudok. Az ámításhoz nincs szükségem indítékra. Mi, írók amúgy is született hazudozók vagyunk. És minél tökéletesebben hazudik egy író, annál készségesebben hisznek neki az olvasók. Igen, nagyra becsülöm a világirodalom kiváló hazudozóit, és sajnálom, hogy olyan kevés időt szentelhetek műveik olvasására. Ám az, aki, mint én, körülbelül ötven könyvet írt, már csak néha vesz egyet-egyet, s azt is csak ritkán olvassa el, s ha mégis olvas, akkor a saját kéziratának a korrektúráit.

Apám, akivel gyerekkoromban végtelen sétáink során Istenről és a világról beszélgettünk, szilárdan hitt abban, hogy hihetetlen találékonyságommal meg fogom hódítani a világot. És mivel bizonyos értelemben megvalósítottam az álmát, nagyon fáj, hogy nem érhette meg felemelkedésemet. Talán éppen határtalan bizalma ébresztette föl bennem először a becsvágyat.

De az égető vágynak, amely bennem élt, hogy mindenáron sikeres legyek, véleményem szerint más oka van. Először is ott volt a kisebbrendűségi érzésem a soványságom miatt. Már említettem, hogy piszkafa lábaim végtelenül szerencsétlenné tettek. Árnyékként osontam el a falak mentén, és hosszúnadrágról ábrándoztam. Halálosan szégyelltem magam. És amikor emiatt már eleget szégyenkeztem, lecsaptak a holocaust pribékjei. És akkor azért gyötört a szégyen, hogy kiközösítettek, és azért, amit eddig nem vettem tudomásul, hogy zsidó vagyok.

Napról napra egyre több megaláztatás ért. A méregadagot olyan finoman növelték, akárcsak egy tökéletes gyilkosságban, így aztán nem fejlődhetett ki bennünk semmiféle pszichikai ellenállás. Egyetlen menedékünk a fantázia birodalma volt. Átadtam magam álmaimnak, amelyekben többé már nem Ferike, a kis bolha voltam, hanem érdemrendekkel kitüntetett vadászpilóta, vakmerő kalóz, vagy éppen világhírű író.

Az álom nagyjából megvalósult, még ha jóval később is. Teljes

irodalmi munkásságom héber nyelven íródott, Izraelben, Cion népe számára. Élettörténetem abszurditása azonban éppen a német nyelvterületen tett különösen sikeres íróvá. A német olvasókat a héberrel hódítottam meg, azzal a nyelvvel, amelyet ma már senki sem beszélne, ha a nácik elérték volna céljukat. Hóhéraim leszármazottainak lettem a kedvenc szerzője, és ez a történelem igazi iróniája.

Hogy honnan ered írói vénám, családfánkból nem lehet levezetni. A családban ugyanis én vagyok az első író. Humorérzékemre a magyarázat talán egész egyszerűen a néhai zsidó–magyar ősök óriási tartalékaiban rejlik. Ez az örökség elpusztíthatatlan, és a legmeglepőbb poénok sülnek ki belőle.

Vegyük például kapcsolatomat Molnár Ferenccel, a neves drámaíróval. Amíg befutott író nem lettem, nem olvastam egyetlen szót sem Molnártól, így tehát nem is vehettem át tőle semmit írásaimba. Később viszont felfedeztem, hogy akaratlanul is az ő nyomdokaiba léptem, hogy úgy gondolkodom és írok, mint ez a nagy humorista, aki két nemzedékkel énelőttem élt és alkotott. A hasonló felépítésű humor, néha az azonos szóhasználat, és talán hasonló sorsunk az, ami összeköt bennünket.

A magyar értelmiségiek annak idején rendszeresen olvasták Molnár szatirikus rovatát A Nap című lapban, mégsem szerették őt, különösen azután nem, hogy széles e világban hírnévre tett szert. Lekezelően Ferenc-pinkásznak és a zsidó Franzinak nevezték, jóllehet teljesen asszimilálódott, és nem volt kevésbé pinkász, mint irodalmi ellenfelei.

Elhagyta Magyarországot, miután világhírű színdarabját, a Liliomot úgy lehúzták, hogy az ősbemutató után le kellett venni a műsorról. Molnár, aki testestül-lelkestül magyar volt, anyanyelvének virtuóza, szó nélkül összecsomagolt, és másnap reggel örökre elhagyta Magyarországot.

„Remélem, soha többet nem írsz ilyen darabot", zsörtölődött második felesége. Néhány évvel később Molnár azt írta emlékirataiban, hogy hitvesének teljesen igaza volt. Valóban nem volt képes még egy ilyen remekművet írni.

A Molnárról szóló történetek a magyar kultúra maradandó darabjai. Itt van például a tanúskodásról szóló pazar anekdota.

Molnár elegáns, testes, monoklis úr volt, tetőtől talpig világfi. Leginkább éjszaka élt és dolgozott, ezért rendszerint csak délben kelt fel. Egy napon tanúnak idézték be egy tárgyalásra. Reggel nyolckor kellett a bíróságon megjelennie, ezért istenverte korán volt kénytelen fölkelni. Ezelőtt már háromszor vette magának a bátorságot, hogy hiányozzon, ezért újbóli távolmaradása esetére kilátásba helyezték, hogy őrizetbe veszik. Harminc év reggeleit mélyen átaludta, s most életében először állapította meg, hogy kora reggel az utca tele van emberekkel. Körülnézett, megtörölte monokliját, majd bosszúsan megjegyezte: „Nem is gondoltam, hogy ilyen sok tanú van."

Amikor első felesége, az öregedő szubrett, akitől régen elvált, Molnár elsöprő amerikai sikerei láttán New Yorkba sietett, és ott exférje feleségeként mutatkozott be, az író a következő újsághirdetést adta föl: „A hölgy, aki társaságban Molnárnénak adja ki magát, nem az anyám."

Ez a történet akár a „Copyright Ephraim Kishon" alatt is futhatna, nemde?

És ha arra a kijelentésre gondolok, amelyet nagy mesterem ifjú szerelmével büszkélkedve tett: „Mindenkivel lefekszik, de pénzért csak velem", vagy ha az átlagmagyarról szóló definícióját olvasom: „Olyan ember, aki utolsóként lép be a forgóajtón, de elsőként jön ki", akkor tudom, hogy rokonlelkek vagyunk, sőt már-már azt mondom, telepátia van a dologban.

Molnár kiváló képviselője volt fajtájának, aki szkeptikus világlátásával tűnt fel, és biztos érzékkel tapintott rá a mindennapok abszurditásaira.

Világhírűvé a Carousel tette, a Liliom megzenésített változata, bár mindenekelőtt szatíraíró és humorista volt. De a humort nem lehet lefordítani.

Nem véletlen, hogy a világirodalom legnagyobb humoristáit fiatalkori kiruccanásaik a gyermek- és ifjúsági irodalomba tették nevessé. Bár Mark Twaint jelentős humoristaként tartják számon, művei közül mégis a Tom Sawyert és a Huckleberry Finnt olvassák csak. Erich Kästnertől pedig elsősorban az Emil és a detektívek, illetve A két Lotti maradt fönn. És a nagy jiddis szatíraírótól, Sólem Áléhemtől is csak a Tóbiás, a tejesembert ismerik.

Jaron: Hogyan lehetséges akkor az, hogy az ön szatíráit több tucat nyelvre lefordították?

Csakis félreértésről lehet szó. Karinthy Frigyes, a zseniális magyar szatíraíró is lefordíthatatlan, és nincs sikere idegen nyelveken. De ő mindannyiunk szellemi atyja. Karinthy minden magyar humorista példaképe. Hatással volt rám, ahogy én is hatással vagyok néhány fiatal izraeli íróra.

Karinthy félig zsidó volt. Mindaddig nem tudtam erről, mígcsak száműzetésem harminckettedik évfordulóján újra Budapestre nem látogattam, ahol megjelent előttem Karinthy szelleme. Kinyitottam hotelszobám ajtaját, és földbe gyökerezett a lábam. Ott állt ő, a humor felejthetetlen mestere, a maga teljes valóságában. Természetesen a fia volt az, aki úgy hasonlított elhunyt apjára, mint egyik tojás a másikra. Bizalmasan elmondta, hogy anyja zsidó volt, apja pedig félig volt az. Sejthettem volna, hisz egyetlen igazi humorista sem tudja letagadni a származását és hovatartozását. A humorista nem lehet kozmopolita, sem „kaméleon".

Én sem vagyok az. Szenvedélyesen magyar voltam, mígnem a magyarok bebizonyították számomra az ellenkezőjét. Azután szenvedélyesen izraeli lettem. Még ha akarnám sem lehetnék már más, mint izraeli.

Való igaz, hogy sok minden a világon lényegtelennek tűnik, ha nincs kapcsolatban Izrael állam sorsával és polgáraival. És ez semmi esetre se tekinthető túlélési szindrómának, vagy az üldözött ember beteges reakciójának. Egy közép-európai fiatalember önfenntartási ösztöne ez, aki körbejáratta félelemmel teli tekintetét és azt kérdezte: „Mit akarnak ezek pont tőlem? Mi bajuk van Ferikével?"

Ez a fiú csak sokkal később tudta meg, hogy a szabad világ politikai és szellemi vezetői előtt már 1942 óta ismert volt a népirtó összeesküvés minden részlete. Hallgatott a pápa, aki mindenről tudott, Roosevelt és Churchill pedig konokul megtagadta az Auschwitz felé vezető vágányok bombázását. Számukra sem lehetett kétséges, hogy családomra és rám a tűzhalál vár, de a kisujjukat sem mozdították sem értem, sem a családomért, sem a népemért. Ezért nekem a zsidó állam jelenti az egyetlen garanciát az életben mara-

dásra, gyermekeim és unokáim méltóságának a megőrzésére. Izrael az egyetlen ellenszere a kórnak – az ősrégi, gyógyíthatatlan antiszemitizmusnak –, amely évezredek óta sújtja az emberiséget. Államunk prófétája, a Budapesten felnőtt osztrák tárcaíró, Theodor Herzl mindezt majd száz évvel ezelőtt már felismerte.

Azzal is tisztában vagyok, hogy Izrael nélkül sikereimnek még a töredékét sem érhettem volna el. Nemcsak azért, mert új hazám oly nagy szeretettel fogadott és visszaadta emberi méltóságomat, hanem mert nemzetközi karrieremet kezdetben hatékonyan elősegítette az, hogy egészen a hetvenes évek közepéig Izrael a nyugati világ osztatlan rokonszenvét élvezte. De aztán az arabok is rájöttek, hogyan kell a public relations-t csinálni, így az a „time-out", amelynek hatmillió halottunk volt az ára, egy csapásra véget ért.

Különös, vagy talán mégsem az, hogy amióta időm egy részét külföldön töltöm, kapcsolatom Izraelhez még jobban elmélyült.

Jaron: Szenvedélyes hazafi lett önből, de valamit mégis csak elvesztett, azt, amit lényeges zsidó jellemvonásnak tartanak, a világmegváltó szándékot.

Őszintén sajnálom, de mi, zsidók igencsak csődöt mondtunk világmegváltó szándékainkkal, kezdve Jézussal egészen Marxig. Kis népünk próbálkozásai, hogy az ember a természetét, vagy csupán egy-egy tulajdonságát megváltoztassa, kezdettől fogva bukásra voltak ítélve. A világ mindaddig nem fog megváltozni, amíg nem változik meg az anyag, amelyből az embert teremtették. „Mert az emberi szív gondolatai és törekvései ifjúkorától fogva gonoszak", ez áll a Bibliában, és a Mindenhatónak teljesen igaza volt. Tudta, mit beszél.

Jaron: Mégis állandóan meg akarja nyerni az embereket Izrael ügyének. Nem retten meg néha túlzott nemzettudatától?

Hogy megrettenek-e? Inkább örülök, hogy kétezer év után végre kiélhetem túlzott nemzettudatomat, még ha ez a szenvedélyes patriotizmus szemet szúr is egy-két szépléleknek. Sajnálom azokat, akik ezt az érzést nem ismerik.

Tudom, soviniszta nézeteim nincsenek a közvélemény ínyére, és hogy miattuk érezhetően hátrányt szenvedek a német médiában is. Ha például egy interjúban világossá teszem, hogy nem vagyok hajlandó a balos maffia szája íze szerint szólni, vagy a kormányomat nyilvánosan ócsárolni, a cikk jelentősen meghúzva jelenik meg, vagy az illető adó soha többé nem lát vendégül.

Jaron: Tudunk róla azonban, hogy önt gyakran meghívják egy-egy beszélgetésre német olvasóinak körébe.

Természetesen a médiának ott is akadnak olyan képviselői, akik lehetővé teszik, hogy más vélemény is hangot kapjon. A hóhér Erich Honecker NDK-jában a Volk und Welt kiadó vakmerő vezetője megkockáztatta, hogy néhány könyvemet megjelentesse, amikor is kiderült, hogy a tiltott áru már számtalan példányban átjutott a falon. A keletnémet kiadás fülszövege viszont igyekszik megfelelni az NDK-beli elvárásoknak, ugyanis ezzel a meleg ajánlással él: „Igaz ugyan, hogy a New York Times egyik recenzense egy kis túlkapással egyszer azt jósolta, hogy Ephraim Kishon az olvasóközönség jóvoltából hamarosan Mark Twain-i vagy Sólem Áléhem-i rangot ér el, mégsem lehet nem észrevenni, hogy Kishonból hiányzik az a szociálkritikai elkötelezettség, ami az említett két szerzőre annyira jellemző. Sem Izrael belpolitikai konfliktusait nem veszi tudomásul, sem azokhoz a problémákhoz nem viszonyul kritikusan, amelyek miatt az izraeli téma a világ számára rendkívül kényes. Figyelmen kívül hagyja a megoldatlan közel-keleti kérdést, és Izrael ragaszkodását a megszállt területekhez. Ezeket a tényeket más érzékeny problémákkal együtt megkerüli, vagy összemossa őket. Szatíráiban egyoldalúan foglal állást kormánya politikája mellett, miközben a szocialista országokat nem kíméli meg oldaltámadásaitól."

Amikor nemrégiben szerzői körutat tettem a hajdani NDK-ban, kezembe került egyik régi könyvem, A kéktejcsatorna (Der Blaumilchkanal) az idézett fülszöveggel. Ránéztem a férfira, aki a dedikációért sorba állt: „Maga tehát egy antiszocialista és népellenes szerző könyvét olvasta el" – dorgáltam meg. A férfi

elsápadt. „Nyugodjon meg", folytattam, „nem jelentem a Stasinak". A férfi fellélegzett. „Nagyon köszönöm", suttogta, és elsietett. Mindez 1993 derekán történt.

Jaron: Ugorjunk vissza ötven évet, oda, ahol abbahagytuk élettörténetét. Mivel ön a dolgok ismerője, azt javaslom, adjon nekem egy kis történelmi leckét. Mikor vette kezdetét Magyarországon a fasiszta rendszer?

A kezdetek 1919-ig nyúlnak vissza. Röviddel azután, hogy összeomlott a Monarchia, a vezetést a kommunisták demagóg kis pártja vette át. A világ második bolsevik kormányának Kun Béla volt a központi figurája, egyfajta magyar Trockij, aki megszervezte a Vörös Hadsereget és államosította a földbirtokokat. Kun elszántan és kegyetlenül ténykedett. Feltételezhető, hogy zsidó volt. Nem is lehet tehát csodálkozni azon, hogy miután a nemzeti csapatok megdöntötték a vörös uralmat, Magyarországon antiszemita hullám söpört végig. Ma is valami hasonlót lehet megfigyelni, bár döbbenetesen kevés zsidó került ki Eichmann karmai közül. A magyaroknak jó az emlékezőtehetségük, és attól tartok, soha nem fogják elfelejteni, hogy Rákosi Mátyás, a sztalinista diktátor, zsidó volt csakúgy, mint fele kormánya. Magyarként valószínűleg magam sem tudnék erről megfeledkezni.

Jaron: Ez azt jelenti, hogy jogosnak tartja a magyarországi antiszemitizmust?

Természetesen nem. Ha egy kór okát felismerjük, az nem jelenti azt, hogy a nyavalyát el is fogadjuk. Számomra azonban felfoghatatlan, miképp válhattam ilyen körülmények között, fiatal zsidóként magyar hazafivá. Talán leginkább úgy magyarázható meg mindez, hogy a zsidóságom teljesen mellékes volt számomra. Magyarul beszéltem, magyarul álmodtam, és az iskolában a többiekkel együtt énekeltem az epekedő dalokat Nagy-Magyarországról. Még ma is fülembe cseng, ahogy Ferike teli torokból énekli, hogy „Édes Erdély, itt vagyunk, érted élünk és halunk".

Persze tudni kell, hogy a „verhetetlen magyar hadsereg" az

elmúlt ezer évben egyetlen jelentős győzelmet sem aratott. Felvonulásai azonban magával ragadták az embert. Ezt nem lekicsinylésként mondom, tisztelem azokat a népeket, amelyek szeretik a hazájukat és önmagukat. E tekintetben még az arabok érzéseit is becsülöm. Néha irigylem őket fanatizmusukért.

Hogy érzékeltessem a légkört, amelyben felnőttem, előreugrom az időben. 1942-ben fejeztem be tanulmányaimat a kereskedelmi főiskolán. Záróvizsgám témája ez volt: „Magyarország mint a kereszténység és az európai kultúra fellegvára, hősiesen ellenáll a bolsevik hordák támadásának." Abban az időben Magyarország már háborúban állt, és amikor ebből a képtelenségből kellett vizsgáznom, lelkemben azért imádkoztam a pad alatt, hogy ezek a bizonyos hordák minél gyorsabban Budapestre jöjjenek, s hogy a jövőben ne kelljen hasonló vizsgákat tennem.

Akkoriban Közép-Európa más zsidó közösségeinek tagjaihoz hasonlóan mi is szkizofrén módon viselkedtünk. Egyetlen zsidó sem akart hinni Herzl cionista kitételeinek, senki sem tudta elképzelni, hogy miután az európai zsidóság elhagyta a gettókat, az antiszemitizmus újból fölerősödhet. Éppúgy, ahogy később azt sem tudta senki elhinni, hogy a zsidó állam megalakulása felgerjeszti majd a zsidógyűlöletet.

Nekem is csupán nagyon ködös elképzeléseim voltak Palesztináról, azt sem tudtam, merre lehet, talán valahol Törökországban. Pedig különc nagybátyám, dr. Eduard Isaak, aki belgyógyász volt és az emésztési zavarokra, valamint anyámra specializálta magát, vezette a magyar cionista mozgalmat. Családunk körében megbecsült helye volt, de tudtuk róla, hogy kissé furcsa passziói vannak. Gyufásdobozokat gyűjtött és ragadozó madarak kitömésével foglalatoskodott. „Hagyjuk meg az örömét", mondogattuk, „hisz senkinek sem árt vele."

Ede bácsi volt az az orvos, aki soványságom ellen ájulásokat írt fel. Egyszer, amikor a rendelőjében voltam, hogy megkapjam az esedékes injekciót, izgalomtól remegő ujjakkal előhúzott íróasztalának egyik fiókjából egy „Made in Palestina" borotvakést, s héber feliratú dobozát. Nem állítom, hogy a látvány túlzottan megindított volna.

Ede bácsinak sem volt valami sietős, hogy kivándoroljon

Izraelbe, és csak a csoda mentette meg a haláltól. Egyike volt annak a háromezer zsidónak, akik Magyarországot azzal a Bergen-Belsen-i transzporttal hagyták el, amelyet dr. Rudolf Kastner szervezett. Dr. Kastnerről az a hír járja, hogy eladta a lelkét az ördögnek, mert a nácikkal kollaborált. Az én szememben azonban ő egy hős, akinek sikerült a nemzetiszocialisták kitervelte biztos halál elől a zsidókat megmentenie. Lényegtelen, hogy milyen eszközökkel érte el célját, hogy kártyázott a hóhérokkal, vagy hogy az SS-őrnagynak megígérte, megmenekül a háború után, csupán az számít, hogy megmentett háromezer embert.

Népünk sem moshatja le a szégyent, hogy Kastnert megölte egy fanatikus. De hagyjuk ezt a kényes témát, mielőtt még arra a végkövetkeztetésre jutnánk, hogy csak a gyengeelméjűek hajlandók magukat másokért feláldozni.

Inkább visszatérek ahhoz a kérdéshez, amely nem annyira a zsidó lélek, mint inkább az általános emberi pszichológia problémája.

Hogyan történhetett meg, hogy az európai zsidók nem vették észre a közelgő katasztrófa jeleit? Hogyan ignorálhatták azt, ami kézzelfogható volt?! A válasz erre az, hogy az emberek csak azt látják meg, amit látni akarnak, a kellemetlenségeket pedig elfojtják, amíg csak a bőrükön nem érzik. Nem térünk-e napirendre magunk is az emberiséget fenyegető ökológiai és nukleáris katasztrófa fölött? Csoda-e hát, ha szüleim és a buta kis Ferike nem akartak tudomást venni arról, hogy miközben az iskolákban és egyetemeken a diákszervezetek a haza iránti szeretetet hirdették, vasrudakkal verték a zsidó diákokat. Szüleim nem figyeltek fel az újságok rosszmájú antiszemita karikatúráira, és Horthy lovagrendjéről sem akartak tudni, amelynek alapja a „fajtisztaság" volt, éppúgy, ahogy a német zsidók közül sem olvasta senki Hitler Mein Kampfját. Magyarország zsidósága akkoriban inkább más dolgokra összpontosított, hogy derűlátását és életbe vetett hitét megtarthassa.

Voltak ugyanis látványos sikerek is. Meséltem már, milyen befolyással bírtak a zsidók Magyarország gazdaságára és kultúrájára. Ugyanez érvényes volt a sportra is, pedig akkoriban azt mondták, hogy Salamon unokáinak nem nagyon van keresnivalójuk a sport-

ban. Saját szememmel láttam, amint a zsidó vívó, Petschauer Attila megszerezte hazájának a világbajnoki címet, és az egész ország, élén Horthy kormányzóval, lelkesen ünnepelte őt.

Akkoriban álmunkban sem gondoltuk volna, hogy ezt a kétszeres magyar olimpiai bajnokot majd néhány évvel később egy ismeretlen magyar tiszt valahol a messzi orosz hómezőkön halálra korbácsolja, s hogy Horthy a kisujját sem mozdítja érte.

Semmi sem elkeserítőbb annál, mint amikor egy egész nép válik hálátlanná. Az 1936-os berlini olimpiai játékokon, amikor a kis Magyarország összesített pontszámával harmadik helyezést ért el, a csapat fele sem nevezhette magát árjának. És mi, zsidók, még büszkék is voltunk Magyarországra. Valójában vakok és süketek voltunk. Fiatalkoromban még nem sejtettem, hogy a fajgyűlölet erősebb minden józan gondolatnál vagy minden logikus érvnél. S ezt ma megdöbbentően igazolja Nyugaton és Keleten is az egyre jobban növekvő idegengyűlölet és a nemzetiségi acsarkodás.

Akkoriban is fokozatosan fajultak el a dolgok. 1937-ben kezdődött, amikor a kormány meghozta a még igen enyhe „törvényeket a zsidó befolyás ellen". Apám továbbra is elláthatta bankigazgatói teendőit, jóllehet csak azzal a feltétellel, hogy pénzintézetének zsidó munkatársai számarányukat tekintve nem léphetik túl a zsidóság és az egész lakosság közötti százalékos arányt. Hamarosan azonban rosszabbra fordult a helyzet, a nemzetiszocialisták iránti lelkesedés gyorsan nőtt. Még ekkor is olyannyira naivak voltunk, hogy amikor a müncheni szerződés következtében Magyarország területeket kapott vissza Romániától és Csehszlovákiától, Horthy pedig fehér lovon bejárta a felszabadított vidékeket, osztálytársaimmal végigvonultunk a tornatermen és teli torokból énekeltük a hazafias dalokat.

Amikor aztán a német Wehrmacht megkezdte győzelmes hadműveleteit Európa térképén, az események szédítő gyorsasággal követték egymást. Magyarország a németek oldalára állt, ennek pedig az lett a következménye, hogy a zsidókat nem hívták meg többé a nemzetgyűlésbe, és gyerekeik a tantermek utolsó soraiban találták magukat. Végül pedig félkatonai gyakorlatozások során ruhám ujjára felkerült a sárga szalag. Múló

őrület az egész, gondoltam magamban, őrület, amely nem tarthat sokáig.

Kuhar nevű tornatanárom, aki eddig hűvös közömbösséggel viseltetett irányomban, ezek után így förmedt rám: „Hé, zsidó, ide gyere!" És ha az osztály a padok között állt, hátulról mögém lépett, rávágott a tarkómra, és az osztály harsány röhögésétől kísérve ezt üvöltötte: „Egyenesen állj, te zsidó! Úgy tartod magad, mint egy flamingó, akit seggbe basztak!"

A sors azonban ezekben az időkben is kedvét lelte abszurd játékaiban. Egy napon iskolánk minden felsőtagozatos tanulóját sorakozóra trombitálták össze. Vigyázzban álltunk, amikor megjelent egy csoport alaposan fölcicomázott tiszt, díszes sapkában, fekete csizmában, hosszú kabátban és hosszú karddal. A legmagasabb rangú tiszt, egy pödrött bajszú legény, közölte velünk, hogy megalakul egy félkatonai egység, amely az ifjúság színe-javából áll, úgymond egy elitegység. Az intézkedés mögött Horthy admirális azon titkos terve állt, hogy fiát helyettes kormányzónak nevezze ki. Szándékában állt egy új magyar uralkodóház megalapítása, amelynek a Habsburgok örökébe kellett volna lépnie. Unokáját akarta királlyá koronázni, és ez az új elitegység képezte volna I. Horthy király kíséretét.

Az „ifjúság színe-java" meghatározás természetesen elsősorban a külső megjelenésre vonatkozott, és én, mint már említettem, úgy néztem ki, mint Adolf legédesebb álma. Családnevem sem árult el semmit, mivel Magyarországon sok Hoffmann van, legtöbbjük polgárosult német. Kuhar tornatanár a válogatáskor kissé oldalt állt, félig ájultan az őt ért megtiszteltetéstől. Amikor a tiszt az első kiválasztottak közé engem is besorolt, Kuhar meg sem mert mukkanni. Ki tudja, hogy ebben a pillanatban mi játszódhatott le a fejében. Talán afölötti csodálkozásában akadt el a szava, hogy urai és mesterei ekkora szarvashibát ejtettek.

Másnap reggel jelentkeznem kellett a kaszárnyában, és megkezdődött az edzés. A parancsokat trágár kifejezésekkel fűszerezték, ahogyan ez a katonai alapkiképzésnél szokásos. Az ordítozásban szitokszóként leggyakrabban a „zsidót" használták. „Ne rohangálj úgy, mint egy zsidó majom", szóltak ránk,

vagy: „Emberek, úgy masíroztok, mint a béna seggű, görbe lábú zsidók." S ezek csak a legszalonképesebb fordulatok voltak.

Ilyen, meglehetősen sajátos körülmények között gyakorlatoztam néhány hónapig, hetente háromszor. Ma már nem tudom, miért hagytam, hogy mindez megtörténjen velem, miért nem álltam föl és miért nem mondtam: „Pardon, uraim, itt egy sajnálatos félreértés történt." Egyik nap azonban, amikor két gyakorlat között személyi adatainkat kellett bediktálnunk, köztük vallási hovatartozásunkat, robbant a bomba. Az egyik fiú katolikusnak, a másik protestánsnak vallotta magát, és így tovább. Amikor én kerültem sorra, fojtott csönd volt. A tiszt pusztán egy türelmetlen kézmozdulatot tett, mintha egy kellemetlen legyet hessegetne el. Rezignáltan tisztelegtem, arra is emlékszem még, hogy sapka volt rajtam, aztán kimentem. A kapuban az őrmester lesöpörte a fejemről a sapkát, és ismét zsidó disznó lettem.

Életem ezen epizódjai olyan tapasztalatokat nyújtottak számomra, melyekre rendes körülmények között nem tehettem volna szert. Egyszerre okoztak traumát és voltak tanulságosak. Életemben először fültanúja voltam annak, hogyan beszélnek a magyarok egymás közt a zsidókról. A gyűlöletet ez ideig udvariassággal leplezték, de ott, az ifjúság színe-java körében először ismertem fel e kétezer éves kór valódi mértékét. A „tiszta magyarok" semmi másról nem gondolkoztak és beszéltek, mint rólunk. Fiúk és apák, anyák és nagyapák: zsidók, zsidók, büdös zsidók. Úgy hiszem, az a generáció, amelyiknek nem kellett megismernie Adolfot, nem is tudatosíthatja, hogy mindaz, amit ma a nemzetiszocializmusról és Hitlerről mondanak, nem más, mint történelemhamisítás. A nemzetiszocialisták, Hitler és a Harmadik Birodalom számára nem volt semmi, de semmi más fontosabb kérdés, mint a zsidók. Ők voltak a lényeg, ők voltak a cél; a népünk iránti mélységes gyűlölet volt az a csodaszer, amellyel Hitler 1933-ban hatalomra kerülhetett. Kizárólag csak a zsidók iránti apokaliptikus, démoni undorral, gyűlölettel tudta lelkesíteni Németországot és az egész megszállt Európa tömegeit. Bárki, aki mást állít, hazudik. Az emberiséget krónikus gátlásosság szállta meg, amelytől máig sem szabadult meg.

Magyarországnak már 1942-ben sikerült belekeverednie a háborúba, és apámat elvitték munkatáborba. Egy stratégiai szempontból teljesen jelentéktelen helyen „védőárkot" kellett ásnia. Miért ne vegyék ki részüket a zsidók is, ezek a paraziták, a háborúból – gondolta a magyar kormány, és idős, kimerült emberekből alakított ki brigádokat, amelyeknek árkokat kellett kiásniuk és betemetniük.

Nagyon magányosak voltunk akkoriban. Nem emlékszem, hogy bárkivel is megosztottam volna érzelmeimet abban az időben. A zsidók persze beszéltek egymás közt szörnyű sorsukról, és kölcsönösen meggyőzték egymást arról, hogy Hitler jogtalanul cselekszik. Magam mindebben nem vettem részt, mivel a barátaim nem voltak zsidók, így aztán többé a barátaim sem. A „mieink" közül az egyetlen ember, aki akkori életemben szerepet játszott, Hirtenberg László volt, a magyar ifjúsági sakkmester. Én is elég alaposan elsajátítottam ezt az „észjátékot", így aztán edzőtársa lettem. Írtunk közösen egy könyvet a Modern nyitólépésekről. Életemben sorsszerű szerep jutott a „királyok játékának". Ifjúkoromban megmentette az életem, most pedig, öregkoromban, amikor is sakk-komputerszakértőként tartanak számon, kedves szórakozást nyújt.

1944 végén, vagy talán 1945 elején történt, amikor Eichmann csapatai már teljes gőzzel söpörtek végig Európán, hogy Budapest összes zsidó, frissen érettségizett fiatalját összehívták, és Szlovákiába, Jolsva közelébe deportálták. Itt adtak át minket a németeknek, de a Lengyelországba vezető úton még egy kicsit megizzasztottak, mielőtt felfordultunk volna.

Kétszázhúszan voltunk egykori gimnazisták, közöttünk néhány nem zsidó is, akiknek valamilyen okból pechjük volt. Mindannyian civil ruhát viseltünk, hazulról némi cókmókot cipeltünk hátizsákjainkban, fejünkön pedig a verhetetlen magyar hadsereg elnyűtt sapkája. Így meneteltünk hát naponta több tucat kilométert. Mentünk és mentünk, két hétig, három hétig, míg aztán az idő teljesen elveszítette a jelentőségét. Lovas rendőrök felügyeltek ránk, a magyarok leghitványabbjai, faragatlan, közönséges parasztfiúk, az oligarchikus rezsim vérebei, robotok, akik soha nem kérdeztek, hanem vakon engedelmeskedtek a parancsoknak.

Éjjel rendszerint az aszfalton aludtunk, takaró és párna nélkül. Olyan fáradtak voltunk, hogy ezt észre sem vettük.

Emlékszem egy éjszakára, amelyet egy istállóban töltöttünk, ahol éppen a hiányos tető egyik rése alá kerültem. Ősz volt, és szünet nélkül csöpögött rám az eső. De annyira kimerült voltam, hogy már nem tudtam tovább mozdítani fáradt tagjaimat. Reggelre úgy át voltam ázva, mint egy ócska rongydarab.

Piszkos pocsolyákból ittunk vizet. Egyik nap magas lázam lett és hasmenést kaptam. Volt közöttünk egy szeretetreméltó szélhámos, aki orvosnak adta ki magát, ő megállapította, hogy tífuszban betegedtem meg. Nyomatékosan megkért, nehogy eláruljam ezt az őröknek, különben helyben agyonlőnek. Felügyelőink ez idő tájt valóban azzal kezdtek foglalatoskodni, hogy kedvük és hangulatuk szerint lepuffantottak valakit közülünk, és bizonyára velem sem tettek volna kivételt, ha megtudták volna, hogy munkaerőként már semmit sem érek.

Így támolyogtam tovább, vonszoltam magamat és a hátizsákomat, és míg előre araszoltam, meggyógyultam. „Orvosi csoda", az orvostudomány-történet az ideig ismeretlen esete vált belőlem. Húszéves voltam ekkor, és valószínűleg a halálfélelem késztette szervezetemet az emberfeletti erőkifejtésre. A menetelés következményei azonban máig kihatnak emésztőszerveim működésére. Gyakran gyötör hirtelenül rám törő fájdalmas görcs, és krónikus, gyógyíthatatlan gyomorégésem van. Akkoriban azonban betegségem teljesen közömbös volt számomra, hiszen tudtam, hogy a halálba masírozunk.

Az egyik nap megálltunk egy szlovákiai falu mészégetőjében, ahonnan közülünk az egyik fiú besurrant a faluba, és lefeküdt egy kurvával. Azon frissiben tetten érték őt. Másnap reggel sorakozón kellett megjelennünk. Az őrmester kollektív büntetést helyezett kilátásba, „minden tizediket" le kellett lőni a miatt az egy miatt. Én addigra már testileg és lelkileg is rendkívüli állapotba kerültem. Az újabb életveszély teljesen hidegen hagyott. Ott álltam a halálra kiszemeltek sorában, magamban egy Chopin-dal egyszerű dallamát dúdoltam, és teljes nyugalommal azon tűnődtem, vajon milyen rendszer szerint választja ki áldozatait az őrmester. A szemüvegesek mellett döntött. Azt hitte,

hogy a szemüvegesek zsidóbbak a zsidónál. Szerencsémre ebben az időben még nem hordtam szemüveget. Csak később rontottam el a szemem, amikor meg kellett tanulnom a héber betűket jobbról balra olvasni.

Elvezették tehát a szemüvegeseket egy közeli domb mögé, hallottunk néhány lövést, majd a menet továbbment, mintha mi sem történt volna. Hogy azok aztán meghaltak-e, vagy futni hagyták őket, soha nem tudtuk meg. Egy másik csapatba sorolt fiú ugyanis, akit egyszer még azzal is megtiszteltek, hogy eleget tehetett néhány kivégzési parancsnak, elmesélte nekem, hogy néha csak a levegőbe lőttek, így ejtették pánikba azt, akinek egyébként megkegyelmeztek. De milyen jelentősége van ennek ma már? Egy évvel később az egységünkben úgyis mindössze hárman maradtunk életben, köztük Lissauer János, becenevén Lissi, aki a „gorillám" volt a táborban, nem utolsósorban azért, mert egy középsúlyú magyar ökölvívóbajnoki címet tudhatott magáénak. Egyszer meg kellett mérkőznie őrzőink bajnokával. Semmi kétség, hogy élesben János fasírozottat csinálhatott volna ellenfeléből. Megkérdezett engem, győzzön-e, vagy inkább beeresszen egy-két pofont és engedje magát kiütni. Azt tanácsoltam, küzdjön keményen, hogy biztosítsa a küzdelem valódiságát, aztán egyezzen ki a döntetlenben. Jánosban azonban felülkerekedett a temperamentuma, és kiütötte ellenfelét. Szerencsénkre ez alkalommal nem voltak következményei az ügynek.

Jánost csak röviddel a menetparancs előtt ismertem meg, de igen hamar elválaszthatatlanok lettünk. Laposra kalapált bokszolóorra volt, és erősen selypített. Jó szándékú, de könnyen befolyásolható ember volt, mint Lennie John Steinbeck Egerek és emberekjében. Rögtön felmérte, az lesz a legjobb, ha ő védelmez engem, én pedig majd gondolkodom helyette. Ez a meggondolás később valóban megmentette az életünket. Ő őrködött felettem és félretett élelmiszerünk fölött, én pedig magammal vittem, amikor végül elhatároztam, hogy megszököm.

Mi, azaz a menet túlélői, 1944 végén érkeztünk a Jolsva nevű munkatáborba. Fogadtatásunk szerfölött szívélyes volt: hátizsákot kiborítani a földre, órát, gyűrűt levenni, nadrágzsebet kifordítani, rúgások, ütések, pofonok, és gyorsan, gyorsan, irány a

munka a közeli fűrésztelepen, ahol muníciósládákat gyártottak a német és a verhetetlen magyar hadsereg számára. Reggel négykor, ta-tara-tatta, harsogott a trombita, és indulás a fűrésztelepre, ti koszos zsidók, mégpedig dalolva. Kezdetben magyar hősi dalokat kellett énekelnünk, később aztán a zsandárpoéták külön nekünk költöttek egy új szöveget ugyanarra a dallamra. Valahogy így hangzott: „Hó, hahó, kiötlünk mi sok parancsot, nem kímélünk zsidó disznót, tanuljon csak rendes melót."

Megtanultunk hát énekelni és dolgozni, büdösek voltunk az izzadságtól, és majdnem összeestünk a kimerültségtől. A fűrésztelepen olyan nehéz fatörzseket kellett a vállunkra emelnünk, hogy megroggyant a térdünk, mert hát nem mindenki dicsekedhetett olyan izomkötegekkel, mint Lissi, a bokszoló. Naplementéig vonszoltuk a hatalmas törzseket. Belőlük deszkákat fűrészeltek a náciknak készülő muníciósládákhoz. Munkánkat az őrök harapós megjegyzései kísérték: „Végre megtanuljátok azt is, hogyan kell dolgozni, nemcsak azt, hogyan kell a pénzt számolni", hallhattuk többek között. Egyszer az egyik rabszolgahajcsár azért ordítozott egy volt jogászhallgatóval, merthogy szerinte az a fűrészt megfogni sem volt képes rendesen, mire a fiú udvariasan így válaszolt: „Akkor talán másik ügyvédet kellene fogadnia, parancsnok úr."

Iszonyatosan megbüntették. „Miért nem tartottad a szád?", kérdeztem tőle, mielőtt bezárták. „Tisztában voltam a következményekkel", súgta, „de egyszerűen nem tudtam uralkodni magamon." Égbekiáltó butaságát az emberi szellem győzelmeként csodáltam.

Újra és újra máshová hajtottak, úgy éreztük, éjszakai meneteléseinknek sohasem lesz vége. Gyárakban aludtunk vagy üres pajtákban a szénán. Ez annyira megviselte a tüdőnket, hogy a nem szűnő köhögéstől majdnem megfulladtunk.

Jaron: Tudott a haláltáborokról?

Éreztük, hogy valami borzalmas dolog vár ránk. A valóság aztán sokkal rosszabb volt, mint azt elképzeltük. Mégsem adtuk fel a reményt. Tudtuk, hogy a németek vereséget fognak szenvedni, egyszerűen tudtuk. Féltünk viszont a magyar kollaborán-

soktól, mert ők idejében likvidálhattak volna minket, hiszen ismertük őket. De azért akkor is volt már némi reménysugár. Kaptunk például – milyen nevetséges ez ma már! – levelezőlapokat. Jött levél a barátnőmtől, Havától, aki osztrák szüleivel együtt vidéken bújt el a Gestapo elől. A magyar nácik szándékosan engedték át a híreket, hogy közben bennünket a lengyel határhoz tereljenek, és azt az illúziót keltsék, hogy a határ túloldalán valóban csupán munka vár ránk. Az ördögi elképzelés sikerrel járt, mert mi magunk is hinni akartunk nekik. Körülbelül így éreztünk: „Voltaképpen már meghaltam, de amíg van postacímem, addig nem vagyok eltemetve."

Apró, örömet szerző meglepetésekbe kapaszkodtunk. Egyik különösen boldog napunk volt az, amikor Lissi valahonnan egy valódi tojást szerzett. Sikerült találnunk egy eldugott kis helyet, sőt azt sem vették észre, hogy rőzséből tüzet raktunk. Vizet forraltunk egy üres konzervdobozban, belekevertük a tojást és néhány száraz kenyérmorzsát. Még ma is, ennyi év után, a számban érzem ennek a csodálatos levesnek az ízét.

Nem tréfálok. Ha az emberben van életöröm és önirónia, akkor még a legkilátástalanabb helyzetben is képes mosolyogni. Minél abszurdabb egy helyzet, annál erősebben ingerli a rekeszizmokat. Ilyen volt az is, amikor a tökéletes megsemmisítő gépezet kikerülni látszott az ellenőrzés alól, és felügyelőink a megszokott, könyörtelen alaposságukkal ügyelni kezdtek arra, hogy vasárnap kipihenjük magunkat. Mintha a pokolban vasárnap kikapcsolnák a kemencéket, hogy meg ne sértsék a szakszervezet által kiküzdött jogokat. A bestialitás és az önkény világában a csendőrök megteremtették a jog és a rend parányi kis helyét, mintha ezzel eleget tennének az emberiségnek.

Vasárnap tehát úgy hevertünk szanaszét, mint a döglött legyek. Néha sakkoztam Hirtenberg Lacival egy hazulról titokban elhozott kis táblán. Már akkor is. Egyszer csak valaki megszólalt a hátam mögött: „Nem ez a jó lépés, fiú." Megfordultam és majdnem elájultam. Mögöttem maga a nagyságos Atyaúristen állt. Az az Atyaisten civilben, akit századosi rangban körzetparancsnokként ismertünk. Mégis vettem a bátorságot, hogy ellentmondjak neki: „Engedelmével, parancsnok úr, a nemzetközi

nagymester, Maróczy Géza könyve szerint ez a helyes lépés." „Tévedsz", mondta az Atyaisten, „nem ez van a könyvben leírva, hanem egy lépés a futárral." Folytattam: „Engedelmével, a lépést, amire a parancsnok úr gondol, a könyv helytelenül adja meg. A függelékben megtalálható a nyomdahibák jegyzéke, s ez a parancsnok úr figyelmét bizonyára elkerülte. Ott az áll, hogy úgy kell lépni, ahogy én is bátorkodtam."

„Ne mozdulj innen", parancsolta a tiszt, és eltűnt. Rövidesen Maróczy könyvével tért vissza. „Fogd a holmidat, és gyere", rendelkezett, és az irodájába vitt a főhadiszállásra. Le kellett vennem a sárga szalagot a karomról, aztán megszólalt: „Itt maradsz."

Így lettem a titkára. Az volt a feladatom, hogy az élelmiszerszállítmányokról szóló levelezést aktákba fűzzem. A velem dolgozó szlovák katonák jól tudták, hogy zsidó fogoly vagyok, legjobb esetben félzsidó. Ott azonban a parancsot soha nem lehetett megkérdőjelezni. Ha a parancsnok eldöntötte, hogy nem vagyok zsidó, akkor nem is vagyok az, punktum. Ha csak engedte a munkája, a százados sakkozott velem. Jó játékos volt, de nem olyan profi, mint én, így sokat tanulhatott tőlem. Mindazonáltal figyelmem egy pillanatra sem lankadhatott, mert ha több játékot vesztettem volna el, veszélybe kerülhetett volna a különleges helyzetem.

Jaron: Hogy hívták a századost?

Nem tudom, nem is tudtam soha. Számára eleinte olyan voltam, mint a titokzatos Seherezádé az Ezeregyéjszakában. Szerintem kezdeti játékszenvedélyén túl még mást is számításba vett. Tudta, hogy a háború elveszett, sőt be is ismerte ezt. Talán egy jó szándékú tanút akart magának beszerezni, arra a napra, amikor számot kell adnia bűneiről. Egyszer majdnem bocsánatot kért. „Hidd el, fiú", mondta, „magam is azt szeretném, hogy ennek az egésznek hamar vége legyen. De én magyar vagyok, nem zsidó, mint te, és biztos vagyok benne, hogy a háború után az oroszok bevonulnak Budapestre. Nem egykönnyen tudok megbarátkozni ezzel a szörnyű gondolattal."

Irodai munkám végeztével ismét feltettem sárga szalagomat,

és visszatértem a barakkomba, nem ritkán egy gondosan elrejtett, finomságokkal teli tányérral a barátaim számára. A parancsnok ugyanis igencsak fontosnak tartotta, hogy rendesen kapjak enni és állandóan nyalánkságokkal látott el, amelyeket bádogtálon hozott magával a tisztikonyháról. Mint gyerekkoromban, arra kényszerítettem magam, hogy hatalmas mennyiséget tömjek magamba, hiszen ki tudhatta, meddig tart még a szerencse; másnap talán már vissza is kell mennem a fűrésztelepre. Olyan sok élelmet hozott, hogy az adagot négy részre tudtam osztani. Az egyiket megettem én, ami megmaradt, azt kicsempésztem Lissinek, a bokszolónak, Lacinak, a sakkozónak és Vajda Tibor barátomnak. Tibor vezéregyéniség volt, de csodálatos beszélgetőtárs is. A szlovák munkásnők mind szerelmesek voltak a csinos fiúba. Nagy örömömre évekkel később viszontláttam őt Ausztráliában, ahová egy filmfesztiválra hívtak meg. Ott kaptam kézhez egy levelet dr. Timothy Vajda professzortól, a híres Vajda-fogimplantáció feltalálójától. Örömteli viszontlátás volt; megtudtam, hogy egy nappal eltűnésünk után Tibornak is sikerült a szökés. Ő volt az utolsó, aki kijutott a táborból. Ha jól tudom, csak Tibor, Lissi meg én éltük túl a halálmenetet.

Jaron: Hogyan sikerült megszöknie?

Abban az időben – szívből köszönöm Istennek – valószínűtlen szerencsém volt. Nemcsak azért, mert megszabadultam a kényszermunkától és dugig ehettem magam, nem, valami sokkal fontosabbra gondolok. Mindennapi munkám során a tiszti irodában úgyszólván „kiszimatoltam", hogy közeledik a vég. A katonáknak a százados szobájában folytatott beszélgetéseiből tudtam meg. „Micsoda, még mindig nem szállították el őket?", hallottam meg fülemet hegyezve. „Nem érkezett még új zsidószállítmány?" A többi fogoly is sejtette az igazságot sorsunkról, és sokan játszottak a szökés gondolatával. Bennem azonban efelől immár semmi kétség nem maradt. Tisztában voltam azzal, hogy csak az első szökés lehet sikeres. A rá következő felmérhetetlenül nehezebb lesz. Elhatároztam, hogy magammal viszem Lissit, mert nélkülem nincs esélye a túlélésre.

Törtem a fejem, hogyan juthatnánk ki. Ha sikerülne is túljutnunk a tábor kapuján, azonnal elfognának, hiszen rongyos ruhánkról már messziről felismernék, hogy szökevények vagyunk. A civil lakosok pedig tudták, mi vár rájuk, ha segítenek „egy ilyennek" a szökésben.

Ma mindezt úgy látom, mintha egy filmet néznék egyszerű mozilátogatóként. Amióta Thészeusz kijutott a krétai király labirintusából, a menekülés a fogságból régi és nagyon népszerű téma a drámaiparban. Thészeusznál persze ott volt Ariadné fonala, amire akkoriban nekem is nagy szükségem lett volna.

Ma már szinte szégyellek beszélni a sorsomról, hiszen a náci áldozatok milliói nem menekültek meg, s nekik sokkal több szörnyűséget kellett elszenvedniük, mint nekem. Egyszerűen szerencsém volt. Szerencse volt például az is, hogy a táborban egy szlovák munkás részvétet érzett irántunk, és mint mondta, részt vett a földalatti mozgalomban. Egyik nap elkértem tőle a vasúti menetrendet. Az állomás mintegy kétszáz méterre volt a táborkaputól. Kikerestem, hogy munkánk befejezése után jó fél órával indul egy vonat Budapestre. Akkoriban már nem voltak határok a nagy Német Birodalmon belül, így aztán Szlovákia és Magyarország között már nem kellett tartani szigorú vizsgálattól. Odaadtam a munkásnak a ruhámban rejtegetett utolsó pénzemet, ő meg szerzett nekem két vonatjegyet. Udvarias kérésére, hogy hadd tartsa meg borravalónak a visszajárót, nem tudtam nemet mondani. Csupasz lettem, akár egy újszülött.

A táborban voltak olyan brigádok, amelyek ruházatot készítettek a katonáknak, többek között cipőt is. Elloptam tőlük egy doboz fémgyűrűt. Ezeket a katonai csizmákhoz, a cipőfűzőlyukak megerősítésére használták. Másnap nagy gonddal és aprólékos munkával kivágtam Lissi személyi igazolványából és a sajátomból a fényképeket. Megkértem két szlovák munkást, hogy csempésszék ki az irattár egyik aktájából az igazolványukat. Elbújtam a vécében, és zsebkésemmel kis lyukakat fúrtam a képek sarkaiba és mindkét lopott igazolványba, úgy, hogy a lyukak pontosan fedjék egymást. Ezután áthúztam rajtuk a gyűrűket, és cipőm sarkával bekalapáltam őket, mígnem teljesen szorosan illeszkedtek. Ott álltam tehát a latrinánál, vadul kala-

páltam a gyűrűket, és azt hiszem, a szívem olyan hangosan vert, hogy az túltett még a kalapálás zaján is. Végül egy golyóstollal meghúztam a pecsét kontúrjait. Kissé elmosódott kör rajzolódott ki, részben a képen, részben az igazolványon, éppen úgy, mintha eredeti lenne. Eltartottam magamtól az újdonsült dokumentumokat, és behatóan tanulmányoztam őket. A képek sarkaiban levő fémszögek tekintélyes külsőt kölcsönöztek az igazolványoknak. Azok így, bizonyos távolságból nem is mutattak olyan rosszul. Lelkem legmélyén azonban tisztában voltam azzal, hogy nem kell Sherlock Holmesnak lenni ahhoz, hogy a meggyűrűzött igazolványom hamis voltát felfedezzék.

Így lettem Andrej Stanko szlovák munkás, és még szökésem után is jó ideig ezt a nevet használtam.

Azon a forró nyári napon munka után nem tettem föl a sárga szalagot, és sietve elhagytam az irodát. A vonat indulásáig fél óránk volt. Útban Lissihez elsurrantam a munkások zuhanyozói előtt, és ahogy elterveztem, magamhoz vettem két nadrágot és két inget. Szinte irritált, ahogy minden olyan simán zajlott, de nem gondolkoztam sokat rajta. Lissi már várt, felkészült mindenre. Villámgyorsan átöltöztünk, régi rongyainkat pedig eldugtuk. Feltűnés nélkül a tábor kapuja felé tartottunk, és csatlakoztunk egy munkásokból és katonákból álló csoporthoz. Mint minden este, aznap is hazamentek a jól végzett munka után. Senki nem tartóztatott fel bennünket. A kétszáz métert a lágerkaputól az állomásig feszült éberségben, mégis mintha öntudatlanul tettem volna meg. Lábaim remegtek, de mindamellett úgy éreztem, mintha felhőkben járnék. Sajátos érzés ez, amely mindig feléledt bennem, és amelyre mindig ráismertem, ha rendkívüli veszélyben vagy nyomás alatt kellett cselekednem. Olyan ez, mintha lepkék verdesnének az ember hasában.

Minden lépésnél ellen kellett állnom a kísértésnek, hogy sarkon ne forduljak és vissza ne szaladjak a lágerba. Szerencsére már akkor is tudtam, hogy a lepkéknek nincs igazuk, csak gyávák, és belőlem is gyávát akarnak csinálni. A lepkék a hasamban azt mondták: „Nagy hibát követsz el, ne tedd, hagyd annyiban a dolgot, hisz az egész egyáltalán nem olyan borzasztó." Az életben soha nem szabad a lepkékre hallgatni, csak az

eszünkre. Az eszem azt mondta: „Ha majd' meghalsz is a félelemtől, csak egyet szabad tenned: menekülni."

A vonatunk pontosan érkezett. Felszálltunk egy harmadosztályú kocsira, és dermedten a rettegéstől leültünk egy padra. Teljesen egyedül voltunk a vagonban, de hirtelen, az indulás előtt két perccel kinyílt az ajtó, beözönlöttek a szlovák munkások és a katonák, akik Lissivel a fűrésztelepen, velem pedig az irodában dolgoztak.

„Most mi lesz?" – suttogta Lissi, mire én apatikusan válaszoltam: „Semmi. Ennyi volt."

Két alkalmazott, akikkel mindennap együtt voltam az irodában, egyenesen velünk szemben ült le. Természetesen felismertek, de átnéztek rajtam, mintha levegő volnék. Emberek voltak akkor, amikor a gonoszság orgiáját ülte.

Az orosz hadsereg előrenyomulásával fordult a kocka, s felerősödött a németekkel szembeni ellenszenv. De a zsidógyűlölet még mindig túltett rajta. Halállal büntették azt, aki zsidónak segített a menekülésben. Esélyeink, hogy sem a magyarok, sem a szlovákok nem adnak ki, egyenlőek voltak a nullával. De a szerencse ismét mellém szegődött, és ilyen derék embereket ültetett szembe velem, akik nem voltak hajlandók kollaborálni. Nem felejtettem el őket, és sosem szabad megfeledkezni arról, hogy ilyen emberek is voltak azokban a szörnyű időkben.

Az utazás nem volt izgalommentes. Amikor az első állomáshoz közeledtünk, jött a kalauz, és felszólított, tartsuk készenlétben az igazolványokat. Az SS nemsokára átvizsgálja a papírokat, hogy a zsidókat és a dezertőröket letartóztassa. Odasúgtam Lissinek: „Menjünk a biztonság kedvéért az utolsó kocsiba", de neki idejében eszébe jutott, hogy ott fegyveres katonák őrködnek, nehogy valaki leugorjon a vonatról. Csak ennyit mondott: „Nincs már kedvem élni." Engem is bénító gyöngeség fogott el, kezem, lábam mintha gumiból lett volna. Már csak arra vártunk, hogy valaki a vagonból ránk mutasson, és semmit sem kívántunk erősebben, mint hogy az egésznek mihamarabb vége legyen.

Ekkor hirtelen megállt a vonat. Néhány másodperc múlva szörnyű zajt hallottunk, olyan zajt, amilyet azelőtt soha. A

háttérben földrengésszerű morajlás kísérte. A vonat megrázkódott, szinte lerepült a vágányról.

Ezer repülőgép zúgott el fölöttünk, B 29-es, négymotoros amerikai gépek, amelyek közvetlen közelünkben óriási bombákat szórtak le. Vadászrepülők raja kísérte őket. Ez a flotta Bécsújhely felé tartott, ahol a stratégiai fontosságú Messerschmidt Műveket készültek megsemmisíteni. Nyilván útközben jutott eszébe egy türelmetlen jenki tisztnek a lelkesítő ötlet, hogy használják ki a lehetőséget, és vegyenek tűz alá egyúttal egy-két egyéb célpontot is, többek között azt a vasútállomást, ahol az SS vonatunk befutását várta.

Csaknem egynapos veszteglés következett. A katonák kenyeret és vizet osztottak szét. Aztán a vágányt kijavították, és ismét elindulhattunk. Néhány kilométer után betontörmelékek hatalmas hegye és meggörbült sínek mellett haladtunk el. Egy magányos oszlopon árván himbálózott a szélben egy lámpa. Ez volt minden, ami a lebombázott vasútállomásból megmaradt.

Jaron: A Mindenható mentette meg az életét.

Nem, ő nem avatkozott be. Akik vallásosak voltak, mind az elsők között estek áldozatul. A hitetlenek, mint én, életben maradtak.

Jaron: Isten nem bocsátja meg, amit mondott.

Az a kérdés, hogy mi megbocsáthatunk-e Istennek. Egyetlen csoda különben sem lett volna elegendő ahhoz, hogy egy zsidó szökevény megmeneküljön, ehhez csodák sorozatára volt szükség. Szóval továbbmentünk. Újra és újra megállt a vonat egy-két idegtépő órára, de néhány nap elteltével mégiscsak megérkeztünk Budapestre, a Keleti pályaudvarra. A hosszú úttól teljesen kimerültünk, alig tudtunk enni valamit. Mégis hihetetlenül megkönnyebbültünk, hiszen végre otthon voltunk. A meghajszolt állatok újra egy ismerős ketrecben találták magukat.

Ám épphogy leléptünk a peronra, megpillantottunk egy csomó fekete ruhás magyar SS-katonát. Két egymással szemben álló sorba rendeződtek, és egy keskeny folyosót alkottak, amelyen a

leszállóknak át kellett haladniuk. A folyosó végén ellenőrizték a papírokat. A tömeggel együtt sodródtunk a kijárat, az ellenőrzőpont, a végünk felé. Nem volt más választásunk, minden tétova lépés, minden meggondolatlan mozdulat ránk irányította volna a fekete egyenruhások figyelmét.

Lelassítottuk lépteinket, és azt javasoltam Lissinek, hogy váljunk szét, így talán egyikünk megmenekülhet. De csak ennyit dünnyögött: „Hagyd csak, nekem már úgyis minden mindegy", és esküszöm, nevetett. Egymás mellett mentünk tehát, ömlött rólunk a víz, s megadtuk magunkat a sorsunknak. Amikor már csak néhány lépésre voltunk az ellenőrzőponttól, megtörtént a következő csoda ebben a csodákból kovácsolt láncban. Az előttünk álló fiatalember – talán egy katonaszökevény – hirtelen elrohant az SS-katonák sorfala előtt. Azok meg otthagyták az ellenőrzőpontot, és a fiú üldözésébe fogtak. Kihasználtuk a pillanatot, és eltűntünk.

Nem tudom, képes vagyok-e leírni, milyen állapotban voltunk. Ahhoz, hogy ezt az egészet túlélje valaki, erős idegekkel kellett rendelkeznie. Lissauer János, aki társam volt a szenvedésben és a szökésben, már évek óta elmegyógyintézetben van. Akkoriban zavarodott meg. 1949-ben Havával és velem ugyan még bevándorolt Izraelbe, de már akkor elborult az elméje. Rövid ideig együtt dolgoztunk egy autószerelő műhelyben az izraeli kisvárosban, Pardes Hannában. Hamarosan azonban dührohamokat kapott, és közveszélyessé vált. Végig kellett néznünk, ahogy napról napra rosszabbodott az állapota, ahogy egyre erőszakosabb lett, és mi nem tudtuk, mitévők legyünk. Ma már nem is észleli a környezetét. Szerelőműhelyünk másik tagja, Weiser György mérnök, nemrég mesélte, hogy Lissi még él, de állandó felügyelet alatt van.

Térjünk még vissza csodálatos megmenekülésünk helyszínére, Budapestre!

Szerencsére megtaláltam az apámat és nővéremet egy Rózsa utcai lakás második emeletén, ott bujkáltak. A lakás egy magyar asszonyé volt, aki az előrenyomuló oroszoktól való félelmében elmenekült. Apám ismerte őt, ugyanis időnként dollárt adott el neki a feketepiacon. Amikor családom páni félelemben elhagyta a lakásunkat, apám nekiadta anyám összes ékszerét, hogy né-

hány hétig meghúzhassák magukat az üres szobákban. Anyámat az a lány fogadta be, aki nálunk szolgált, amíg megengedhettük magunknak, hogy cselédet tartsunk. A lány vonakodott pénzt elfogadni. „Mire föl?", kérdezte szinte megsértődve. „A nagyságos asszony mindig jó volt hozzám." Ilyen emberek is voltak, Isten áldja meg őket.

A Rózsa utcai élet nagyon nehéz volt apám és Ági számára. Zsidós külseje miatt apám egy pillanatra sem hagyhatta el a lakást. Nővérem, Ágnes olykor kilopózott a rejtekhelyről, de szomszédunk, Gabrowitz József segítsége nélkül, aki ennivalóval látta el őket és törődött velük, valószínűleg nem élhették volna túl ezt az időszakot. Gabrowitzék sváb származásúak voltak, néha németül beszéltek egymással. Gabrowitz Jóska tizenkét évvel volt idősebb nálam, de gyakran kártyáztunk és pingpongoztunk együtt. Még vitorlás hajókat is építettünk, amelyeket aztán a parkbeli tavacskán vízre bocsátottunk. Azt hiszem, szerelmes volt az én szép nővérembe. Grafikus volt, és megtanított pecsétet hamisítani. Ebből a tárgyból ma is vállalhatnék korrepetálást. Fogunk egy tintaceruzát, olyat, amelyik violakéken fog, ha megnedvesítjük a hegyét. Az így készült írást még vízzel sem lehet elkenni többé. Ezután a kívánt aktajel körvonalait tükörírásban egy darab papírra rajzoljuk, és rányomjuk a megnedvesített iratra, amelyen a pecsétet látni akarjuk. Halvány, de tiszta pecsétnyomot kapunk, mintha a tisztviselő, aki a bélyegzőt a párnára nyomta, aznap kissé főfájós lett volna. Ily módon tömegesen gyártottam pecsétet és mindenféle igazolványt Andrej Stankónak, az ismeretlen szlovák munkásnak, aki volt olyan kedves, hogy a nevét kölcsönözte nekem. Fáradságos és aprólékos munkával készítettem az igazolványokat, amelyek az ő személyi adatait, sőt annak a képzeletbeli gyárnak a nevét is tartalmazták, ahol állítólag a leszereléséig dolgozott.

Maga Gabrowitz József katolikus volt, és rendszeresen járt templomba. Sváb származása ellenére is magyar hazafi volt. De csodálta a németeket, és szívesen tartott hosszú előadásokat a Wehrmacht erejéről. Amikor a németek megindultak, hogy elfoglalják Jugoszláviát, az ablaknál állt, és mint akit hipnotizálnak, úgy bámulta a páncélosok végtelen sorát, amelyek két

napon át dübörögtek az utcákon keresztül. „Ez a hatalom legyőzhetetlen", állapította meg. Annál inkább meglepő volt, hogy segített bennünket. Talán ő is hasonló okból cselekedett így, mint a többi bátor ember, aki zsidókat mentett meg. Ha az okokat keressük, miért tették kockára az életüket és a családjukét, általában sem morális, sem filozófiai jellegű indíttatást nem találunk. Ezek az emberek így cselekedtek, mert nem cselekedhettek másképp, mert ez számukra magától értetődő volt. Megesett, hogy barátaikat vagy szomszédjukat mentették meg, vagy olyan üldözötteket, akiket egyáltalán nem ismertek. Azt sem hiszem, hogy Jóska egész, szörnyűséges valóságában felfogta volna a holocaust borzalmait, vagy hogy különösebb rokonszenvet érzett volna a zsidóság mint üldözött kisebbség iránt. Számára egyszerűen szóba se jöhetett, hogy valaki deportálja kedves szomszédait, Ferikét, a játszótársát, és az elbűvölő Ágit. Hogy mint a kellemetlenkedő legyeket megöljék őket, ő pedig, a szomszéd, ez ellen semmit ne tegyen.

Amikor elszánta magát, hogy nem lesz legtöbb magyar polgártársához hasonlóan vak és süket, nagyon komolyan vette kötelezettségét. Szinte naponta eljött Rózsa utcai rejtekhelyünkre, és ételt meg gyógyszert hozott nekünk. Még a hadsereg egyik segélyegyletébe is belépett, ahol egyébként a parancsnoki rangig vitte, így aztán még jobban segíthetett bennünket. Egyenruhában nagyobb mozgási szabadságot élvezett, és minden gyanú fölött állt.

Rejtekhelyünk egy háromszobás, a szükségállapotnak megfelelően berendezett lakás volt. Az egyetlen feltűnő benne egy nagy és régi, magas lábakon álló háromajtós szekrény volt. Fenékdeszkáit félre lehetett tolni, amit minden fenyegető veszélynél, minden csöngetésnél vagy kopogásnál villámgyorsan meg is tettünk. Apám bemászott alulra, mi pedig fölécsúsztattuk a deszkákat. Így feküdt idős apám órákon át, mint egy csapdába esett egér, a padlón, s a szekrény deszkái laposra nyomták. Alig kapott levegőt, reszketett és abban reménykedett, hogy végre kiszabadul rejtekéből.

Aztán eljött a nap, amikor megőszült a hajam. Az oroszok bosszút álltak. Bombázás bombázást követett, és az élet szinte megdermedt. Ha néha előjöttünk a bunkerből, azt láttuk, hogy eltűnt egy fél utca.

Azon a napon szintén légiriadó volt. Ágival együtt torkig voltam a bunkerral, nem bírtuk már elviselni a szomszédok gyanakvó pillantásait. Apánk lelkünkre kötötte, hogy ne hívjuk föl a figyelmet magunkra távolmaradásunkkal. Ha mindenki lemenne a pincébe, csak mi nem, beigazolódna a gyanú. Engedelmeskedtünk. Apám bepréselte magát a szekrénybe, mi pedig kimentünk a lépcsőházba, és becsaptuk magunk mögött az ajtót.

A szomszédok úgy tudták, hogy Andrej Stanko vagyok, szlovák, és itt töltöm a szabadságomat, lehet persze, hogy katonaszökevénynek hittek. Nővérem a barátnőmnek adta ki magát, talán kétes hírű lánynak nézték őt. Ági kistermetű, törékeny nő volt, és a külseje, nem alaptalanul, gyanút kelthetett volna. Ha tehát hiányzott a megjelenéséből az árja jelleg, azt kacérkodással és meggyőző beszédmodorával kellett pótolnia. Ott ültünk a bunkerban és a szomszédokkal csevegtünk.

Lefújták a légiriadót. Fölmentünk a lépcsőn. Ekkor Ági hirtelen iszonyatosan megijedt, mert észrevette, hogy a kulcsot a lakásban felejtette. Semmilyen más módon nem lehetett bemenni, csak ha betörjük az ajtót. Ezt azonban nem tehettük meg anélkül, hogy ne riasszuk a szomszédokat és hogy apám halálra ne rémüljön. Gyenge volt a szíve. Ha előmászik rejtekéről, biztosan felfedezik, és ez mindannyiunk számára a véget jelentette volna. Sokáig viszont nem habozhattunk, hiszen a papa biztosan hallotta, hogy a légiriadót lefújták, és arra gondolva, hogy valami bajunk esett, félelmében elhagyja rejtekhelyét és a keresésünkre indul.

Telefon ugyan volt a lakásban, de a papa soha nem vehette föl a kagylót, mert a házmester is hívhatott. Mint a házmesterek a totalitárius rendszerekben általában, ő is a titkosrendőrség spiclije volt, apám hangját pedig nem ismerte. Nagyon aggódtunk apánkért, és nem tudtuk, mit tegyünk. Elhatároztuk, hogy mégiscsak felhívjuk, és addig hagyjuk csöngeni a telefont, míg föl nem veszi. A telefon csak csöngött és csöngött. Tíz perc múlva – egy örökkévalóságnak tűnt – végre meghallottunk egy gyenge, remegő hallót.

Nem tudom, miért vésődött oly mélyen az emlékezetembe ez az esemény, hiszen az életemben ennél az epizódnál sokkal rosszabb helyzetek is voltak. Talán mert ez az eset egyszerűsé-

génél fogva még jobban rámutat a nácik aljasságára, mint a gázkamrák felfoghatatlan szörnyűsége.

Egy másik élményem azokból az időkből olyan hihetetlennek tűnik, hogy még a legfantáziadúsabb írónak sem jutna az eszébe.

Az egyik nap sürgős hívást kaptam Havától, attól a lánytól, akibe szerelmes voltam. „Menekülnünk kell, és nincsenek papírjaink." Családjával Ausztriából menekült, tehát nagyobb volt a veszélye annak, hogy mint idegen állampolgárokat, kiadják őket a náciknak. Azokban az időkben minden szalmaszálba belekapaszkodott az ember. Úgy rémlett, mintha a papa hallott volna valakiről, aki ismer olyasvalakit, aki hamis papírokat árul... A telefonban úgy hallatszott, mintha ez a valaki külföldi lenne. Reményeink beigazolódtak. „Igen", mondta, „vannak papírjaim egy magyar nemesi családról. Egy rakás pénzembe került." „És mibe fog kerülni nekünk?" kérdeztük. „Egy vagyonba."

Valóban, egy vagyonba került, Hava apjának összes, még meglevő pénzébe, az utolsó fillérig. „Jöjjön azonnal", mondta apám a férfinak. „Hozza a papírokat, és megkapja a pénzét." Néhány óra múlva megszólalt a csengő, és egy sovány emberke lépett be, akinek az arcára volt írva a félelem. Űzötten, bizalmatlanul nézett körül, félt, hogy csapdába esett. „Gyorsan, gyorsan, nézzék meg a papírokat, és ide a pénzzel. Egy percig sem maradhatok." Úgy beszélt, mint egy kisstílű gazember, akinek a maffia tartja torkán a kést. Félelme szinte ragályos volt. Végül azért sikerült megnyugtatnunk és szóra bírnunk őt. Szlovák zsidó volt, akinek sikerült Magyarországra menekülnie és tőlünk nem messze bujkált. Hogy hol, azt a világért sem árulta volna el. Gyorsan beszélt, szinte lélegzetvétel nélkül, rövid mondatokban: „Maguk nem is sejtik, hogy csinálják ezek. Elkapnak egyet közülünk, egy szlovák vagy egy lengyel zsidót, az utcára küldik és követni kezdik. Aki köszön neki, az nincs többé. Felszállnak egy buszra, és kiáltanak valamit szlovákul. Aki erre megfordul, azt azonnal letartóztatják. Mászkálnak a városban, és nézik a járókelők lábát, ki visel cseh Bata-cipőt. Ez az egyetlen elfoglaltságuk. Más nem is érdekli őket, sem az országuk, sem a jövőjük, semmi. Tudják, hogy a háború elveszett, de még most is zsidókra vadásznak, zsidókat hajszolnak, zsidókat gyilkolnak.

Hamarosan valami szörnyű dolog fog történni. Tűnjenek el, bújjanak el, valami szörnyűség fog történni."

A papírok, amelyeket hozott, siralmasan néztek ki, de jobbakat úgysem szerezhettünk volna. Nem alkudoztunk. Fogta a pénzt és eltűnt.

Talán itt az ideje, hogy bemutassam Havát. Bécsi menekültgyerek volt, akit az Anschluss után szülei hoztak Magyarországra, és egészen „bájosan" beszélt magyarul. Egy kültelki városi strandon szerettem bele, első látásra, megpillantva piciny bikinijét. Jövendő feleségeimmel uszodákban szoktam megismerkedni, hogy ne vesztegessem az időt. A feleségek gyöngyével is egy tel-avivi uszodában ismerkedtem meg. Hava érzéki lány volt, egy évvel fiatalabb nálam, érett volt és tapasztalt. Ahogy néztem, máris ábrándozni kezdtem közös jövőnkről. A háború elválasztott bennünket, mert családjainknak különböző sors jutott osztályrészül. De mi elhatároztuk, hogy összeházasodunk, ha netalán túléljük a háborút. Az apja jogász volt, mégis egy gazdag bécsi kefegyáros lányát vette el, akinek betársult az üzletébe. A kétes papírokkal, amelyeket a szlováktól szereztünk, sikerült nekik egy, az ország déli részén levő kis faluba eljutniuk, s ott az előrenyomuló Vörös Hadsereg elől menekülő német családnak adták ki magukat. Folyékonyan beszéltek németül, így nem keltettek gyanút, és életben maradtak.

Itt azonban még nem tartunk. Egy napon, mintegy két-három héttel azután, hogy megvettük Haváéknak a papírokat, csöngetett valaki. Papa bebújt a szekrény alá, nővérem pedig óvatosan ajtót nyitott. Nem vagyok biztos benne, hogy bárki – legalábbis a civilizált Nyugaton – bele tudja magát élni egy olyan emberszerű lény – mert ennél többek nem voltunk akkor – lelki állapotába, akit állandóan halálos félelem kísér. Minden csengetés gyötrelmes halálunkat jelenthette volna.

Az a szlovák zsidó nyomult be a szobába, aki a hamis iratokat beszerezte. Alig bírt beszélni, csak ezt suttogta: „Az SS-ek és a rendőrkommandó őrjáratoznak, házról házra mennek és zsidók után kutatnak. Az Isten szerelmére kérem, rejtsenek el." „De hisz tudja, hogy mi is zsidók vagyunk", válaszoltuk. „Igen, tudom, de ez az egyetlen esélyem. Ha nem rejtenek el, egyenesen a

karjukba rohanok. Maguk olyan jó emberek, kérem, mentsenek meg."

Tanácstalanok voltunk. Ha engedünk a kérésének, akkor az mindannyiunk biztos halálát jelentené. Ha elküldjük, soha nem bocsátanánk meg magunknak. Csak álltunk hát a sötét folyosón, az ajtó mellett, és zavartan hallgattunk. A szlovák szótlanul a falnak támaszkodott, nehezen szedte a levegőt. A csönd idegtépő volt. A férfi hirtelen megrángott, az ajtóhoz ugrott, és elrohant. Olyan volt, mint egy levágott tyúk, amelynek a torkából már spriccel a vér, de szalad tovább megbicsakló lábain. Biztosak voltunk benne, hogy az utcán azonnal letartóztatják, és kábultan állva maradtunk a nyitott ajtó előtt.

A sors azonban ezúttal kegyes volt. A szlovák menekült életben maradt, és a nővérem férje lett. A háború után egyszer csak fölbukkant, és bejelentette, hogy halálosan szerelmes Ágiba. Szerelmes abba a néhány szörnyű percbe, amit halálfélelemben a lakásunkban töltött. A szerelem nem ismer törvényt. Rögtön a háború után elvette feleségül Ágit. Dr. Paul Hecht ügyvéd, nyugodjék békében, ő volt az első férfi nővérem életében. Később ugyan Izraelben elváltak, de szerelmük története úgy kezdődött, mint egy csoda. A gonoszsággal átitatott fekete földből zsenge virág kapott szárra. Emelem kalapom a sors forgatókönyvírója előtt. Igen, az élet művésze a meghökkentő átváltoztatásoknak.

Jaron: A színlelésnek azonban ön is nagy mestere. Növelte ez túlélési esélyeit?

Először is a kétszínűséget meg kell különböztetni a színleléstől, jóllehet, úgy vélem, sem az egyikben, sem a másikban nem vagyok különösebben tehetséges. A szatíraíró egyedi adottsága abban áll, hogy az emberi gyengeségeket diagnosztizálja, nem pedig kihasználja. Ez az adottságom segített abban, hogy kiszabaduljak a pokolból és ez tett szatíraíróvá is.

Azonkívül az űzött vadakra külön törvények vonatkoznak. A Rózsa utcai légópincében egy nap megkérdezte az egyik szomszéd, hogy lehet az tulajdonképpen, hogy egy olyan egészséges fiatalember, mint én, nincs a hadseregben. Esetleg zsidó vagyok?

Erre felugrottam, nagy levegőt vettem, és elkezdtem vadul kiabálni: „Tehettek egy szívességet! Pár nap múlva itt vannak az oroszok, akkor majd leszámolnak az ilyen alakokkal. Visszajönnek a zsidók Budapestre, és felkötnek benneteket az első fára!" Teljesen ösztönösen, a szerint a szabály szerint cselekedtem, hogy ha már hazudunk, hazudjunk képtelenséget. A „szabályos hazugság" ebben az esetben az lett volna, ha én is hazafias szólamokkal és antiszemita kiszólásokkal jövök, miközben a hamis papírjaimat lobogtatom. Ám akinek igaza van, az nem így reagál. És az sem, akiben írói tehetség lakozik. Mert mi, tollforgatók, mint már említettem, vagyunk a legtehetségesebb hazudozók.

Vad kiabálásom hasznos volt, és visszakozásra késztette a bunkerban levőket. A tomboló ember ugyanis mindenre képes, ezért lehetőleg ki kell őt kerülni. Az, hogy az egyik szomszéd beköp, mert megfenyegettem őt a zsidók bosszújával, számomra kevésbé jelentette a veszély kockázatát, mint az, hogy kiderül, zsidó vagyok. Még álmában sem jutott volna senkinek az eszébe, hogy egy üldözött zsidó azzal fenyegeti meg üldözőjét, hogy nemsokára fölakasztják.

Ferike improvizációs készségét ma nem tudom mással magyarázni, mint hogy ez volt írói talentumának csírája. Teljesen hamis lenne azonban az a feltételezés, hogy akár egyetlen európai zsidó is pusztán ravaszsággal, diplomáciával, vagy ördög tudja, mivel, megmenthető lett volna. A szerencse, a mindent eldöntő aprócska szerencse választotta külön a zsidóság megégetett többségét a túlélők kisebbségétől. És a szerencse arra száll, akire akar, nem velünk született tulajdonság. Talán ezért voltunk mi mindannyian, társaimmal a szenvedésben, egy időben fatalisták. Naponta többször csuktuk be a szemünk, és engedtünk szabad utat a sorsnak. Az pedig néha nagylelkűnek bizonyult.

Mint például a következő esetben is.

Egy reggel erőteljes kopogtatást hallottunk. Amikor kinyitottuk az ajtót, a halál angyala állt ott a házmester képében: „Azt mondják, ti zsidók vagytok, és ide rejtőztetek." „Még hogy mi? Ági, hozd csak a papírjainkat, hogy egyszer s mindenkorra véget vessünk ennek a rágalmazásnak."

Ági falfehéren a telefonhoz sietett. Épphogy odasúghattam neki: „Hívd föl Jóskát!"

Gabrowitz volt az egyetlen ember, aki segíthetett. Végtére is miattunk lépett be a hadsereg segélyegyletébe, és az volt utolsó reményünk, hogy elérjük őt a parancsnokságon. A vak véletlen, ami fölött nincs hatalmunk, ismét segített. Jóska éppen akkor nézett be néhány percre az irodájába. „Tartsátok ott őt", mondta Áginak a telefonba, „fölhívom Jancsit."

Gabrowitz János, Jóska unokatestvére, a fegyveres SS-különítmény tagja volt. A birodalomnak olyan nagy szolgálatokat tett, hogy maga Adolf Hitler tüntette ki a vaskereszttel. Találkozásunk előtt néhány hónappal Gabrowitz őrnagy megsebesült a Donnál. Ott, ahol a verhetetlen magyar hadseregre nem egész három óra alatt megsemmisítő vereséget mértek Malinovszkij marsall csapatai. Ha János nem sebesült volna meg, és ha nem küldték volna gyógykezelésre Budapestre, akkor híveim most egy másik könyvet olvasnának.

A sors azonban tovább cifrázta, ugyanis ez a magas beosztású SS-tiszt, aki azt az egyenruhát és kitüntetést viselte, amely számunkra magát a borzalmat jelentette, ő, a halálos ellenség, egyszeriben ritka emberi nagyságról tett bizonyságot.

Miközben én Istenről és a világról beszélgettem a házmesterrel, hogy eltereljem figyelmét a papírokról, Gabrowitz riasztotta az unokatestvérét. Megkérte őt, hogy azonnal menjen a Rózsa utcába, és mentse meg zsidó szomszédait. Az SS-katona már régóta tudott létezésünkről, személyesen azonban nem ismert bennünket, és bizonyára azt sem tudta, hogy József unokafivére folyamatosan kockára teszi értünk az életét. Ennek ellenére nem habozott egy percig sem, hanem elindult hozzánk.

Közben a házmester türelmetlenkedni kezdett. Topogott és indulni készült. Kijelentette, itt valami nincs rendjén, végtére is erre való a rendőrség, tehát most jelentést fog tenni. És ekkor hirtelen – mint egy olcsó limonádében – nehéz csizmák csattogása hallatszott a lépcsőn, majd egy hosszú csengetés. Gabrowitz őrnagy nyomult be a lakásba félelmet keltő fekete egyenruhájában, ziháló unokafivérével. „Ági", örvendezett az SS-őr-

nagy, és szélesre tárta karját, a nővérem pedig a nyakába borult és megcsókolta, mintha e pillanatban talált volna rá elveszettnek hitt kedvesére.

A házmester igyekezett pontosan betartani a játékszabályokat: „Sajnálatos félreértés", dadogta, „csak a kötelességemet teljesítem. Még hogy zsidók, nevetséges! Uraságotoknak meg kell érteniük, csak hazafiúi érzelmeim vezetnek. Heil Hitler, heil Hitler!", és kiosont az ajtón.

Függöny.

Életben maradtam tehát, és ami még meglepőbb, maradandó lelki sérülések nélkül. De azért még egyetlenegyszer szeretném azt a légkört érzékeltetni, amelyben éltünk, egy kis szeletét megmutatni annak a bolygónak, amelynek semmi köze sem volt a világ többi részéhez. Az, aki a nemzetiszocializmusról beszél, a történelemkutatás összes lehetséges elvont fogalmával operál, a faji ideológiával, az iparszerű megsemmisítő gépezettel. De csak az apró, személyes, a szinte jelentéktelen történeteket felidéző élmények sejtetnek igazán valamit arról, hogyan telt el egy nap, és hogyan állt össze, mint egy kirakós játék, a megaláztatások sokaságából a hétköznapi élet.

Elmesélek egy esetet, amely még ma is égeti a lelkem.

1942-ben engem is, mint az osztály minden leérettségizett tanulóját, elküldtek a pályaválasztási tanácsadóhoz. Kitűnő tanuló voltam, és ezúttal is jól vizsgáztam. „Milyen terveid vannak a jövőre nézve?", kérdezte a vizsgáztató. Nem hozott zavarba, mert már akkor is csupán egyetlen hivatás létezett a számomra: író akartam lenni. Az első elismerést is magaménak tudtam már, megnyertem ugyanis azt az irodalmi versenyt, amelyen Magyarország egyazon évfolyamban végzett maturandusai vettek részt. Így hát azt feleltem a vizsgáztatónak, irodalmat fogok tanulni, hogy felkészüljek az írói pályára. „Helyes elhatározás", vélekedett, „megvan hozzá a tehetséged."

„Zsidó vagyok."

Kínos hallgatás. Külsőm ismét minden gyanút kizárt. „Akkor természetesen nem mehetsz egyetemre", mondta végül a vizsgáztató. „De eszembe jutott valami. Van két ismerősöm, akik esetleg elhelyezhetnének. Az egyik ernyőket gyárt, a másik

aranyműves. Mindkét szakma igazán tisztességes. Ha akarod, szólhatok az érdekedben."

Nem az ernyők mellett döntöttem. Végtére is néha-néha azért kisüt a nap, míg az arany minden időben arany. Aztán meg mindig is szívesen barkácsoltam, olykor festettem is, röviden tehát, inas lettem a város egyik jó nevű ötvösműhelyében. Minden reggel ugyanabban az órában mentem át a Duna fölött, munkába igyekezve. A hídon minden alkalommal szembejött velem egy fiatal lány, ragyogó kék szeme nyomban feltűnt nekem, és máig emlékszem könnyű lépteire, szép lábára. Napról napra jobban örültem ennek a reggeli találkozásnak, végül ő is viszonozta a mosolyomat. Ha normális időket élünk, talán egy eldugott városligeti padhoz vezetett volna bennünket ez a mosoly.

Közben azonban a németek megszállták Magyarországot, és első hivatalos intézkedéseik közé tartozott, hogy az összes zsidót sárga Dávid-csillaggal látták el. A csillag pontosan nyolc centiméter hosszú és nyolc centiméter széles volt, és minden ruhadarabra elöl-hátul föl kellett varrni, hogy a zsidó bármelyik irányból azonnal felismerhető legyen. Az engedetleneket haladéktalanul letartóztatták.

A német utasítás alapján feldíszítve léptem egyik reggel a hídra, a fiatal lány pedig szokás szerint jött szembe. Mosolyogtam, ő visszamosolygott, de mosolya hirtelen csinos arcára fagyott, és rémületté, sőt undorrá változott. Meglátta mellemen a sárga csillagot, és abban a pillanatban a szeretetreméltó ifjú férfiból szörnyeteggé változtam. Továbbmentem, és záporoztak a könnyeim. Ezt a pillanatot soha nem felejtem el, meghatározta az életemet.

Jaron: Azóta ön is, ahogyan azt Philip Roth amerikai zsidó író leírja, kényszeresen vonzódik az árja nőkhöz?

Nem tagadom, tőlem sem idegen ez az érzés. De eltekintve minden vélt vagy valós gátlásomtól, úgy találom, hogy a nem zsidó nők ugyan kevésbé határozottak, de sokkal gyengédebbek, mint a mi szépségeink.

Jaron: Talán mert nekik nem kell katonai szolgálatot teljesíteniük.

Ez is lehet az oka. Ami a férfiakat vonzóvá teszi, az a nők esetében visszájára fordul. Egyenruhában egyetlen nő sem tűnik különösebben vonzónak a férfiak szemében, míg a díszegyenruhát viselő tiszt egyszerűen ellenállhatatlan. Ezt a jelenséget örökítettem meg egyszer egyik bohózatomban, amelyben azt tettem nevetség tárgyává, hogy tisztjeink titkárnői oly gyakran szépségkirálynők. Egyáltalán nem szükséges ehhez Freud professzort segítségül hívni, elég, ha fellapozzuk Henry Kissinger esetét. Röviddel azelőtt, hogy házasságra lépett egy magas, szőke nővel, feltették neki a kérdést, mivel magyarázza figyelemre méltó sikereit a nőknél. Külseje végtére is nem egy Apollóé, sem pedig egy férfi manökené. „A legfontosabb izgatószer a siker", válaszolta a tapasztalt Henry. „Utána pedig az egyenruha." Azt hiszem, igaza van.

Jaron: Találkozott Kissingerrel?

Igen, három évvel ezelőtt közösen adtunk interjút a könyvvásáron. Abból az alkalomból jött el Frankfurtba, hogy kiadták az emlékiratait németül, az anyanyelvén. A mai napig tökéletesen beszéli a nyelvet, ami ritkaság az asszimilálódott amerikaiak körében. Magam is épp akkor jelentettem meg Kábelek között (Total verkabelt) című könyvemet. Kezet fogtunk és két órán keresztül ültünk egymás mellett a pódiumon anélkül, hogy egyetlen szót váltottunk volna. Lehet, hogy túlságosan érzékeny vagyok, de nem kezdeményeztem vele beszélgetést, nem akartam tolakodó lenni. Ő feltűnően hűvösen viselkedett, ami nem zavart túlzottan, mert íróként biztosan lepipálom őt. Főleg, ha frankfurti sikeremet nézzük.

Jaron: Meg kell hogy mondjam, önnek nem erőssége a szerénység.

Nem azt ígértem, hogy szerény leszek, hanem azt, hogy az igazat mondom. Már említettem, nagy elégtétel számomra,

hogy népem gyilkosainak fiait és unokáit lelkes olvasóim között tudhatom, de szeretnék ehhez még valamit hozzáfűzni.

Máig halálos gyűlöletet érzek a náci szörnyetegek iránt, akiknek arra volt gusztusuk, hogy anyámat meztelenül körbe-körbe kergessék, de a mai német generációval régen megbékéltem. A kollektív bűnösség fogalma számomra nem létezik, kollektív szégyenérzetnek azonban lennie kell. Ezt az érzést viszont még a német barátaimtól is elvárom. És nemcsak én gondolkozom így, három Izraelben született gyermekemnek is ez a véleménye. Nekik semmiféle előítéleteik nincsenek a nácik unokáival szemben. Sőt elsőszülött fiam, Rafael, Giessenben tanult állatorvostant, és Heidelbergben kapta meg engedélyét a praktizáláshoz. Alig észrevehető arab akcentussal tökéletesen beszél németül.

Jaron: Ön hogy jön ki a gyerekeivel, vannak generációs konfliktusaik?

Természetesen adódnak viták és nézeteltérések. Mindent összevetve azonban közös nyelvet beszélünk, amelyben döntő szerep jut a humornak és az iróniának. Az irónia számomra nem a humor stratégiája, hanem a világ kritikus, ugyanakkor szelíd szemlélésének legitim eszköze. Úgy gondolom, gyermekeim és én sokat tanultunk egymástól közös életünk során, de ha nem rendkívüli humorérzékkel jöttek volna a világra, hozzájuk fűződő viszonyom is bizonyára másképp alakult volna.

Családi összejöveteleink rendszerint vásári vurstlihoz hasonlatosak. A szokásos civakodásokat – amelyek nélkül egyetlen jó család sem boldogulhat – vad féltékenységi jelenetek kísérik, az acsarkodásokat pedig drámai felelősségáthárítások. Mindezek Harold Pinter darabjaival vetekednek. Mindig egyenesen, humorosan és nyíltan beszélek ledoktorált ivadékaimmal. Például vettem néhány évvel ezelőtt Párizsban egy méregdrága dákót. Amir fiam tiltakozott ellene: „Papa, te teljesen megőrültél, ennyi pénzt kiadni egy botért, amivel három golyót lehet tologatni." Mire én: „Ide figyelj, kedvesem, ha az én pénzem lett volna, talán meggondolom a dolgot. Minthogy azonban a te örökségedről van szó, egy percig sem haboztam."

Egyébként legalább annyira bolondulok a biliárdért, mint a sakkért. Tulajdonképpen restelkednem kellene a luxus miatt, de hát mit tegyek. Saját biliárdszobám is van izraeli házamban. Szeretem ezt az intelligens játékot, mert egész szépen megtornáztatja az ember agyát.

Szenvedélyem valamikor Paul Newman híres filmjével, a Nagyvárosi cápákkal kezdődött. Kezdetben egy sportcsarnokban játszottam a strand melletti sétányon, de ott mindig órákig tartott, míg sorra kerültem. Egy nap aztán elfogyott a türelmem, és megvettem az asztalt. Házam az asztal köré épült. Ma mindenem megvan, ami ehhez a játékhoz kell, persze az időn kívül. Mindazonáltal még díjakat is nyertem a sportágban. 1992-ben a berlini „amatőr páros háromsávos biliárd világbajnokságon" kitűnő partneremmel második helyezést értünk el.

Amir ugyan még mindig azon a véleményen van, hogy erre a célra elegendő lett volna egy egyszerűbb dákó is, de tréfámat az örökségéről egyáltalán nem vette rossz néven. Hiszen tudta, hogy csak az igazat mondtam. A jó humor azon alapszik, hogy leleplezi az igazságot, ami különféle okok miatt rejtve marad előttünk. A humorista feladata fülön csípni és napvilágra hozni az igazságot. Ez persze fájdalmas is lehet. Ha nyomorúságosan szegény ember lennék, nélkülöző fiam pedig a szűkös örökséget lesné, akkor a fenti megjegyzésem egyáltalán nem volna olyan vicces. Amir viszont nyugodtan nevethet, mert jól tudja, hogyha meghalok, szép öröksége lesz.

Jó ideje már nem magamért, hanem a gyerekeimért és az unokáimért dolgozom. De az igazat megvallva, azért nem büszkélkedhetem azzal, hogy örököseimet teljesen önzetlenül segítem a jóléthez és a gazdagsághoz. Azért dolgozom, mert megnyugtatnak azok a dolgok, amelyekkel foglalkozom. A pénz már nem ösztönöz. Nem mintha olyan sok lenne, hanem mert túl kevés évem van hátra arra, hogy elköltsem.

Akik a pénzt lebecsülik, mintha csupán néhány halott politikus arcképével díszített papírfecniről lenne szó, azok szerintem álszentek. A pénz sok mindent elérhetővé tesz, ami az életben fontos, például a gyerekek jó neveltetését. A pénz biztonságot, néha még egészséget is jelent.

Véleményem szerint – bár ezt nem szívesen hangoztatom – a pénz szerelmet is jelent. Ugyanis tapasztalataim azt mutatják, hogy ha egy nő elhatározza, hogy beleszeret egy férfiba, akkor az általában sikerül is neki. Még akkor is, ha a férfi gazdag. Valahogy összehozza, hogy Cupido nyila eltalálja őt, még ha néhány csínytevés is az ára. Az átkozott pénznek viszont az a mérhetetlen előnye, hogy függetlenné tesz.

Gyerekeim mindehhez, a relatív jólét ellenére, amelyben felnőttek, egészségesen, sőt humorral közelítenek. Különös érzéke van a pénzhez vörös hajú lányomnak, Renanának. Számos születésnapom egyikén a korom iránt érdeklődött. „Hatvannyolc" – válaszoltam. Nevelésem alapelve az, hogy a gyerekeknek mindig a teljes igazságot kell mondani, eltekintve persze azoktól az esetektől, amikor hazudni kell. De ez alkalommal a színtiszta igazat mondtam: „Ma vagyok hatvannyolc éves, lányom." Erre azt kérdezte tőlem a kis bestia: „Mennyi ez dollárban?"

Renana történeteim kimeríthetetlen forrása, az egyik legjobb szállítóm. Néhány évvel ezelőtt, amikor még egy méter sem volt, Edna barátnője azt tudakolta tőle, vajon ők szüzek-e. És mit válaszolt erre Renana? „Még nem." Látszik, hogy az anyjától örökölte a humorérzékét.

Nemrég ment hozzá Schnurpelhez.

Jaron: Kihez?

Schnurpelhez. Szeretett vőmet a szülei ugyan Saharnak nevezték el, számomra azonban ő Schnurpel. Makacsul ellene vagyok ugyanis, hogy a szülők neveket adhatnak a gyerekeiknek, amelyeket aztán egész életükön át viselniük kell. A névnek illenie kell a viselőjéhez. Az unokámat például, Rafi és Orith fiát, akinek hivatalosan Eyall a neve, ösztönösen Rudolfnak vagy röviden Rudinak hívom. Anyai nagyszülei német zsidók, Rafi anyja bécsi, könyveim ragyogó illusztrátora pedig Rudi Angerer. Mit keres itt egyszeriben az Eyall név? Egyszerűen nevetséges.

Magától értetődik, hogy Schnurpelnek is van humora. Humor

nélkül nincs belépés a családi klánba. Azért persze ő még kiképzés alatt áll. Néhány hónappal lányom esküvője előtt vitám volt a feleségemmel. Schnurpel és a lányom akaratlanul szemtanúi voltak annak, amint Sara életre kelti dr. Spock kézikönyvének 103. oldalát: „Ne piszkítsd össze már megint a konyhapadlót, nekem is csak két kezem van." Erre én félrevontam Schnurpelt: „Kedves fiam, kötelességemnek tartom, hogy figyelmeztesselek. A lányom úgy hasonlít az anyjához, mint egyik tojás a másikhoz. Húzd el a csíkot, amíg lehet, fuss Schnurpel, fuss el innen!" Persze, mintha a falnak beszéltem volna, de hát mi mást várhattam?

Amikor tréfából óva intem a vőmet, azt nem azért teszem, mert fúriának tartom a lányomat, hanem mert tudom, hogy mindenki a partnere idegeire mehet, a legboldogabb és a legszerelmesebb házasságban is. De vajon melyik szerelmes látja be ezt az első időszakban? A pacsirta volt az (Es war die Lerche) című derűs szomorújátékomban Rómeó és Júlia igazi tragédiája nem gyönyörű szerelmi haláluk, hanem a szerencsétlen szerelmi házasságuk. Az ősbemutatót magam rendeztem a Züricher Schauspielhausban, és a darabot azóta is játsszák a német színpadokon, anélkül, hogy sikerült volna akárcsak egyetlenegy házasságkötést is megakadályoznom.

Jaron: Képesek az emberek együtt élni az örökké tartó szerelem illúziója nélkül? Hozzátartozik a dologhoz némi alakoskodás is, nemde?

Alakoskodnia csak annak kell, akinek nincs humora. A humor az alakoskodás elleni csodaszer, a leghatékonyabb „ellenméreg", még ha nyomokat is hagy maga után. Mondok egy példát a saját családomból. Elsőszülött fiam, Rafi, felhív az állatklinikáról, és megkérdezi: „Hogy vagy, apu, van valami újság, minden rendben, jól vagy, kellemes időnk van ma, ugye?" Természetesen belemehetnék a játékba, bár tudom, hogy teljesen közömbös neki az állapotom, így hát lerövidítem a folyamatot, és félbeszakítom a doktor urat: „Ide figyelj, fiam, mindketten tudjuk, hogy rettenetesen szeretnél már az »egyébként«-nél

tartani, bökd ki hát, hogy »egyébként apu«...", és Rafi már mondja is: „Egyébként apu, nem adhatnám kölcsön néhány románul megjelent könyvedet az asszisztensnőmnek?" Két legyet lehet így ütni egy csapásra, spórolok a drága időmmel, és gyereket is nevelek. Nem kell nekem bemutatni a díszes társaságot, de a gyerekeim is szinte mindent tudnak rólam. Gyakran éjszakába nyúlóan üldögélünk velük és házastársaikkal, problémákat próbálunk megoldani, a depressziók titokzatos okairól, az együttélés nehézségeiről, a házasságuk összeomlásától való félelmeikről beszélgetünk.

Talán túl sokat rágódom a házasság témáján, de tényleg szívesen elbeszélgetnék egyszer a monogámiáról Gerson rabbival, aki annak idején könnyelműen átengedte a poligámia összes előnyét a muzulmánoknak.

Egy olyan megjegyzésben, amelyen nevetni lehet, mindig megbúvik egy kis igazság. A humor egy hazugságmérő műszer. A hazugságon még elmosolyodni sem lehet. És ami a monogámia fiaskójáról szóló tréfálkozásom igazságtartalmát illeti, leggyorsabban a kábeltévén ellenőrizhető. Ha van némi fölös időm, néha leülök a képernyő elé, és egyik csatornáról a másikra kapcsolok, hogy lássam, mi mondanivalója van az emberiségnek önmagáról. És megállapíthatom, hogy a filmek kétharmada olyan legszebb éveiket taposó férfiakról szól, akiknek vágyakozása gyermekeik anyja és életük hű társa után az évek során alábbhagyott. Most pokoli kínokat szenvednek. Nem akarják elhagyni jó feleségüket, de fiatal szerelmüktől sem tudnak megválni, aki az érzéki vágyaikat kelti fel, így aztán ebben a szerelmi háromszögben gyötrődnek tovább, anélkül, hogy az idő megoldást hozna. „És mi a helyzet a nőkkel?", tehetik fel magukban most néhányan a kérdést. Válaszom úgy hangzik, hogy bizonyára jó néhány nő van, aki éppúgy vágyik az újra, mint a férfiak, viszont legtöbbjük előnyben részesíti a szenvedély hevével szemben a biztonságérzetet. Mindenesetre jóval kevesebb film szól azokról a nőkről, akiknek a házasságuk mellett fiatal férfiakkal van viszonyuk.

Sokak szemében mindez bizonyára tiszta férfisovinizmusnak tűnik, pedig ez a legteljesebb igazság, amit sokan nem szemér-

mességből hallgatnak el, hanem a frusztrált társadalom ítéletétől való halálos félelem miatt. Torkig vagyok azzal, hogy mindenütt azt tapasztalom, mint süllyedt le az egész emberiség szexuálisan. Egyfelől ma minden sarkon ott áll egy pornóüzlet, a képernyőn meztelen nőcikék táncolnak, és a reklámok popsik nagytotáljával vélik elérni a legjobb eredményt. A másik oldalon újságírók és fotográfusok rohamcsapataival leselkedik az emberiség e műerotikus atmoszféra áldozataira, hogy tetten érje és darabokra szaggassa őket. Sajnálom, de ezt nem tartom nevetségesnek. A földalatti mozgalmak jogosak a diktatúrák, de nem a természet ellen.

Most, ebben a pillanatban férfiak és nők milliói tartják remegő kezükben a telefonkagylót, s hajszoltan suttogják bele: „Kedvesem, most nem tudok beszélni, ma este megint felhívlak." Nem, nem szégyellem magam azért, mert elítélek egy olyan társadalmi rendet, amely a teremtés koronáját hazudozó lénnyé alacsonyítja le. Néha az embernek az az érzése, hogy képmutató társadalmunkban igazán csak az özvegyek boldogok.

Torkig vagyok az álszenteskedéssel. Ezért is üzentem hadat könyveimben a megrögződött hazugságoknak. Felemeltem szavam a modern művészet szélhámosságai ellen, a jövedelemadó hazug diktatúrája és a kommunizmus nemrég összeomlott képmutató rendszere ellen.

Bár tudom, hogy a dolgok természetes rendje szerint minden nagy szerelem véget ér egyszer, mégis boldogtalan vagyok emiatt. Első feleségemmel, Havával nagyon fiatalon házasodtunk össze, de nagyon boldogok voltunk. Majd a hétköznapok terhei és a megszokás a házasságban aláásták kapcsolatunkat. Azt hiszem, untattam őt az ágyban, mivel érettebb és kíváncsibb volt nálam. Én is elkezdtem másfelé kacsingatni, talán mert szükségét éreztem annak, hogy kárpótoljam magam elvesztegetett ifjúságomért. Amikor a bontóbíró előtt a rabbinátusban zsidó szokás szerint ki kellett mondanom: „Most szabad vagy minden férfi számára", potyogni kezdtek a könnyeim. A bíró feltette a kérdést: „Ha ennyire sajnálod, fiam, miért válsz el tulajdonképpen?"

Mégsem haboztam másodszor is megházasodni. Teljesen szabad akaratomból és nem azért, mintha a feleségek gyöngye kényszerített volna, Isten ments. Csupán jelezte, hogy kiugrik az ablakon, ha nem hívathatja magát két héten belül Kishonnénak. Vettem a finom jelzést, és máig sem bántam meg a dolgot. Ami engem illet, harmincöt éves házasságunkat kitűnőnek érzem, még ha a szenvedély már nem izzik is latin-amerikai hőfokon. Sara ma egész egyszerűen a barátnők gyöngye. Az ő kezét fogom fogni, ha majd elszólít az ég.

Rafi, aki az első házasságomból született, csupán kétéves volt, amikor sírva elváltam az anyjától. Még sincs lelkiismeret-furdalásom, mert azt a házasságot, amelynek egyszer már vége szakadt, nem szabad folytatni. Kétségkívül Rafi szenvedett emiatt gyerekkorában. Mindannyiunk élete könnyebb lett azzal, hogy Sara nagy szeretettel fogadta őt, és hogy Hava, nem sokkal a válásunk után, hozzáment egy fiatalemberhez, aki biztonságot jelentett neki. Persze minden válás, még a legcivilizáltabb is, egy rémálom. Beszereztem egy gyomorfekélyt és hat hétig feküdtem a buffalói kórházban, az USA-ban.

Bármily ellentmondásosnak is hangzik, úgy vélem, a második házasságom többek közt azért olyan jó, mert sokat utazom. A modern járművek és a kommunikációs eszközök lehetővé teszik, hogy állandóan kapcsolatban legyünk egymással.

Időmnek körülbelül a felét töltöm Izraelben, a feleségek gyöngye gyakran van Európában, a gyerekek pedig sűrűn meglátogatnak bennünket. A telefonvonalaim állandóan túlterheltek. Többet beszélünk egymással, mint az a család, amelyik egy házban lakik. Egy átmeneti távollét szorosabbra fűzheti két ember kapcsolatát, mint az állandó együttlét, bár nem tagadhatom, hogy vannak elvált pilóták és stewardessek is, és hogy faxon nem lehet pelenkázni.

Bizonyára elmulasztottam egy s mást a gyermekeimnél, és nem álltam mindig rendelkezésükre, amikor szükségük lett volna rám. Mégis érzik a szeretetemet, amit gyakran az „egyébként" nélkül is viszonoznak. Nem várok el túl sokat tőlük. Igyekszem, hogy ne függjek a szeretetüktől, és nem követelem meg tőlük, hogy szent intézményt csináljanak apaságomból.

1. Erzsébet, a szép édesanya, negyvenéves korában

2. Kishon apja, Dezső, a Vörös Hadsereg egyenruhájában 1919-ben Magyarországon

3. Kishon, amikor még Ferikének hívták, hat hónapos korában

4. A tízéves Ferike nagymamájával, Nunival a budapesti Margitszigeten

5. Harminc év után újra Magyarországon. A Kishon család mögött a ház, amelyben Ferenc ifjúságát töltötte

6. Kishon első szerelme és felesége, Éva (Hava) Klamer, az 1938-as Anschluss után Bécsből menekült

7. A tizenhét éves Ferenc nővérével, Ágnessel 1937-ben a strandon

8. A Hoffmann család: Ágnes, Dezső, Erzsébet és Ferenc

9. Piknik az utolsó békés napok egyikén. Ágnes Gabrowitz Józseffel, a család későbbi megmentőjével

10. A kényszerből ékszerész Kishon

11. Stanko Andrej, Kishon szlovák fedőneve a náci idők útvesztőiben

12. Ferenc, az ifjúsági bajnok sakkozik, mellette apja kibicel

13. Ephrahim első szárnypróbálgatásai héberül, 1950-ben

14. A kedvenc motorkerékpár, „dr. Kaltenbrunner"

15. Ágnes esküvő után. A férj, dr. Paul Hecht, egykori szlovák menekült

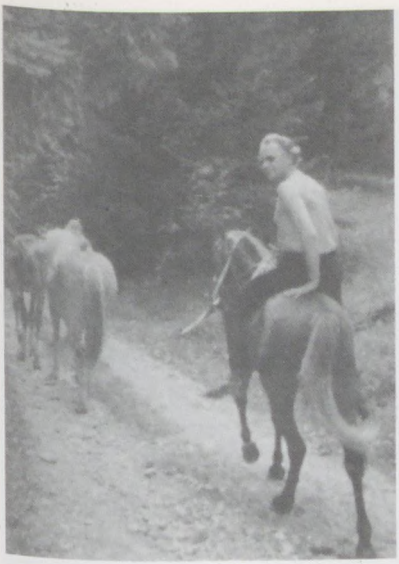

16. *A lovászfiú Kishon a názáreti Kfar Hahores kibucban*

17. *Havával a kibucban 1950-ben*

18. *A család megmentője, Gabrowitz József nevével fát ültetnek a jeruzsálemi Igazak Kertjében, jobbra Kishon nővére, Ágnes*

19. *Kishon második feleségével, Sarával, a „feleségek gyöngyével"*

20. *Cigányzene Sarának Budapesten*

21. Sara, az anya

22. Kishon legkisebb gyermeke, Renana és Amir 1973-ban

23. Sara, a zongoraművész a világhírű New York-i Juillard-iskola végzős hallgatója

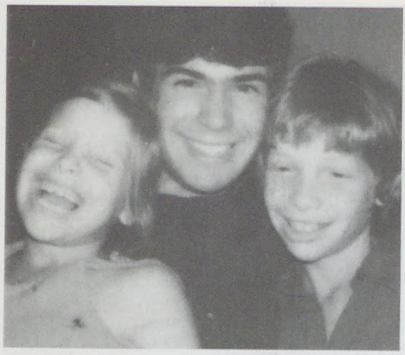

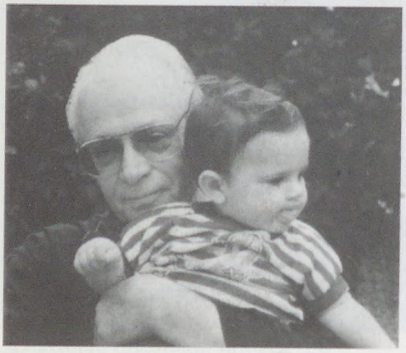

24. Dr. Rafael Kishon állatorvos első páciensével

25. Vidám gyerektrió, középen Rafi, az első házasságból

26. Kishon, a nagyapa, Rafi és Orith fiával, Rudival alias Eyallal

27. Kishon dolgozószobájában a Tel Aviv melletti Afekában kislányával, Renanával

Jaron: Ha a gyerekei megkérdezik, hogy megcsalta-e valaha az anyjukat, mit válaszol?

Ilyesmit nem kérdeznek a gyerekeim.

Jaron: De ha mégis megkérdeznék, mi lenne a válasza?

Hogy nem tartozik rájuk. Nincs gordiuszi megoldás, éppúgy viselkedem, mint minden családapa. Konfliktusaimat a társadalommal általában úgy oldom meg, hogy saját kezembe veszem a sorsomat. Végül is néhányszor már megmenekültem, kivándoroltam, hazát és anyanyelvet cseréltem, elváltam és megvettem ezt a házat Appenzellben. Mindenekelőtt mindig magamhoz akartam hű maradni. De ezen a ponton, bevallom, gyenge vagyok, mint minden férfi.

Jaron: A hosszan tartó házasság érdekében tehát mégis színlelni kell egy kicsit...

Ezt mondtam én is a menyemnek, Ronitnak, Amir feleségének, akit úgy szeretek, mintha a lányom lenne, amikor is egy éjszaka vörös hajú férjének majdani esetleges félrelépéseiről beszélgettünk. „Kedves gyermekem", mondtam, „minden házaspár kénytelen szembenézni néha válságos pillanatokkal is. Ha majd eljön az igazság órája, remélem, hogy az egyetlen igaz és helyes cselekedet jut az eszedbe: hazudni, hazudni és hazudni."

Hogy ennyi helyet szenteltem a színlelésnek, csak azért tettem, mert remélem, íróként mégis meg tudok változtatni valamit ezen a világon. Hivatásomban az egyik legnagyobb pillanat az, amikor az ember érzi, hogy a néma többség szócsöve lett. Átéltem ezt az elégtételt a modern művészetről – szerény meggyőződésem szerint minden idők egyik legsikeresebb szemfényvesztéséről – írott könyvem után. Egy egész szekrényt megtöltő levéltömeget kaptam a világ minden tájáról, szolidaritást tonnaszámra, ami az égadta világon semmit sem változtatott meg. Minden maradt a régiben, a selejt, a mázolmányok, a visszata-

szító rútság. Hogy ez így van, azóta viselem csak el, amióta öregebb lettem. Kudarcok, gondok, mind-mind súlyukat vesztik, ahogy múlnak az évek. És ha az ember megszabadult félelmeitől, jobban elviseli az igazságot, és könnyebben ki is mondja, mint azelőtt.

Sajnos be kell ismernem, hogy a kritika egy bizonyos fajtájára érzékenyen reagálok. Az egyetlen, a közönségre hatást gyakorló kritikáról, a színikritikáról van szó. Zenekritikát csak a karmester, műkritikát csak a festő, irodalmi kritikát pedig senki sem olvas. Színikritikát viszont mindenki élvezettel olvas, abban a reményben, hogy alaposan lehúzzák az előadást. Azért is olyan életszagúak és szórakoztatók a színikritikák, mert semmi közük a különböző művészetelméletekhez, sokkal inkább a kritikusnak a színészekhez, írókhoz, rendezőkhöz fűződő viszonyának hű lenyomatai.

Hogy én személyesen örülnék-e a színházi munkámat érintő jó kritikáknak, azt gyér tapasztalataim miatt nem tudom megítélni. Darabjaim a lesújtó írások ellenére is sikeresek. A publikum ezek dacára is eljön. Egy jóízűt akar ugyanis nevetni, amit a biztonság kedvéért lehetővé is teszek számára. Talán azért törnek olyan szívesen borsot az orrom alá, mert darabjaimat és filmjeimet nem átallom magam rendezni, vagy mert túl régóta vagyok sikeres. A hosszan tartó sikerek nem kívánatosak. Vagy talán egész egyszerűen csak ellenszenves vagyok. Ha nem én volnék én, tán magam sem bírnám elviselni magamat.

Vigaszt appenzelli útjaim során lelek. Ez a csodálatos dombos vidék, s a belőle áradó idilli nyugalom visszaadja erőmet. De nem egyszerűen élvezem csak a természet szépségét, hanem életre is keltem. Minden helység, minden kanyar olyan nevet visel, ami az engem utálókra emlékeztet. Amikor meg nem engedett sebességgel elhaladok a jellegzetes helyek mellett, magamban ezt mondom: épp most hagytam el a Svájci Televízió Völgyét, mögöttem van a Reich–Raniczki Erdő, túl vagyok a Spiegel-szerkesztőség zöld ligetén, és egy, kettő, három – mindannyian eltűnnek a csodálatos táj mögött és az én emlékezetemből.

Munkám természetesen vigaszt is jelent. Sikeremet nem is

annyira azon mérem, hányszor adták ki a könyveimet, hanem azon a tényen, hogy bár egy törpe nyelven íródtak, szinte minden világnyelvre lefordították őket. Egy humorista számára valóban meglepő siker, hogy könyvei megtalálhatóak sok-sok nemzet olvasóinak könyvespolcán. Semmi esetre sem akarom azonban ezt túlértékelni, magamat pusztán egy igen tehetséges mázlistának tartom. És őszinte akarok lenni önmagamhoz: ha a halálom utáni irodalmi elismerés vagy az életemben elérhető olcsó siker között kellene választanom, szemrebbenés nélkül a mai siker mellett döntenék. Nem Mozart, hanem Salieri szeretnék lenni.

Mindezek ellenére, tényleg nem tudom megmondani, miért van az, hogy idősebb korom ellenére még mindig megszállottként dolgozom, és hogy sokat jelent számomra, ha majd ükunokáim Jossele barátomon és a színész Podmanitzkin nevetni fognak akkor is, amikor a férgek már rég a testemen lakmároznak. Minden ember ösztönösen azt reméli, hogy utódain és művein keresztül meghosszabbíthatja az életét. Ha nem lennék meggyőződve arról, hogy könyveim mégiscsak képviselnek bizonyos maradandó értéket, már régóta szórakoztatóbb elfoglaltság után néztem volna. Mindenesetre problémákkal járna a dolog, mivel nem tudom, mi más szerezne örömöt, mint az írás gyötrelme. Ez persze minden író klasszikus tragédiája. Az üresség elviselhetetlen érzése szakad rá, bizonyos lelkiismeret-furdalás, ha nem foglalkozik szüntelenül azzal az átkozott írással.

Hangozzék bár nagyképűen, azt hiszem, szatíráim túl fognak engem élni. E meggyőződés nélkül egyetlen író sem viselné el az alkotó munka embertelen erőfeszítéseit, a hónapokon át tartó magányt. Különösen akkor nem, ha a legnehezebb irodalmi fajtával, a humorral dolgozik.

A humoristáknak szükségszerűen szomorú a sorsuk. Fiatalkorukban frissek, szemtelenek és tréfálkozók, koruk előrehaladtával mégis mind filozófusokká válnak, hajlamosak lesznek a melankóliára és az alaposságra, és fokozatosan elvesztik olvasóközönségüket. Fiatalkori műveiket azonban a következő generáció ismét fölfedezi, és így lesz ez az én könyveimmel is.

Az íróvá válásomhoz vezető rögös utamon le kellett győznöm

egy különösen nehéz akadályt. Anyanyelvet cseréltem. Kizárólag egy jókora adag megszállottság tette lehetővé, hogy úgy tanuljak meg héberül, mint ahogy egykor magyarul gondolkodtam, beszéltem és írtam.

Nemrég azt kérdezte tőlem a Jehova tanúinak egy követője, aki a Bibliát eredetiben akarta olvasni, hogy mi a héber nyelv elsajátításának legjobb módszere. Azt feleltem: „Nincs ilyen módszer, egy felnőtt számára ez egyszerűen lehetetlen." Nem hagyta annyiban: „Önnek mégis sikerült." „Csak azért sikerült", világosítottam fel, „mert nem tudtam, hogy lehetetlen." Számomra létfontosságú volt ez az embertelen erőfeszítés, mivel a nyelv olyan eszköz, amely nélkül föl kellett volna adnom a hivatásomat. Végül is Magyarországon már sikeres író voltam, és tudtam, hogy vagy meghódítom ezt az ősi keleti nyelvet, vagy lelkileg tönkremegyek.

Normális körülmények között nem szoktam elérhetetlen célokat hajszolni. Ha felismerem, hogy fáradozásaim sehova se vezetnek, inkább föladom. Amikor például meg kellett állapítanom, hogy a kezdeti sikerek ellenére az amerikai olvasók nem értékelik a humoromat, okosabbnak láttam lemondani erről a hatalmas piacról. Alaposan kárpótoltak viszont az európai olvasók.

Jaron: Büszke anyagi sikereire?

Örülök, hogy nem vagyok balek, bár egy író imázsának jobbat tesz, ha anyagi ügyekben teljesen tanácstalannak mutatkozik. Ha ráadásul egy dörzsölt kiadó markába kerül, még büszke is lesz a naivitására. Ezt is képmutatásnak és az értelmiségiek modorosságának tartom, és nem látom be, miért kellene szégyellnem magam, hogy a munkámért – noha az szellemi tevékenység – pénzt kapok. Elég hosszú ideig voltam szegény, mint a templom egere.

A templom szó visszavezet ifjúságomhoz, és emlékezetembe idézi rövid románcomat a katolikus egyházzal. Tudniillik átmenetileg keresztény voltam. Egy-két évvel a németek bevonulása előtt történt, amikor is a jó magyarok azzal szórakoztatták

magukat, hogy a zsidókat munkatáborokba gyűjtötték, és az orosz frontra küldték őket. Ukrajna távoli hómezőin aztán zavartalanul kínozhatták és tehették el láb alól országuk szellemi elitjét. Magyarország legjelentősebb literátorainak, a legragyogóbb magyar poétáknak azt parancsolták ezek a hősök, hogy csikorgó hidegben másszanak föl egy fára, és egy ágon guggolva egész éjjel kukorékoljanak. Az előadás természetesen hihetetlenül mulattatta a verhetetlen tiszteket. Reggel lehullott a fáról a magyar költészet csillaga, és kilehelte meggyötört lelkét.

Néhány magyar képviselő tiltakozott az erőszak eme megnyilvánulása ellen, és megpróbált nyomást gyakorolni a katolikus egyházra. Az érsek akkor valóban hatásos és emberies lépésre szánta el magát. Azt kérte, hogy azokat a zsidókat, akik idejében megkeresztelkedtek, ne vigyék ki az országból, és ne szolgáltassák ki a németeknek. Inkább idehaza domesztikálják őket. Mivel ez tűnt a kisebbik rossznak, gyorsan áttértem a katolikus hitre, még mielőtt behívtak volna. Nem voltak gátlásaim, a legcsekélyebb mértékben sem. Életben akartam maradni, mindegy, milyen vallás árán. Részt vettem egy határozottan jó üzleti érzékkel megáldott pap intenzív tanfolyamán, aki a katolikus hit minden finomságával megismertetett. Voltak ugyan bizonyos nehézségeim a Szentlélekkel, de megbirkóztam velük.

Sajnos kikeresztelkedésem aztán mit sem használt. A németek bevonulása után ugyanúgy, mint mindenkit, engem is vágóhídra küldtek Lengyelországba. De azért nem tanultam hiába. Mikor később papíron Stanko, a szlovák munkás lettem, a keresztény szövegek kifogástalan ismeretével néhányszor el tudtam oszlatni a gyanút. Szabadulásom, pontosabban az orosz fogolytáborból való megmenekülésem után haladéktalanul felmondtam egyházi tagságomat.

Ám még csak a háború közepénél tartunk, a Rózsa utcában, a megszállt Budapesten. 1944 végén a Tolbuhin marsall vezette harmadik ukrán front és a második hadosztály, Malinovszkijjal az élén, megkezdte Budapest ostromát. Mivel a városnak rendkívüli jelentősége volt a birodalom sorsa szempontjából, a németek kétségbeesetten ellenálltak, és fel is tartóztatták az

oroszokat. Számunkra ezek a hónapok különösen veszélyesek voltak, mert ekkor érte el tetőpontját a zsidóüldözés.

A szovjet tüzérség módszeresen házról házra rombolta le a várost, mialatt a katyusák, az úgynevezett „Sztálin-orgonák", szüntelenül sivítottak a fülünk mellett, főleg éjszaka. Apám ekkor már nem lakott velünk, mert csodálatra méltó szobalányunk udvarlója egy másik rejtekhelyre vitte. Ez a férfi ugyanolyan magától értetődően, kérdezősködés és feltételek nélkül tette, amit tett, mint Gabrowitz. A Rózsa utcai lakásban tehát csak ketten laktunk, Ági és én.

Egy este, amikor ismét megszólalt a légiriadó vijjogó hangja, s a robbanások ijesztően közelről hallatszottak, nekünk pedig le kellett volna mennünk a pincébe, elhatároztam, hogy ezúttal tényleg a lakásban maradok. Ági egyetértett velem, így hát bezárkóztunk az udvar felé eső fürdőszobába. A vécén ücsörögtem, és amikor alábbhagyott a zaj, felálltam és kinyitottam a fürdőszobaajtót, anélkül, hogy figyeltem volna a jól ismert környezetre. Előrenyújtottam a lábam. A jéghideg légáramlattól megdermedtem. A légitámadás, mint egy éles penge, leborotválta a házat, és az utca, amelyet a romok teljesen betemettek, közvetlenül a fürdőszoba előtt kezdődött.

Az éjszakát a fürdőkádban töltöttük, és pirkadatkor, mint a macskák, kiosontunk. A tetőn át lemásztunk az utcára, és Kispest felé mentünk. A rajtunk levő ruha volt minden vagyonunk. Az oroszok éppen akkortájt kezdték az előrenyomulást a városközpont felé. Lerombolt utcákon haladtunk át, szétszakadt hullák mellett, a kiéheztetett emberek holtak cipőit rángatták le, és szüntelenül folyt a bombázás. A fülsiketítő zaj teljesen közömbös volt számunkra, csak mentünk és mentünk.

Végül is győzött a félelmünk, és engedtünk egy férfi hívásának, aki védelmet ajánlott fel háza bejáratában. Amikor egy kis idő múlva újra kimerészkedtünk az utcára, már az egész környék a földdel volt egyenlő. Magyar katonák rohantak felénk, és azt kiabálták, hogy „bolsik! bolsik!". Az előrenyomuló bolsevikokra figyelmeztettek. Nekünk persze ez szerencsét jelentett, azt, hogy jó úton vagyunk, úton a szabadság felé. Elhatároztuk, hogy szétválunk – ne érhessen bennünket együtt a sorscsapás –,

és Gabrowitz nővérének az elhagyott házánál akartunk ismét találkozni.

Amikor odaértem a megbeszélt találkozóhelyre, Ági még nem volt ott. A várakozás gyötrelmes óráit és napjait éltem át. Áginak csak néhány nap múlva sikerült rám bukkannia. Mivel a német Pfeffer-Wildenbruch generálisnak azokban a napokban, ez 1945. január elején volt, ismét sikerült Malinovszkij támadását visszavernie és a város bevételét átmenetileg megakadályoznia, a ház, a menedékhelyem, a senkiföldjén állt. Ott vegetáltam e két óriás között, akik rakétákkal párbajoztak a fejem fölött. Egészen egyedül voltam a házban, amelynek csaknem minden fala leomlott és amelyből szinte csak a pince és néhány bútor maradt meg. A magyarok rendszerint mindenféle készleteket tartalékolnak a pincében, de ennek a háznak a lakói mindent magukkal vittek, néhány tucat üveg paradicsomlé kivételével.

Öt héten át kizárólag ez a savanykás lé volt a táplálékom, s végképp tönkretette azt, ami még a gyomromból maradt. Csupán egyszer találtam, egy szekrény mögött a lerombolt konyhában, egy kiszáradt kenyeret, amit esővízben megpuhítva farkaséhesen felfaltam.

Egész idő alatt vibrált a levegő a gránátok robbanásaitól, és éjszakánként fényszórók hálója borította be az eget. Egyszer, amikor fölmentem egy kis levegőt szívni, egy gránát repült át az egyik betört ablakon. A homokbuckára pottyant, elnyújtott sistergést hallatott, aztán szerencsére befulladt.

A környék kopár és romos volt, csak itt-ott emelkedett ki egy-egy magányos ház a romok közül. Teremtett lélekkel nem beszéltem, mert féltem elhagyni a házat. Könnyen elkaphatott volna egy járőr, hogy megkérdezze, vajon mi okból mászkál itt egy fiatal magyar, ahelyett, hogy a hazáját védené. Áram nem volt, de találtam néhány gyertyát. Egyszer, amikor már látni sem bírtam a paradicsomlét, megkóstoltam egy gyertyát. Utána visszatértem a paradicsomléhez.

Egy asztalfiókban papírt és golyóstollat találtam, és mivel nem volt jobb dolgom, elkezdtem regényt írni. Rakéták süvítése festette alá az írást, szavamra, meghökkentő vállalkozás volt.

Vannak olyan túlélők, akik ma úgy mesélik, hogy minden

erejükkel megpróbáltak életben maradni, hogy aztán népük szenvedéseiről tudósíthassanak. A totális felejtéstől való félelem szemlátomást éppoly erős lehet, mint a halálfélelem. Amire az ember nem tud visszaemlékezni, azt nem élte át. Ezért hát kétségbeejtő helyzetemben természetes volt, hogy leírjam visszaemlékezéseimet, és azokat a következő nemzedékekre örökül hagyjam. Történetemből azonban csak egy orwelli kisszatíra kerekedett ki – bár akkor még nem ismertem a nagy angol írót, George Orwellt –, amely egy láthatatlan pártról szólt, és a pártnak a kopaszok totális megsemmisítésére törő programjáról.

Már ez a történet is felmutatja azt a tipikus tulajdonságomat, ami jellegzetes a szatíraírókra is. Az elbeszélés a személyes és egyedi esetektől vezet az általános érvényűig. Éppenséggel az is lehetséges, hogy ez a módszer a szatírán kívüli egyéb irodalmi műfajokban hosszú távon a mű gyengéjének bizonyul, ahogy azt egyes kritikusok hangoztatják, én azonban szatíraíró maradtam.

Furcsa módon első regényem egyes szám első személyben íródott. Magamat a történetben egy szélsőjobboldali mozgalom vezérének neveztem ki. Az elején egy átlagos pályafutású, átlagos hivatalnok vagyok, akit kopasz főnöke azonnali hatállyal meneszt. Mivel jellemem silány, és bosszúvágyó vagyok, ráveszek egy részeges, lelkiismeretlen újságírót, hogy írjon egy abszurd uszító cikket a kopasz főnökök ellen.

A cikk azután történelmi és biológiai tényekkel minden kétséget kizáróan bizonyítja, milyen alávaló szerepet játszanak a kopaszok az emberi társadalomban. Nem lehet véletlen, állítja a történelmi jelentőségű kiáltvány, hogy a lusta újszülöttek, akik haszontalanul eleinte csak az anyamellen csüggnek, kopaszon jönnek a világra. Továbbá az sem lehet véletlen, hogy a színházak és az operák nézőtereinek első soraiban, továbbá az élemedett tőzsdeügynökök és a feketepiaci kereskedők között is különösen nagy számban találhatók a tarfejűek. A Szentírásban sem hiányoznak erre a bizonyítékok: Éliás, a kopasz próféta, ártatlan gyermekekre uszította rá a medvéket, csak azért, mert azok a kopasz fejéhez vágták az igazságot.

„Ezt felül kellene vizsgálni", dugják össze a fejüket az értel-

mesebb újságolvasók. A többség pedig, legfőképp a bozontos hajú ifjúság, prófétának kiáltja ki a részeges újságírót, aki ki meri mondani azt, amin „ők is már régóta töprengtek".

A történet folytatása könnyen kitalálható. Megalapítanak egy Kopaszellenes Pártot, amely átveszi az államhatalmat, és a kopaszok jogait súlyosan korlátozó törvényeket hoz. Az előírások egyre bonyolultabbak lesznek, ugyanis fontos a szülők és nagyszülők hajának minősége is, ş hogy dús hajúak voltak-e. Természetesen a kormányzó hatóságoknak alárendelve működik egy titkosrendőrség, amelynek az a feladata, hogy felderítse a parókaviselőket. Míg a hajkülönítmény az álcázott kopaszokat likvidálja, a mozgalom vezérei a titkos vendéghaj- és parókagyáraik jövedelméből gazdagodnak.

Ezt írtam a pincében, a teljes bizonytalanság, a kétségbeesés vad dühével, mintha ez lett volna az utolsó tennivalóm az életben. Alig fejeztem be a művemet, megjött anyám, apám és Ági. Még egy kis ennivalót is hoztak magukkal. Megosztoztunk a nyomorúságos maradékokon, és imádkoztunk, hogy jöjjenek már az oroszok.

Jaron: Emlékszik az első orosz katonára?

Hogy felejthetném el valaha is a szabadító érkezését! Azon a napon berúgta valaki a pinceajtót, és belépett egy óriási, vörös hajú ukrán őrvezető. Petyhüdt arca borostás volt. A Vörös Hadsereg elnyűtt egyenruhafelsője volt rajta, a szétvert román lovasságtól egy nadrág, hóna alatt pedig egy nagy, újságpapírba tekert csomagot tartott. Közömbösen nézett ránk, majd szó nélkül az ablakhoz lépett, és a biztonság kedvéért leadott egy géppisztolysorozatot.

Odarohantunk hozzá, és megcsókoltuk a kezét, ő azonban lerázott minket, kigöngyölte a csomagot, és tartalmát az asztalra tette. Ó, milyen régen láttunk utoljára füstölt sonkát és friss kenyeret. A katona lábait szétterpesztve leült egy székre, és teljes lelki nyugalommal, hangosan csámcsogva elkezdett enni. Akkor úgy éreztük, soha nem hallottunk ennél szebb muzsikát.

A náci propaganda belénk sulykolta, hogy minden orosz bar-

bár, rabló és erőszakoskodó, éppen ezért teljesen biztosak voltunk abban, hogy ők az emberiség színe-java. Apa előszedett egy, a kommunista Kun Béla rövid országlásának idejéből származó igazolványt, meglobogtatta, és magára mutatott: „Kommunyiszt! Kommunyiszt!" A katonára mindez azonban nem tett különösebb hatást. Ugyanolyan tunyán, ahogy ebédjét fogyasztotta, közölte apámmal: „Ich nix", vagyis hogy ő nem kommunista, és büszkén mutatta viszonylag ápolt kezét: „Nix Proletarier".

Apámat, aki magánkívül volt a boldogságtól, vissza kellett tartanom, hogy meg ne győzze az ukránt a kommunizmus előnyeiről. Barátságunk ideológiai aláfestés nélkül is tovább mélyült. A katona a csuklójára koppintott, és azt mondta, „dáváj csász", vagyis „ide az órákkal". Amikor ellenkezés nélkül kiszolgáltattuk karóráinkat, ő feltűrte ruhája ujját és mi láttuk, hogy szabadítónk karját végig órák díszítik, órák és órák.

A Vörös Hadsereg fesztelen viszonya a hőn áhított magántulajdonhoz nagyon változatos volt. Az ukrán felszabadítók szeretetre méltó vetkőztetőknek bizonyultak. Az éjszaka leple alatt megállították a járókelőt, és arra kérték, hogy gatyára vetkőzzön le. Másnap a ruhákat vissza lehetett vásárolni a „zabra" feketepiacon, amelyet erre a célra tartottak fenn.

Előfordult, hogy csak egy ruhadarabot akartak elcserélni. Egyik ismerősünk mesélte, hogy egy orosz megállította a város közepén, és ráparancsolt, cserélje el kabátját az övével. Otthon aztán az ismerősünk az ócska orosz kabát zsebében egy csomó briliánst talált. Az orosz valószínűleg sosem látott még ilyesmit, illetve azt hihette, üvegdarabkák.

Az angolvécé is teljesen ismeretlen volt előttük, és mindenki, akinek festmények voltak a lakásfalán, szerintük „burzsuj", azaz kapitalista volt. Nem csoda, hogy minden hazatérő szovjet katonát a határon letartóztattak. Túl sokat tudtak.

Azt hittük, hogy azok, akik a gigantikus nemzetiszocialista hadigépezetet legyőzték, katonai szempontból fölényben vannak. De akiket mi megismertünk, mindannyian tehetséges feketézők és szenvedélyes rongyszedők voltak csupán. A megszállt területek tarka viseleteiben jártak. Némelyikük babakocsit húzott maga után, roskadásig megrakva a rablóhadjáratokon szerzett zsákmánnyal.

Ági, az én kacér nővérem mindazonáltal elhatározta, hogy személyesen mond köszönetet felszabadítóinak. Röviddel azután, hogy a németek visszavonultak az elővárosból, ahol laktunk, egy mélyen dekoltált ruhába bújt, kicsinosította magát, és este a közvetlen közelünkben levő szovjet parancsnokság felé vette az irányt. Fél éjszakán át vártunk rá, reszketve az aggodalomtól. Ági kora hajnalban jött haza nagyon vidáman, és elmesélte nekünk, milyen udvariasan bántak vele az oroszok. Megölelgették, enni adtak neki, sőt még egy csomag élelmiszert is kapott, amikor hazaindult.

Délután aztán kimerészkedtünk az utcára, és megtudtuk, hogy az egész kerületben nem volt nő, akit az éjjel meg ne erőszakoltak volna, a nővéremet kivéve. Egy idős asszony elmondta, hogy a katonának, aki beráncigálta őt a lépcsőházba, könyörgött, hogy: „Kérem, ne, hiszen én hetvenéves vagyok", mire a katona barátságosan azt felelte: „Mit számít az, szeretlek."

A nővérem akkor még nagyon fiatal és naiv volt, valószínűleg ez óvta meg a legrosszabbtól azon a borzalmas éjszakán. De az is lehet, hogy az oroszok, a muzulmánokhoz hasonlóan, tiszteletben tartották benne a bolondot.

Egyre jobban megismertük ezeket az idegen katonákat, lassan megértettük és megkedveltük őket. Egyszerűek voltak és kegyetlenek, mint a gyerekek. Az állandó ivászat ezeket a tulajdonságaikat még jobban felerősítette. A Leninnek, Trockijnak, Sztálinnak áldozatul esett vagy a háborúban elpusztult emberek milliói után a halál mindennapossá vált számukra. Gyűlölet nélkül gyilkoltak, és ellenállás nélkül hagyták magukat legyilkolni.

Egy alkalommal felkeresett bennünket három ukrán katona, és szokásukhoz híven „császr"-t követeltek tőlünk. Elmagyarázztuk nekik, hogy ez az áru nálunk már elfogyott. Kicsit meglökdöstek bennünket, kiforgatták a zsebeinket, de egyáltalán nem voltak dühösek, amikor semmit sem találtak. Egy óra múlva az egyikük tökrészegen visszajött, és néhány láda kámforos testápoló krémet hozott nekünk, amit a közeli patikából zsákmányolt. „Haraso", mondta, „ruszkij kultúra, nyemeckij kaput". Még az sem zavarta őket a legcsekélyebb mértékben sem, hogy

a zöld sapkás katonai rendőrök minden fosztogatót helyben lelőttek. Ennyire otthonosan mozogtak a halál közelében.

Lassacskán elcsitult a háború zaja, és néhány nap elteltével – talán hetek voltak, ma már nem tudom – visszatérhettünk régi lakásunkba. Természetesen az összes bútort ellopták. A házmester, aki éppolyan undorító alak volt, mint a Rózsa utcai rejtekhelyünk házmestere, elsápadt, amikor közeledni látott bennünket. Őszintén remélte ugyanis, hogy nem lát viszont többé. Természetesen nyomban biztosította családunkat afelől, hogy csak a kötelességét tette, kedves hölgyeim és uraim, csak a kötelességét, mert hát tulajdonképpen ő a zsidókat mindig is különösen kedvelte. Feljelenthettük volna, de annyira utáltuk, hogy értelmetlennek tűnt az egész.

Ugyanilyen okból nem tettem semmit Kuhar tornatanárom ellen sem, az ellen a gazember ellen, aki pokollá tette az életemet az iskolában. Kétségbeesett ámokfutásom idején mindig arról álmodtam, hogy egy szép napon puszta kézzel megfojtom, de az én személyes bosszúm a temérdek borzalom után valahogy értelmét vesztette.

Voltak egyéb dolgok is szép számmal, amelyek foglalkoztattak bennünket. Először is az állandó éhezés. Emlékszem rá, ahogy a budapestiek az utcán elhullott lótetemekből darabokat vágtak ki. Akadt azonban váratlan öröm is ezekben a nehéz időkben. Rátaláltam Havára és a boldogságomra. Családja odaköltözött hozzánk, és biztos vagyok benne, hogy soha többé nem lesz részem olyan tiszta és vágyakozásteli élményben, mint akkor, abban az ifjúkori szerelemben volt.

Jaron: És Gabrowitzcal vajon mi lett?

Vele igazságtalanul bántak el. Jó szomszédunk a háború után kitűnő állást kapott egy állami vállalatnál, ám igen hamar kiderítették róla, hogy abban a bizonyos katonai segélyegyletben szolgált. Oda csak azért jelentkezett, hogy jobban megvédhessen bennünket. Azonnal elbocsátották őt, a mi tanúskodásunk is teljesen hatástalannak bizonyult. A hosszú késsek ideje volt ez. Évek múltak el, míg Jóskánkat rehabilitálták.

Mihelyt lehetőségem nyílt rá, segítettem neki, s ma is nagy örömmel teszem ezt.

Unokatestvére, az SS-őrnagy, rosszabbul végezte. Mint minden tiszt, ő is beléphetett a kommunista pártba, és fejes lett az új államigazgatásban. De meggyűlölte az új urakat, és házaló koldusként végezte. Jóska mesélte, hogy önkezével vetett véget életének. Én azonban tisztelettel emlékszem rá.

A kérdés mégiscsak az volt, milyen jövőbeli kilátásai lehetnek a háború után egy fiatal zsidó értelmiséginek. Egyetlen kívánságom az volt, bármilyen banálisnak hangzik is, hogy kárpótoljanak az elveszett évekért. A politika szélkakasa azonban ismét fordulni látszott. Mielőtt a magyar sztálinisták megkezdhették volna politikai ellenfeleik szisztematikus kivonását a forgalomból, a szovjet megszállók őket tették el láb alól. Mindez teljesen tervszerűtlenül történt, a puszta véletlen döntött. Néhány nappal a város bevétele után minden férfit az utcára szólítottak a házakból. Kik jelentkeztek önként? Mindazok, akik bíztak az új rendszerben, azaz a zsidók, a kommunisták és a partizánok. Kik rejtőztek el? Természetesen a fasiszták, a nácik kiszolgálói.

Egy teherautó vitt el bennünket a KGB főhadiszállására. Olyan jelenetben volt részünk, mintha a hidegháború napjaiban játszódó kémfilmbe csöppentünk volna. Egy szőke felügyelő ült az íróasztalnál, tányérsapkáját hanyagul a tarkójára csúsztatva. A plafonról árván lógott le egy lámpa, és egyenesen belevilágított annak az arcába, akit éppen kihallgattak. A felügyelő szemmel láthatóan unatkozott.

„Neve?", kérdezte. Megmondtam a nevem, és hozzátettem, „zsidó vagyok". „Nem tesz semmit. Kérem a következőt!"

A német és a magyar hadifoglyokkal kerültem egy lágerba. Odamentem a legelső tiszthez, és kézzel-lábbal megpróbáltam elmagyarázni neki, hogy a holocaust túlélője vagyok, és annyira gyenge, hogy alig állok a lábamon. „Zsidó?", kérdezte a tiszt. „Én is. Az órát, davaj."

Aztán elszállítottak bennünket, igen, szinte hihetetlen, bennünket is, a nácik áldozatait, Fehéroroszországba. A szocialista hazát velünk, hadifoglyokkal akarták felépíttetni. A háborús

bűnösök budapesti lakásukban bujdostak, míg a tisztességes emberek elmasíroztak Fehéroroszországba, és sokan tífuszban pusztultak el.

Noha a menet ismét fogságba vezetett, a vonulás ezúttal más volt. Ukrán őreink nevettek és viccelődtek, megosztották velünk az élelmüket, sőt a szörnyűséges cigarettájukkal is megkínáltak. Újságpapírból és gyomból sodorták. Miután napokon át meneteltünk az egyik lerombolt faluból a másikba, bevittek bennünket egy düledező házba, hogy ott kipihenjük magunkat. Lerogytunk a földre, és kinyújtóztattuk sajgó lábainkat. És vajon mit tett Ferike, amikor az őr újra jelt adott az indulásra? Úgy tett, mintha fejét mellére hajtva bóbiskolna. Mindenki felállt és kiment, csak ő maradt egyedül szundikálva a helyén. Ha valaki észrevesz, gondoltam, úgy teszek, mintha álomból riadnék föl. A hiányzást azonban nem vették észre. A fogolymenet megindult, én pedig eliszkoltam az ellenkező irányba, hazafelé.

Tudom, a filmekben sokkal rafináltabb meneküléseket lehet látni, de a sors néha ilyen egyszerű tréfákat űz velünk. Ha emberéletről van szó, akkor is.

Később találkoztam egy barátommal, aki túlélte a fehéroroszországi tábort. Ő mesélte, hogy a kényszermunkások legtöbbje megfagyott, vagy valamilyen betegségben pusztult el nyomorultul. Rossz fizikai állapotom, a harmincöt kilós „élősúlyommal" nem jelentett esélyt a túlélésre. Helyettem más valakinek kellett meghalnia, egy szerencsétlen lengyel parasztnak, akit találomra fogtak el a határnál és raktak be a csapatba, hogy a foglyok létszáma teljes legyen.

Egy biztos, a kommunistáknál nem faji alapon haltak meg az emberek. Nekik tényleg mindegy volt, kit intéznek el, fontos, hogy a végösszeg stimmeljen.

A zsidó barátom, aki visszajött, néhány SS-legénnyel és ukrán cinkosaikkal dolgozott a lágerban. Ő az első adandó alkalommal elhagyta Magyarországot, és Hongkongban kezdett új életet.

Jaron: Mi a véleménye azokról a zsidókról, akik a náci rendszer bukása után Németországban telepedtek le?

Kizárólag Izrael államhoz fűződő viszonyuk alapján ítélem meg őket. Ismerek például egy zsidó milliomost, aki néhány évig Izraelben élt, még a hadseregben is szolgált. Szülei berliniek voltak, el tudtak menekülni Hitler elől, a háború után pedig visszamentek Németországba. Amikor az identitásáról kérdeztem, azt felelte, hogy „mózeshitű német vagyok". Européernek érezte magát, aki Keleten, Izraelbe bezárva, nem találja a helyét. Álláspontját természetesen tisztelni kell. Az én szememben ez az ember egy német állampolgár.

Azt azonban minden ember kötelességének tartom, függetlenül származásától, hogy a kicsiny, fenyegetett és kimerült Izraelt támogassa. Izraelnek nemcsak a túlerőben levő ellenségei elé kell gátakat emelnie, hanem a kétes barátaival szemben is védekeznie kell. Néha sajnálom, hogy zsidó vagyok, mert nem zsidóként sokkal meggyőzőbben támogathatnám Izrael létért folyó küzdelmét. Nem vitatom el senkitől se a jogot, egy némettől sem, aki valaha izraeli volt, hogy tüntessen a fókák kihalása ellen, vagy hogy pénzt áldozzon az esőerdők megmentésére, és ugyanakkor a zsidó állam sorsa közömbös legyen számára. Megvan hozzá a joga. De nekem is jogom van ahhoz, hogy az ilyen mózeshitű németeket ne szeressem.

A cionista álláspont szerint mindegy, hogy egy zsidó Berlinben él-e vagy Los Angelesben. Az, aki választhat, hogy frankfurti multimilliomos legyen-e vagy haifai pincér, nem fog sokáig habozni. Végül is Izrael elsősorban az üldözött zsidók menedékhelye. Miért is kellene Dustin Hoffmannak, aki láthatóan remekül érzi magát Beverly Hillsben, Tel-Avivban vagy Jeruzsálemben menedéket keresnie?

Megemlítem, hogy Woody Allen, a zseniális zsidó humorista viszont állandó bosszúságot okoz nekem. Sikere ugyanis nem utolsósorban azon alapszik, hogy filmjeiben olyannak ábrázolja a zsidót, amilyennek a megrögzött antiszemita látni szereti, kicsinek, csúnyának, neurotikusnak, aki tele van önsajnálattal. És Woodynak nincs jobb dolga, mint hogy egy dölyfös New

York-i felhőkarcolóban levő uradalmából újságcikkeken keresztül a Gaza-övezet izraeli megszállása ellen serénykedjen. Woody Allen bizonyára rendkívül tehetséges, de csupán a tehetségével nem vitte volna ennyire. Rejtett húrokat pendít meg az amerikai néző lelkében. Ugyanúgy, mint Philip Roth, aki A Portnoy-kór című bestsellerében egy onanizáló Portnoyt, egy neurotikus anyát és egy krónikus székrekedésben szenvedő apát ábrázol.

A jó példa követőkre talál, a siker további zsidó művészeket csábít az utánzásukra. Ezek a művészek a tudatos vagy ösztönös antiszemiták beteges reakcióiból húznak nyereséget. „Szállítóknak" nevezem ezeket az írókat és újságírókat, mert anyagot szállítanak egy új antiszemitizmushoz. Kiugró honóráriumokat és nemzetközi elismerést kapnak jutalmul, a tetejébe pedig liberálisnak és pacifistának mondhatják magukat.

Jaron: Valóban beszélhetünk egy újabb antiszemita hullámról?

Erről meg vagyok győződve. Ezt nem érintettként mondom, mert jómagam nemigen szenvedek tőle. Hiszen olvasóim számára elsősorban a humorista vagyok, és csak másodsorban a zsidó humorista. Tudom persze, hogy én csak kivétel vagyok, úgy is mondhatnám, egy mintaizraeli. Attól tartok azonban, hogy a nyugati világban ma az antiszemitizmus nagyobb méreteket ölt, mint a náci időkben. Akkor ugyan üldöztek bennünket a nemzetiszocialisták és a csatlósaik, az emberiség java azonban a józan észre hallgatva a mi oldalunkon állt.

Ma azonban, egy-két kivételtől eltekintve, a médiumok az egész világon bírálják és rágalmazzák Izraelt. A nézettségi mutatók világosan jelzik, hogy a közönség mit néz meg szívesebben, Woody Allent-e, vagy az izraeli légierő pilótáit. És izraeli újságírókon kívül senki sem készített kimutatást arról, hogy a Biztonsági Tanácsban hányszor ítélték el Izraelt, ugyanakkor az arab agresszorokat sohasem vonták felelősségre. Csupán két kivétel volt. Irak tovább már el nem odázható megtámadása az Öböl-háborúban, és Kadhafi líbiai légikalózainak elítélése.

Jaron: Önnek is felhánytorgatták, hogy sikerét nem utolsósorban annak köszönheti, hogy a könyveiben és filmjeiben komikus zsidó alakokat ábrázol?

Talán van benne valami igazság, ám lényeges különbség, hogy én Izrael lakóit szeretetre méltónak rajzolom meg, és a mai Európában, elsősorban természetesen Németországban, rokonszenvessé tettem őket. Számtalan turista látogatta meg könyveim hatására hazánkat, és nem azért jöttek el, hogy szánalmas kis zsidókat lássanak, hanem hogy megismerjék azt az izraelit, aki olyan, mint te vagy én. Sok német és osztrák kíváncsiságból kereste fel Izraelt, és jó barátokként távoztak. Nekem pedig tevékeny részem volt ebben a közeledési és békülési folyamatban.

Ugyanolyan nyíltsággal védem a mai Németországot, mint amilyennel Izraelért küzdök, amikor is a nemzetközi médiumok az egész német népet pellengérezik ki a néhány maroknyi szélsőjobb őrült és eltévelyedett fiatal miatt.

A németek sorsa bizonyos értelemben hasonlít a zsidókéhoz. Nem szereti őket a világ, és a Nyugat minden alkalmat kihasznál, hogy előítéleteit beigazolódni lássa. Mi, zsidók, tudjuk csak igazán, milyen az, ha a médiumok üldöznek. Üldöztetésben élünk kétezer, jobban mondva ezerkilencszázkilencvenhárom éve.

Közhely, hogy a Názáreti Jézus keresztre feszítésétől kezdve a történelemben mindig a zsidók voltak a bűnösök. Nem azt tanítják az iskolákban, hogy a római legionáriusok verték a szöget a tenyerébe, hanem hogy a zsidók feszítették meg Isten fiát. Ez a jól bevált hagyomány máig tartja magát, sőt az újságírói stílust is meghatározza. Franciaországból a terroristákat „kiutasítják", Izraelből „deportálják", Indiában „százhetven áldozata volt a rendőrséggel való összeütközésnek", Jeruzsálemben „lemészároltak tizenhét arabot".

Érzékenységemet e tekintetben nem szabad túlzott sovinizmusként értelmezni. A közel-keleti politikai helyzetet illetően sem vallási, sem ideológiai indítékokat nem lehet rám fogni. Egyedül és kizárólag a biztonsága érdekel annak az államnak, amely a holocaust túlélőinek menedéket adott. Nem hiszem azt, hogy isteni

parancs jogot formálnunk erre a földre, vagy hogy Izrael állam az az út, amelyet a Messiás eljövetele érdekében egyengetünk.

Ha hinni tudnám, hogy az 1967-es határokon belül teljes biztonságban lehetünk, akkor én is amellett lennék, hogy adjuk vissza a megszállt területek nagy részét a nyugati parton és a Gáza-övezetnek nevezett pokolban is. Semmi kétségem sincs viszont afelől, hogy az arab államok ugródeszkának használnák ezeket a területeket, hogy bennünket végleg megsemmisítsenek.

Ha bárkinek sikerülne a félelmeimet eloszlatnia, örömmel szavaznék Izrael visszavonulására.

Jaron: Volt valaha valamilyen pártnak a tagja?

Politikai beállítottságomnak megfelelően ma egy centrumpártot kellene választanom. Izraelben azonban a politikát a katonai helyzet árnyékolja be, ezért csak magammal érthetek egyet, és egyetlen párttal sem kacérkodom, de nem is veszekszem egyikkel sem.

Annál is inkább így van ez, mivel volt egy meghatározó élményem a Hatnapos Háború után. Meglátogattam akkoriban egyik kollégámat a Maarivból, aki páncéltörő ütegnél szolgált, és a Golán-fennsíkért folyó harcban elvesztette a fél lábát. Végigmentem a katonai kórház folyosóin, és láttam a sok sebesültet, a remek fiatal fiúkat, akiknek a végtagjait amputálták, és akik erőtlenül feküdtek ágyukban vagy a mankóikkal föl-alá csoszogtak. Láttam az anyákat, a feleségeket és a barátnőket is, akik kétségbe voltak esve, de mosolyogtak, hogy erőt öntsenek beléjük.

Néhány hónappal később, nem messze a házamtól, több tolókocsis férfival találkoztam. Annak a sportcentrumnak a közelében lakunk ugyanis, ahol a háborús rokkantak szoktak tornázni, hogy némi életörömmel tankolják fel magukat, és erősítsék megmaradt tagjaikat. Amikor egyszer bementem oda, megfigyeltem, hogy a vakok egy csilingelő labdával kosárlabdáznak, és azokat, akiknek a lábukat amputálták, meg a félkarúakat daruval emelik be a csapatba. A látványtól majd megszakadt a szívem.

Ezek az emlékek azóta is kísérnek. Két fiamra gondolok, akik

hadiszolgálatuk alatt ugyanilyen veszélynek voltak kitéve, a szerencsére, hogy ez ideig sértetlenül megúszták, és félek az újabb hadműveletektől, amelyek talán még előttünk állnak.

Úgy gondolkodom a háborúról és veszélyeiről, mint minden izraeli, és biztos, hogy nem érzek kevesebb fájdalmat, mint pacifistáink. Meggyőződésem, hogy azt kell keresnünk, ami összeköt, s nem ami elválaszt bennünket, hogy harcolnunk kell, hogy meg kell magunkat védenünk, és védekeznünk kell, ez az ára annak, hogy unokáim ne jussanak nagyapjuk, Hoffmann Ferike sorsára. A jugoszláv tragédia példája csak igazolja azt, hogy a világ nyilvánossága néhány őszintétlen tiltakozás után a mi pusztulásunk felett is gyorsan napirendre térne, hozzáfűzve az álszent kommentárt: „Na igen, a szörnyűséges megszálló politikájukért az izraeliek nem is várhattak egyebet."

Jaron: Meglehet. Mégsem ez a vitás kérdések gyökere. Valóban úgy gondolja, hogy az segít Izraelnek, ha Amir fia, a fizikus, az évente esedékes negyvenkét napi tartalékos szolgálata alatt kődobáló gyerekeket kerget szét Gázában?

Nem, ez árt Izraelnek. De a palesztinoknak is árt, akik okosabban tennék, ha gyerekeiket valami jobbra nevelnék, mint a kődobálás. Népeink között csak akkor lehet majd béke, ha a palesztinok, akiket az arab világ az ötvenes évek óta pénzel, uszít és kihasznál, belátják végre, hogy a küldetésük régiónkban nem a zsidók tengerbe kergetéséből áll. Egy napon vége lesz ennek, talán már nemsokára. De addig tapodtat sem szabad engednünk, katonáinknak kődobáló gyerekeket kell kergetniük Gázában, terroristákat kell kiutasítani és provokátorokat féken tartani, úgy, mintha ugyanolyan erősek és elszántak lennénk, mint az ellenségeink.

Amikor negyvennégy évvel ezelőtt Izraelbe jöttem, sorsunkat a bátorság és a katonai fölény irányította. Időközben még egy harci eszköz került bevetésre: a PR-csodafegyver. Évszázadunkban a „public relations" varázsszó lett, amely kapukat nyit meg, és hegyeket képes megmozgatni. Manapság Szaúd-Arábia bagóért megrendelhet egy jeruzsálemi bombamerényletet, míg

róla a pozitív hírverés milliókat nyel el. Az egész csupán az olajár kérdése.

Ha a világ nyilvánossága meg van győződve róla, hogy Izrael a Góliát és a huszonegy arab állam vele szemben a kis Dávid, akkor minden egyéb őrült hazugságot el lehet terjeszteni, és minden rémtettet el lehet titkolni. Az igazságosság pénzkérdés lett, és az erkölcs a 15th Avenue PR-ügynökeinek az árjegyzékeiből olvasható ki. Két évezreddel ezelőtt a világot a római legionáriusok uralták, ma pedig a CNN, The World's News Leader.

Szaddam Huszein ezt régóta tudja. Ravasz húzás volt tőle, amikor Peter Arnettnek, a CNN tudósítójának megengedte, hogy az Öböl-háborúban exkluzív tudósításokat közvetítsen Bagdadból. Hasonló okokból az angolok, körülbelül ötven évvel ezelőtt, felakasztották a „vau-vau lord"-ot, aki ellenük uszított Goebbels rádiójának hullámain, míg az amerikaiak börtönbe csukták nagy költőjüket, Ezra Poundot, aki Mussolininak csinált propagandát.

Jaron: A CNN-tudósító nem csinált propagandát. Azt közvetítette Irakból, amit munkatársai a saját szemükkel láttak.

Finom árnyalatokról van itt szó. A CNN azt adta le, amit az irakiak kegyesen látni engedtek. Ha az Öböl-háború még tovább tartott volna és még több halott iraki gyerek képe villant volna föl az amerikai tévében, akkor Bush elnököt a liberálisok a sopánkodó médiumok segítségével arra kényszerítették volna, hogy állítsa le a bombázásokat. Nem lehet kizárni, hogy így játszódott le a dolog. Talán a bagdadi CNN-tudósítások valóban bűnrészesek voltak abban, hogy idő előtt beszüntették a harcokat, és hogy az iraki diktátor sajnos megtarthatta a hatalmát.

Mint mindig, a Közel-Kelet ma is puskaporos hordó, ahol minden próféta csődöt mondana. Azért én mégis látok némi fejlődést, egy alig észrevehető, nagyon lassú folyamatot. A négy éven át tartó véres intifáda során megtanultuk becsülni a palesztinok fegyelmét és akaraterejét. Talán a palesztinokban is nyomot hagyott az az állhatatosság, amelyet mi a fél világ elleni kétségbeesett harcunkban tanúsítottunk. Nem is zárom ki annak a lehetőségét, hogy néhány év múlva a „békés együttélés", más

néven az „autonómia" nevében mindkét oldal egy izraeli–jordán–palesztin föderációra fog törekedni. Ebben látom az ideális politikai megoldást, de ennek a megvalósulásáig ébren kell tartanunk gyanakvásunkat.

Jaron: Mitől várhatunk békét?

A településektől. Ez az egyetlen ok késztetheti az arabokat a kompromisszumra. A tuniszi PFSZ-vezetésre gondolok elsősorban. A huszonegy környező állam akkora területen él, mint Európa területének kétszerese. Miért is szorulnának rá, hogy békét kössenek velünk? Egészen nyugodtan szánhatják olajmilliárdjaikat hadi eszközökre, állig felfegyverkezhetnek és kivárhatják, míg ebben az egyenlőtlen fegyverkezési versenyben összeomlik a gazdaságunk, és az idegeink a távolból irányított mindennapos terror miatt felmondják a szolgálatot.

Az idő, a Harmadik Világ és Európa olajszükséglete együttesen az araboknak dolgozik. Miért mutatnának hát bármiféle békeszándékot? Semmi veszteniválójuk nincs. Egyes-egyedül a települések, valamint az arabok félelme attól, hogy a zsidók száma a nyugati parton, Izrael minden problémája ellenére is növekedni fog, az aggodalmuk, hogy a zsidó állam megsemmisítésére szolgáló ugródeszkájuk elvész – csak ezek jelentenek számunkra garanciát a békéért vívott harcban. Kizárólag a gyűlölt szakállas telepeseket illeti a pálma, ők nyomorúságos lakókocsijukkal oda költöznek, ahol gyilkolják a zsidókat. Egyedül ők voltak azok, akik a szíreket és a palesztinokat leültették a madridi tárgyalóasztalhoz, és nem Baker, az egykori amerikai külügyminiszter, aki a béke gátjainak nevezte ezeket a településeket.

Jaron: Ephraim, ön meglepően gyakorlott vitapartner. Senki sem próbálta még kiaknázni az ön politikai hozzáértését?

Megpróbálták, de sikertelenül. Kezdettől fogva igyekszem magam távol tartani a politikától, sőt a politikusoktól is. Kétszer voltam hűtlen az elveimhez. Először Simon Peresz kedvéért, aki

az államalapítás óta egy sor fontos politikai tisztséget töltött be. A hatvanas években rendszeresen meghívott magához négyszemközti beszélgetésekre, amelyek számomra igen szórakoztatóak voltak, mert Simon Peresz briliáns szónok és művelt társalgó. Egy nap aztán minden előzetes bejelentés nélkül ott állt Mose Dajannal az ajtóm előtt. Felajánlották nekem egy új napilap főszerkesztői posztját, amelyet ők ketten akartak kiadni. Köszönettel visszautasítottam, és megkíséreltem elmagyarázni nekik, hogy egyetlen párthoz sem akarok ilyen szorosan kötődni.

A Hatnapos Háború előtt, azokban a napokban, amikor Gamal Abdel Nasszer, az egyiptomi elnök bejelentette, hogy Izraelt meg kell semmisíteni, Peresz találkozót kért tőlem Mose Dajannál, a szomszédos házban. A két politikus beszámolt az idős Ben Gurion félelmeiről, aki a küszöbönálló háborúban nagyobb veszélyt látott, mint amilyet az 1948-as függetlenségi háború jelentett. Dajan teljesen más véleményen volt. Akkoriban tartott szemlét csapatainknál a Negevben, és meg volt győződve róla, hogy le fogjuk győzni az arab seregeket. Dajan nagyon meggyőző, karizmatikus ember volt, írtam is róla néhány cikket, s így nem kis mértékben hozzájárultam ahhoz, hogy ő lett az új védelmi miniszterünk.

Kapcsolatom a szomszédommal, Dajannal – szándékosan kerülöm a barátság kifejezést, mert nem olyan ember volt, akinek barátai lettek volna – idővel elmélyült. Sőt még egy szigorúan őrzött titkot is elárult nekem. Különös viselkedése társaságban, a hirtelen távozások nem az arrogancia kinyilvánítása volt részéről, mint ahogy azt sokan feltételezték. A hirtelen fellépő fájdalmak késztették őt erre, amit hiányzó fél szemének üregében érzett. Ezt az üreget fedte be a nevezetes kerek fekete szemtakarójával.

Amilyen nehezen kötött Dajan barátságot a férfiakkal, olyan nagyon szerette viszont a nőket. A világhírű katona a Közel-Kelet legnagyobb nőcsábásza volt. Fütyült minden társadalmi konvencióra, de hódításaival soha nem dicsekedett. Egyszer az egyik megcsalt férj, egy magas rangú tiszt panaszt emelt Dajan ellen Ben Gurionnál, a puritán hírében álló miniszterelnöknél.

Az ősz államférfi pedig meglepő választ adott: „Már Dávid király is elcsábította Betsabét."

Egy nap el kellett hoznom Dajant a jeruzsálemi kormányülésről, mert a szépséges Romy Schneider akart vele megismerkedni. A találkozás azonban mindkettőjüknek csalódást okozott, ugyanis túl nagyok voltak az elvárásaik egymással szemben.

Amikor összeismerkedtem Romy Schneiderrel, életének legboldogabb szakaszát élte Harry Meyen rendezővel, a házasságuk kezdetén. Nekem azonban úgy tűnt, hogy a magánéletben nem volt olyan varázslatosan bájos, mint a filmvásznon. Feleségem és én többször találkoztunk velük, és meglepett, hogy ez az elkényeztetett világsztár milyen csöndes és alázatos új, jóképű férje társaságában. Aztán egyik percről a másikra jöttek a hisztériás kitörések, s ezek után egy teljesen más ember lett belőle.

Sok év elteltével még egyszer találkoztam Harry Meyennel Hamburgban. Már elvált Romytól, és önmaga árnyéka volt csupán. Félig vak volt, beteg és nagyon részeg. Röviddel ezután véget vetett életének.

Vissza a politikához. Még egy ízben kínáltak fel nekem politikai tisztséget. Nem sokkal a Jóm Kippúr-i háború után történt. Éppen egy tiroli kisvárosban, Brixenben voltam, és a kiadóm kastélyában a Nem tapsolunk Podmanitzkinek (Kein Applaus für Podmanitzki) című könyvemet írtam a világ egyik legérdekesebb bolondokházáról, a színházról. Egyszer csak fölhívott Golda Meir. Felajánlotta, hogy legyek a hírközlési miniszter helyettese, valamint a televízió- és a rádiótársaságok intendánsa.

Goldával volt egy kiegyenlítetlen számlám, amikor ugyanis a Munkapárt titkáraként Mose Dajan az útját egyengette a kormányba, keményen megtámadtam őt egyik cikkemben. Később, amikor kormányfő lett, rájöttem, hogy teljesen félreismertem őt. Látnom kellett, hogy ez a bogaras idős hölgy nagyon okos asszony és igazi patrióta. Volt egy tulajdonsága, amit politikusokról igen ritkán lehet elmondani: odafigyelt, ha mások beszéltek hozzá. Nem szégyelltem tehát sokáig magam, inkább írtam egy engesztelő cikket. Amikor röviddel azután véletlenül ösz-

szefutottunk, odalépett hozzám, és némán megölelt. Most pedig azt kérte tőlem, hogy vállaljak el egy felelősségteljes megbízatást abban a hivatalban, amelyet rendszeresen bíráltam az újságban.

Kértem tőle egy nap gondolkodási időt, ami persze csak udvariassági gesztus volt, mert egy percig sem gondoltam, hogy a felkérést elfogadom. Megmagyaráztam neki, hogy félnék a sajtó reakciójától. Olyan címeket jósoltam, mint: „Golda, ez rossz tréfa volt!", „Udvari bolond a kormányban?", „Milyen vicceket mesél most Ephraim?" A Maariv hasábjain szerzőként abban a helyzetben vagyok, hogy vissza tudok vágni, állami hivatalnokként viszont hallgatásra és kiújuló gyomorfekélyre lennék kárhoztatva.

Jaron: És Golda nevetett?

Természeténél fogva nem nevetett sokat, a Jóm Kippúr-i háború borzalmai után pedig élete végéig még mosolyogni sem láttam többé. Igazat adott nekem, és minden jót kívánt.

Jaron: Korábban már utalt rá, hogy a szerencse fontos szerepet játszott az életében.

Ez kétségkívül igaz. Írói sikereim például a helyes időzítésnek köszönhetőek. A második világháború után a zsidókat külön kategóriába sorolták, olyan embereknek nézték őket, akik titokzatos történelmi küldetést teljesítettek, s fejükön a mártíromság glóriája. Aztán a nyilvánosság elé álltam, és úgy jellemeztem magunkat, izraelieket, amilyenek a valóságban vagyunk. Nem áldozatok, úttörők és harcosok, hanem teljesen normális emberek. Emberek, mint te meg én, akik a mindennapok apró gondjaival vannak elfoglalva, a dudva módjára burjánzó bürokráciával, a Tel Aviv-i vízvezetékszerelővel, aki csak abban különbözik a Messiástól, hogy a Messiás talán mégis megérkezik. Nagy meglepetés volt ez, s német olvasóimból bizonyára a megkönnyebbülés érzését váltotta ki, engem pedig rokonszenvessé tett a szemükben.

Jaron: 1952-ben viszont szót emelt a Németországgal való kulturális kapcsolatok ellen.

Igen, ez hét évvel a háború befejezése után történt. Ellenéztem, hogy Izraelben német nyelvű filmeket mutassanak be. De már akkor is két lélek lakozott bennem, az érzések és az ész parancsa között ingadoztam. Az eszem úgy érvelt, hogy Goethe, Heine, Herzl és Kafka nyelve is a német volt, tehát logikátlan lenne ezt a nagy hagyományokkal bíró nyelvet elutasítani. „Nem a logikáról van szó", válaszolt a szív, „a logikát elégették Auschwitzban."

Jaron: Időközben, úgy tűnik, a logikája győzött.

Ez nem a logika, hanem az idő gyógyító erejének kérdése. Gondolja csak meg, egy német, aki ma hatvanéves, a nácizmus idején még gyerek volt. Őt már egyáltalán nem lehet felelősségre vonni.

Jaron: Vannak olyan izraeliek, akik csak akkor utaznak Németországba, ha a munkájuk ezt megköveteli, turistaként azonban soha.

Azoknak az izraelieknek, akik így gondolkoznak, egész Európát törölniük kellene útiterveikből. Vagy azt hiszi talán, hogy a szlovákok vagy a magyarok jobbak voltak a németeknél? A szlovákok zsidó szűzlányokat zártak be a katonai bordélyokba, a magyarok pedig zsidók tízezreit lőtték a Duna jeges vizébe. Az én táboromban az számított az egyik legjobb szórakozásnak, hogy a zsidókat bedobálták a latrinába. A román Vasgárda talán nem gyilkolta le tömegével a zsidókat? És a lengyelek talán teljesen ártatlanok voltak abban, hogy épp az ő országukat szemelték ki a haláltáborok legkedvezőbb színteréül? Nem is szólva továbbá a kollaboráló francia rendőrfőnökről és a jó hollandokról, soraikból száztízezer ember jelentkezett önként az SS rohamosztagaiba. Aki e tekintetben őszinte akar lenni, nem talál Európában még egy tenyérnyi helyet sem, ahová nyugodt lelkiismerettel léphet.

Jaron: Haladjunk tovább az ön életrajzában. Mikor következett be az amerikai áttörés?

Az ötvenes évek végén, New Yorkban. Akkoriban fordította le angolra a Maarivban megjelent humoreszkjeim gyűjteményét Johanan Goldmann, a magyar nyelvtehetség. Aztán Izrael azon kevés számú nyomdáinak egyikében, ahol angol betűk is vannak, a román betűszedők egy egyszerű könyvet csináltak belőle. Forduljon meg, Lót asszony (Drehn Sie sich um, Frau Lot) címmel.

Feleségem, Sara, aki jó adag izraeli pimaszsággal van megáldva, rálelt a neves amerikai humorista, Art Buchwald párizsi címére, és heves tiltakozásom ellenére titokban mégis elküldte neki könyvem egy példányát. Az mentette meg a feleségek gyöngyét mennydörgő haragomtól, hogy két nap múlva távirat érkezett Buchwaldtól, amelynek szövege később könyvem amerikai kiadásának hátsó borítóján volt olvasható: „Örülök, hogy megismerhettem a világ második legjobb humoristáját."

Art akkor már nagyon híres volt, nem utolsósorban a Herald Tribune-ban közölt csípős hangvételű rovatának köszönhetően. Art ajánlására, a feleségek gyöngye civilkurázsijának köszönhetően, határozta el Simon Bessie, az ismert amerikai kiadó, hogy megjelenteti a könyvemet. Így történt meg, hogy 1959-ben egy szép napon a tekintélyes New York-i kiadóház, az Atheneum nyomdagépei a Forduljon meg, Lót asszony című könyvemet nyomtatni kezdték, hogy – az USA-ban ugyancsak ezen a napon megjelenő – száznyolcvan másik könyvvel együtt útnak induljon az amerikai olvasó kegyeinek elnyeréséért.

Az Egyesült Államokban a sikerhez egy sor véleményformáló tényezőn át vezet az út, a csúcson pedig háborítatlanul trónol a New York Times irodalmi mellékletének szerkesztője. Ennek az embernek és csapatának a kezében van a hatalom, amely egy könyvet örök életűvé tehet, vagy pedig a feledés homályába süllyeszthet.

Valahogy így képzelem el a dolgot: azon a reggelen, amikor a könyvem beérkezik a szerkesztőségbe, az irodalmi szerkesztő az íróasztalán tornyosuló hatalmas könyvhegy előtt ül, iszik egy csésze kávét, megvakarja a fejét, és nekilát, hogy átfussa a halom

könyvet. Aztán teljesen véletlenszerűen megakad a szeme egy ismeretlen izraeli szerző humoreszkgyűjteményén. Így került sor talán arra, hogy a Look Back, Mrs. Lot a New York Times jóvoltából a „hónap könyve lett", s ítéletét megtoldotta egy mesés kritikával is, amely a szerzőt Sólem Aléhem és Mark Twain rangjára emelte.

Ez az előre nem látható esemény a kiadóktól és színházi producerektől érkező táviratok özönét zúdította rám. Mindannyian a szentföldi élcfaragó kegyeiért törték magukat. Harmincöt éves voltam akkor, tehát már igazán nem gyerek, mégsem tudtam felfogni teljesen, mi történt velem. Angoltudásom meglehetősen hiányos volt, s túlságosan lusta voltam ahhoz, hogy az összes hosszú levelet elolvassam. A táviratok, bennük a csábító ajánlatokkal, összegyűrve a papírkosárban landoltak. Fortuna bőségszaruja ott volt a markomban, és nem tudtam vele mit kezdeni. Teddy Kollek, Jeruzsálem jelenlegi polgármestere azt írta New Yorkból küldött dísztáviratában, hogy kéznyújtásnyira állok Amerika meghódításától. Én meg csak csodálkoztam.

Tulajdonképpen ma sem sajnálom, hogy akkoriban nem másképp reagáltam. Gyakran hallani ugyan, hogy a mű mindenképpen kitapossa a maga útját, ha nem az alkotója életében, akkor a halála után, ha nem a mai, akkor az eljövendő nemzedékek életében. Aki azonban tud arról a könyváradatról, amely naponta beömlik a nemzetközi piacra, az ennyi naivitás hallatán csak nevetni tud. Az az illúzió, hogy a tehetség minden akadályt legyőz, csak arra jó, hogy a művész ne kösse fel magát. Nem ok nélkül tartottam tehát attól, hogy amerikai áttörésem csupán csak véletlen mázli volt. Talán ez volt az oka annak, hogy nem reagáltam a csábító ajánlatokra.

Első könyvem nagy példányszámban jelent meg, még nyolc amerikai kiadás követte. A soron következő kettő még kiváló kritikákat kapott, de bestsellerek már nem lettek. Túlságosan „európai" voltam. Unfair to Goliath című darabom, amelyet „off-Broadway" stílusban rendeztem, három gyenge hónap után lekerült a műsorról. A New York Times színikritikusa, szintén isteni befolyással bíró személyiség, „kedves kis előadásnak" titulálta a darabot. Ez a dicséret egy selyemzsinórral volt egyenlő, Amerikában ugyanis nincs durvább szitokszó a „kis" jelzőnél.

Azt reméltem, hogy a New York-i zsidók – mégiscsak két és fél millió ember – seregestől özönlenek majd a bemutatómra, és a producer is ezzel számolt. „Elég nekem egy százalék", vélekedett, „száz zsidóból egy". A premierre el is jöttek vagy heten, hárman közülük tiszteletjeggyel. Ketten a szünetben elmentek.

Aki a New York-i zsidó közönségre számít, az homokra épít. Az izraeli művészekről hallani sem akarnak. A Hegedűs a háztetőnre is csak akkor látogattak el az amerikai zsidók, amikor az a „gojim" körében átütő sikert aratott. Ezzel a magatartással azt bizonygatják, hogy mennyire asszimilálódtak, és hogy Izraelhez, Isten ments, hogy bármi közük legyen.

Könyveimnek sem lett, mint már említettem, jobb sorsuk. Amikor beérkezett az Atheneumhoz a hatodik kéziratom, Simon Bessie, a kiadó elmagyarázta az alapelvét: ha egy szerző öt könyve közül legalább az egyik nem lesz bestseller, a hatodik már úgysem lesz az. Megkérdeztem mister Bessie-t, mi lenne, ha pont a hatodik könyvem hozná meg az áttörést. Azt válaszolta, hogy sajnálja, de megbízik a statisztikában.

Rajtam kívül még egy írónak kellett meghajolnia a statisztika törvényei előtt. A biznisz az biznisz. Testes kollégám szivarral a szájában szintén kosarat kapott. Mario Puzónak hívják, a hatodik könyvének címe pedig a Keresztapa. Egy másik, a statisztikában nem bízó kiadónak ez a könyv kétszázmillió dollárt hozott a konyhára.

Velem pedig Németországban történt valami hasonló. A Fischer Verlag már két darabomat kiadta Max Brod fordításában. Amikor a Lót asszony a hónap könyve lett Amerikában, biztosra vettem, hogy a kiadó ráveti magát erre a csemegére, és haladéktalanul lefordítja a könyvet németre. „Ha csak a legkisebb esélyt is látnánk arra, hogy könyve sikeres lesz a német olvasók körében, szívesen egyetértenénk javaslatával. Sajnos azonban nem látunk erre esélyt", így a Fischer lektora, aki a közönség ízlésének szakavatott értője volt.

Húsz évvel később a Forduljon meg, Lot asszony című könyvemet a Deutscher Taschenbuch Verlag a Goldenes Taschenbuch díjjal jutalmazta. Ennek a „sikerre való legcsekélyebb kilátásokkal sem bíró" könyvnek, amelyet a Langen Mül-

ler Verlag adott ki először németül, a mai napig egymilliókilencszázezer vevője akadt.

Ezt a szédítő nagyságú számot megint csak nem saját közreműködésemnek köszönhetem, hanem a vak véletlenek láncolatának. Az első véletlen akkor történt, amikor egy szép napon Fiedrich Torberg, egy osztrák professzor belépett bécsi szomszédjának lakásába. A megboldogult Torberg annak idején az egyik legjelentősebb tekintély volt a német irodalomban, a nyelv mestere és remek fordító. Szomszédja, a híres dalszerző, Gerhard Bronner megmutatta neki a Forduljon meg, Lót asszony című könyvemet. New Yorkban vette meg. Torberg belelapozott a könyvbe, majd azonnyomban kijelentette, hogy le akarja fordítani. Bronner erre azt felelte, hogy neki is épp ez volt a terve vele, és végtére is, ő fedezte fel a könyvet. Elhatározták, hogy pénzt dobnak fel, és Torberg nyert. Hozzáteszem, szerencsére.

Torberg levelét éppen akkor olvastam – szintén merő véletlenségből –, amikor anyósom, Mizzi nálunk vendégeskedett. Meghallotta, amint Torberg nevét említem. „Az az ember kiváló író", mondta a bécsi hölgy. Így hát beleegyezésemet adtam Torbergnek, mert megbíztam anyósom ízlésében.

Ezzel indult el a lavina, a végén egy újabb csodával. Ha nincs az anyósom, feltehetőleg nem válaszoltam volna Torbergnek. Ha Torberg nem lett volna olyan briliáns fordító, akkor indulásomat aligha lehetett volna az üstökös fényességéhez hasonlítani. De még ennél is több történt. Torberg tartozott az egyik kiadójának, és adósságát kiegyenlítendő, az én kéziratomat adta át neki. A kiadó nem bizonyult túlzottan ügyesnek a könyv gondozásában. Röviddel ezután pedig beleszeretett a titkárnőjébe, és a vállalkozását eladta egy fiatal Szudéta-vidéki jogásznak, dr. Herbert Fleissnernek. Ő aztán ügyesen látott hozzá a dolgokhoz, s a legrövidebb időn belül megismerkedett a könyvkiadás fortélyaival. Nem sokkal később beszállt a jó nevű Ullstein Verlagba, és az évek során nemcsak a barátom lett, hanem Európa egyik legnagyobb kiadója.

Dr. Fleissner valósággal forradalmi piaci módszereket vezetett be, és az, hogy ma alig van olyan fiatal Németországban, aki ne ismerné az arcomat, többek közt annak köszönhető, hogy Fleiss-

ner az elsők között kezdte a könyveit és szerzőiket a hirdetőoszlopokon reklámozni. Meg aztán az is jelentősen megkönnyítette indulásomat a német piacon, hogy A kéktejcsatorna című filmem sikeres volt, és a mai napig az én nevemet juttatja az emberek eszébe.

Arról az emberről szeretnék még mesélni, aki a tekintélyével és a képességeivel a német olvasóközönség egyik kedvenc szerzőjévé tett. „Szócsövem" és atyai barátom, Torberg azt a zsidó tragédiát testesíti meg, amely a huszadik század első felében a számkivetés és az identitáskeresés között játszódott le. Mint a német nyelv oly sok virtuóza, ő is Csehszlovákiában született.

Még gyerek volt, amikor a szüleivel áttelepültek Bécsbe. Ott gyors karriert futott be mint újságíró, színikritikus és író. Fiatal éveiben A Gerber diák (Der Schüler Gerber) című regénye tette ismertté, amelyben egy ausztriai zsidó fiú keserves sorsát ábrázolja. Ez a látomásos könyv fiatalkoromban rám is nagy hatással volt, bár alkotójának nevét elfelejtettem.

Nincs ebben semmi szokatlan, mert az alkotóművészek neve közül az íróké ragad meg legkevésbé az emlékezetben. Mindenki ismeri például a világhírű Elfújta a szél könyv címét, de csak kevesen tudnák kapásból megmondani, ki a mű szerzője. És ki tudja megmondani ma már a forgatókönyvírók vagy a nagy operák szövegíróinak a nevét, míg a Humphrey Bogart, Puccini és Pavarotti nevek fogalommá lettek. Az íróasztalok rabszolgái természetesen kevésbé attraktívak, ám A kék angyalt, noha nem Marlene Dietrich írta, vele azonosítják.

Torberg sorsa is ezt a tapasztalatot támasztja alá. Mint az európai zsidó értelmiségiek ezrei, ő is néhány óra leforgása alatt vett búcsút hazájától és anyanyelvétől, hogy el ne gázosítsák. A neve feledésbe merült. Nem sokkal az Anschluss előtt Bécsből Prágán és Zürichen át Párizsba, majd onnan Hollywoodba menekült.

Az álomgyár jóságos volt hozzá, és rövid idő elteltével, ahogyan más tollforgató emigránsokat, őt is foglalkoztatni kezdték a Paramount stúdióiban. Ott ült Friedrich Torberg, a tekintélyes irodalmár egy aprócska szobában, amelynek egy

mosdó, egy vasszekrény és egy írógép volt minden berendezése. Majd tíz évet töltött így kínzó magányban, és napról napra írt egy új sztorit, amely nem lehetett több egy gépelt oldalnál. Soha nem kapott semmilyen visszajelzést, se dicséretet, se kritikát, még azt sem tudta, olvassa-e valaki a szövegeit. De azért minden hónap végén, pontosan délután ötkor, beállított a szobájába egy küldönc, és az asztalára tett egy borítékot a fizetéssel. Ez volt minden kapcsolata a Paramounttal. Csaknem tíz éven át.

Kollégái hasonló kis lyukakban dolgoztak, köztük volt Lengyel Menyhért is, a magyar menekült. Ő is leütött néhány száz oldalt, amit aztán valamilyen formában beépítettek a forgatókönyvekbe. Lengyel egy napon meghallotta, hogy a Paramount Greta Garbóval forgat filmet, amelynek a címe ismerősnek tűnt fel előtte. A Ninocska volt az, a filmtörténet egyik legvarázslatosabb vígjátéka. A film alkotói között aztán, a véget nem érő névsorban két másodpercig olvasható az utalás, hogy a forgatókönyv egy bizonyos M. Lengyel ötlete alapján készült. Senki sem vette a fáradságot, hogy őt is értesítse erről, netán meghívja a bemutatóra. Hiszen csupán egy nyomorult emigráns volt, aki a legmélyebb hálával tartozott munkaadójának.

Azért mesélem mindezt, hogy világossá tegyem, miért tanultam később oly fanatikusan héberül. Van azonban azokból a napokból egy „vidám" történetem is, amit Torbergtől hallottam. Egy szép napon küldönc érkezett az egyik rabszolgaíró apró szobájába, és az igazgatóhoz invitálta őt. Ez az ember eleddig nem látta a főnöke arcát. Reszketett a félelemtől, hogy esetleg elbocsátják. Utolsó erejével elvánszorgott a mindenható irodájához. Amikor visszajött, lerogyott a székre, és megkönnyebbült sóhajjal így szólt: „Semmi vész. Csak az idős anyám halt meg."

Ilyen volt az emigránsok világa Amerikában. Torberg nagyon boldogtalan volt odaát, és bár meglepően jól beszélt angolul, az amerikai mentalitást nem tudta megszokni. Amilyen gyorsan csak lehetett, a háború után visszatért hazájába, ahol már hiába kereste a régi bécsi hangulatot, az örökre eltűnt.

Német ajkú íróként azonban Izraelben sem találta helyét. Végrendelete betekintést enged abba a meghasonlottságba, amely élete végéig benne élt. Meghagyta, hogy abban az esetben, ha Ausztria késznek mutatkozik számára állami temetést rendezni, akkor Bécsben szeretne nyugodni. Ellenkező esetben azt szeretné, ha Jeruzsálemben temetnék el. Így adott az osztrákoknak egy utolsó lehetőséget, hogy a magukénak ismerjék el őt. Ausztria élt ezzel a lehetőséggel. Úgy sírtam Torberg állami temetésén, mint egy kisgyerek.

Jóllehet bizonyos értelemben függetlenek voltunk egymástól, kapcsolatunk mégsem volt minden bonyodalomtól mentes. Kölcsönösen megnehezítettük egymás életét, de ma is ott függ egy nagy fénykép róla az íróasztalom fölött. Nézeltéréseink legtöbbször fordításbeli árnyalatokból származtak. Minél jobb lett a némettudásom, annál hevesebbé váltak vitáink. „Fiam", így szólított, „egyedül tiéd a dicsőség. Ne merészelj hát beleszólni a fordításomba, mert az én némettudásom kifogástalan."

Egyszer még azt is beismerte, hogy fordítás közben nem mindig tartja magát az eredeti szöveghez. Tapintatosan és diplomatikusan azonban elmagyarázta, hogy pontosan azt írja, „amit te tulajdonképpen írni akartál". Hogy elkerüljem a végeláthatatlan vitákat, titokban újra és újra belejavítottam a kéziratba, azt remélve, hogy nem fogja észrevenni. De nem így történt, és aztán végtelen hosszúságú levelekkel gyötört, amelyekre mániákus aprólékossággal válaszoltam.

Ha ma valaki elolvassa ezeket a leveleket, akkor kiderül, hogy a humor egzakt tudomány, és hogy a humoristák vészesen komoly emberek.

Torberg mindenesetre nem gazdagodott meg a könyveim fordításából. Már csak azért sem, mert arisztokratikus szenvedéllyel tékozolt. Szinte egész életében tartozott az adóhivatalnak. Amikor aztán tizedik könyvemet is lefordította, sikerült rávennie kiadómat egy új szerződés megkötésére, ami nagyobb részesedést juttatott neki az eladásoknál. A pénz elegendő volt arra, hogy rendezze anyagi helyzetét. Élete végéig rossz néven vette ezt tőlem. Végtére is ki tartozik szívesen?

Jaron: Hogyan tudja ellenőrizni azoknak a fordításoknak a minőségét, amelyek ön által nem beszélt nyelveken készültek?

Sehogy, hála Istennek. Ugyanis elegem van a korrektúraolvasásból, amire a beteges alaposságom kényszerít. Vég nélküli rémálom lenne az életem, ha netalántán négy nyelvnél többet ismernék. Mindazonáltal ez a hiányosságom olykor meglepetésekhez vezet. Így például nemrég afelől érdeklődött egy argentin barátom, hogy miért használom olyan gyakran az Abarbanel nevet. Mivel még sohasem hallottam ezt a nevet, utánajártam a dolognak, és rájöttem, hogy fordítómnak a messzi Buenos Airesben valószínűleg van egy ilyen nevű halálos ellensége. Talán egy tanár, aki megbuktatta őt egy vizsgán, vagy egy kellemetlenkedő adóhivatalnok. A fordítóm ugyanis, ha különösen ostoba emberről van szó, rendszeresen így fogalmaz: „Idióta, mint Alfonso García Abarbanel." Ha felhánytorgatnám neki a dolgot, bizonyára a Torberg-féle diplomáciával felelne vissza: „Ismerné csak Abarbanelt, ugyanezt írta volna."

Jaron: Buenos Airesben lehet, hogy mindez nagyon mulatságos, de azért én most megkérdezném, hogy érdekli-e még önt az izraeli valóság is?

A családomon kívül nincs semmi, ami jobban érdekelne, mint a hazám sorsa. Bár talán nem mindig követem részletekbe menően az izraeli eseményeket.

Másfelől viszont a távolból nagyobb a rálátásom az összképre. Ha az ember megnézi a kezét egy nagyítóval, akkor nem a bőr szép sima felületét látja, hanem a repedezett, szőrös domborulatokat, óriási izzadságcseppekkel. Alapjában véve nem valami étvágygerjesztő látvány. A nagyító nélküli Izrael elfeledteti velem funkcionáriusaink örökös veszekedését, a bürokrácia kellemetlenkedéseit és a verekedéseket a futballtribünökön. Mindezek helyett egy kicsi hősies népet látok a távolból, amely a szüntelen létharc ellenére is egészen normális és szabad életet él. Így áll össze az igazi kép, amelyet nem zavarnak múló bosszúságok, jelentéktelen mindennapos sérelmek.

Jaron: Tekintettel arra, hogy ön egy világcsavargó, még egy kérdés kínálkozik. Hogyan tudja ellenőrizni azt az óriási apparátust, amelyik műveinek piacra dobásával foglalkozik? Van egy menedzsere, akiben megbízik?

A szerző és a kiadó, illetve a drámaíró és a színházigazgató közti viszony rendkívül kényes. Ha menedzserekre bíznám érdekeim képviseletét, hamarosan csökkenne az árfolyamom. De talán introvertált alkatom és beteges pedánsságom sem engedi, hogy életem bármely területén átengedjem másnak a felelősséget.

Bizonyság erre egy történet, amelyet szeretnék elmesélni. Azt mondják, hogy a világhírű Tevje a Hegedűs a háztetőn című filmből, korábbi partnerem a Zöldhagyma-kabarében, Hájim Topol, a színész és én, mindhárman ugyanazzal a művészi megszállottsággal dolgozunk. Talán valóban egymáshoz hasonlók lettünk egy kissé mély barátságunk évei alatt. Ha azonban a dolgok mélyére nézünk, nem sok marad a hasonlóságból. Egyszer például, amikor Amerikába repültem Topollal, hogy bemutassuk a San Franciscó-i nemzetközi filmfesztivál zsűrijének Sallah sabati című filmünket, az én sztárom elaludt a gépen. Az út közepén álmosan kinyitotta a szemét, és azt mormogta: „Ephraim, azt hiszem elvesztettem az útlevelemet és az összes pénzemet. Légy szíves, ébressz fel, ha megérkeztünk." Ereimben megfagyott a vér, és a gyomrom összerándult, jelezve a katasztrófát, míg Hájimke barátom békésen aludt mellettem az ülésen.

Egy másik barátom, Hollywood nagyhatalmú producere, Menahem Golan, Sallah-vállalkozásunk harmadik partnere, ugyanilyen irigylésre méltóan gondtalan. Ha Menahem azt hallaná, hogy filmtársasága részvényeinek értéke a New York-i tőzsdén megállíthatatlanul esik, és mozibirodalma a gazdasági összeomlás küszöbén áll, lazán magához venne néhány szendvicset, és az új produkciójáról kezdene áradozni. Nemrég megkérdeztem tőle, hogyan tudja álomra hajtani a fejét, amikor több milliárd dolláros bankadósság terheli. „Én remekül alszom", felelte Menahem, „aludjanak rosszul a bankárok." Az ő helyében engem már idegösszeomlással kellett volna elszállítani. Hájimke és

Menahem számára a katasztrófák semmiségek, mintha az örökkévalóság felé vezető út jelentéktelen buktatói lennének.

Fölösleges hozzáfűznöm, hogy amikor megérkeztünk a San Franciscó-i repülőtérre, az elveszett iratok már ott vártak ránk. Hájim a legtermészetesebb mozdulattal zsebre vágta őket, és héberül elmotyogta, hogy „ó, nagyon köszönöm", mintha ez az útlevél a kutyája lenne, aki csak sétált egyet az utcán. Az én útlevelem biztosan nem került volna elő többé, ugyanis minden útlevél tudja, mivel lehet a gazdáját az öngyilkosság szélére sodorni. Én persze neurotikus vagyok, míg Menahem és Hájim makkegészséges teremtmények. Így aztán olyan menedzserekben is megbíznak, akik eladják fejük fölül a tetőt. Ők ugyanis még a szabad ég alatt is teljes lelki nyugalommal tovább alszanak. Az én esetemben ez elképzelhetetlen.

Jaron: Nem sajnálja rászánni az időt ezekre a gazdasági ügyekre? Hiszen a különböző országok szerzői jogában való eligazodás valóságos jogászt követelne.

Ezen a téren igazán jól kiismerem magam. A nyugati országokban nagyjából megegyeznek a törvények, Kelet-Európában és a harmadik világban pedig nincs különösebb jelentőségük. A bolgárok például a copyright fogalmát ma sem nagyon ismerik. Honorárium helyett arrafelé rendjeleket adományoznak. A lengyelek dollárban fizetnek, mégpedig az inflációt követő árfolyam alapján. Ennek következtében százezer eladott könyvem után nemrég kerek kétszázötven dollárt zsebeltem be. Törökországban a könyveim bestsellerek ugyan, de érdekes módon, az impresszum szerint, az új kiadású könyvek megjelenési ideje mindig tíz évvel korábbi. A török törvények szerint ugyanis a szerzői jog tíz év után automatikusan érvényét veszti.

A vörös Kínában nem látták szükségesnek, hogy közöljék velem: kiadták a modern művészetről írott könyvemet. Akkor szereztem erről tudomást, amikor egy udvarias sinológus, a dortmundi egyetem professzora, gratulált a könyv megjelenéséhez.

A magyarok ezzel szemben derekasan, sőt minden zokszó

nélkül fizetnek. A japán kiadók is fizetnek, de közben pokoli kínokat állnak ki. Zseniális üzletelők, ugyanakkor pocsék ügyfelek. Az amerikaiak is tudnának erről mesélni. A japán gazdasági csoda titka szerintem egyedül a japán szakszervezetek gyengeségében rejlik. Nem azért mondom ezt, mintha Japánban megbuktam volna. Ellenkezőleg, ötödik könyvem még bestseller is lett. Meg vagyok ugyan győződve róla, hogy a japánok nem értik a humoromat, de hát vitázzak erről száztízmillió japánnal?

Könyveim koreaiul, malájul, szlovénul, grúzul, eszperantóul, a Braille-írásban, sőt frízül is megjelentek. Ez utóbbi nyelvet csak négyszázezren beszélik. Újra és újra elcsodálkozom ezeken a sikereken. Amikor elképzelem, hogy egy fiú és egy lány egy koreai cseresznyéskertben üldögélve az én afekai vörös hajú Amiromról írt történetemet olvassa, akkor eszembe jut, hogy a dédapám csodarabbi volt.

A fordítások sorsának külön fejezetét a keleti tömbben írták. Minden egyes államában más-más stratégiát kellett választanom. Az 1967-ben kezdődött Izrael elleni szovjet embargó az én könyveimnek is komoly akadályt jelentett. A glasznoszty és a peresztrojka előtti években Tito Jugoszláviája volt az egyetlen keleti tömbhöz tartozó ország, ahol könyveim megjelenhettek. Első könyvem, amelyet a Znanije kiadó jelentetett meg szerbhorvát nyelven, a Dávid, ez nem fair (Wie unfair, David) volt, egy történetgyűjtemény Izrael élethalálharcáról a Hatnapos Háború alatt és után.

Pusztán az a tény, hogy kiadtak egy izraeli szerzőt, kész provokáció volt Brezsnyev elvtárs szemében, a címről és a témáról nem is beszélve. A jugoszláv kiadók vakmerősége azonban végleg odalett, amikor könyvemből többet adtak el, mint a Titónak párhuzamosan megjelent visszaemlékezéseiből. A kötet a jugoszláv kiadók szovjetellenes fellépésének lett a jelképe. A bestsellerlisták élére tehát – hasonlóan, mint Németországban – a szépirodalom és a tényirodalom került; Tito és én fej fej mellett vezettük a toplistákat.

Az író kollégával azonban nem ismerkedhettem meg. Amikor Tito halála után a jugoszláv írószövetség meghívására Sarával

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Zágrábba utaztam, egy rozoga autóval jöttek ki elénk a repülőtérre. A szocializmus eme győzelmes időszakában a havi benzinadag negyven liter volt, úgyhogy az írószövetségnek sok pénzt kellett költenie ránk a feketepiacon.

Útközben az egyik kísérőm a fülembe súgta: „Nézzen ki az ablakon." Csaknem fél órán át zöld mezők, kertek, erdők, vadászterületek és paloták mellett utaztunk, majd a kollégám oldalba bökött: „Itt végződik a Tito család birtoka." A szocialista régens úgy gyűjtötte a palotákat és a vadászterületeket, mint más a bélyeget. Így ismerkedtem meg Tito marsall süllyedő birodalmával. De hosszú életem során találkoztam több olyan személyiséggel is, akik mély benyomást tettek rám. Egyikük volt Charlie Chaplin.

Idős korában végre megkapta az Oscar-díjat, ha nem is valamelyik filmjéért, de az életművéért. Chaplin esete kivételt képez az Oscar-díj történetében. Ha ugyanis nyomon követjük a zsűri mindenkori döntéseit, arra a következtetésre jutunk, hogy a világhírű filmes elismerés odaítélése és a művészi teljesítmény többnyire nem találkoznak. Chaplin, aki hátat fordított Hollywoodnak, s akkortájt Svájcban élt, hajóval ment át az óvilágból az újba, ugyanis félt a repüléstől. Amikor elhagyta Európát, még egészen friss volt, a hosszú hajóút alatt azonban, úgy tűnik, állapota hirtelenül leromlott, és Amerikába megtört öregemberként érkezett meg.

A díjkiosztás előtt Walter Matthau, a színész ünnepséget rendezett a tiszteletére, amelyre Topolt és engem is meghívtak. Ebben az évben jelölték ugyanis Oscar-díjra az Aludj jól, őrmester (Schlaf gut, Wachmeister) című filmemet, Topol pedig a Hegedűs a háztetőn című darabbal szerepelt.

A nagy Charlie meg volt hatva: „Milyen szép", suttogta, „még emlékeznek rám." Mielőtt odamentem hozzá, Oona, Chaplin fiatal felesége figyelmeztetett, hogy ne vegyem szó szerint, amit a férje mond.

„Ő az izraeli jelölt", mutatott be, a maestro pedig így szólt: „Igen, igen, sírtam, amikor üldözték a zsidókat." Ezután Groucho Marx ült oda hozzánk, és Chaplin zavartan a bundájába burkolózott. Groucho sem volt már éppen fiatal, de az esze még vágott, mint régen. Most is meghökkentően szellemes volt. „Az

ágyasom", mutatott be egy csodaszép fiatal hölgyet, aki bizonyára vén csontjait melengette.

Az egyik sarokban felfedeztem Danny Kaye-t, Hájimke jó barátját. Szemügyre vettem ezt az embert, aki hallgatagon álldogált pohárral a kezében, és azon tűnődtem, hogy az ördögbe vághat egy művész, aki az egész emberiség nevettetője, ilyen szomorú képet. Miközben így töprengtem, Danny Kaye hozzám lépett, és megkérdezte: „Na, mi újság, te szomorú ember?"

Az összejövetelen az Oscar-díjkiosztó ünnepség rendezője is ott volt, akinek nagy gondot jelentett Chaplin rossz fizikai állapota. Tudniillik a képernyők előtt ülő nézők elvárják a győztestől, hogy fellépjen a színpadra, megcsókolja a ceremóniamesternő púderes arcát, a legtökéletesebb spontaneitással elmondjon néhány gondosan előkészített köszönetnyilvánítást, majd pedig könnyű léptekkel levonuljon a terembe. Mindez pedig történjen igazi amerikai profizmussal.

A problémát aztán a következőképpen oldották meg. Két rendész a karjára ültetve vitte az aggastyánt a leeresztett függönyig. Rövid köszönetnyilvánítása alatt Chaplin könnyekig meghatódott. Mi is. Soha nem fogom elfelejteni, ahogy a kis öregember a hatalmas színpad közepén állt, és hófehér haja, rózsás, kisbabáéra emlékeztető arca csillogott a reflektorok fényében. Megfáradt idegei talán sejtették, hogy itt valami az ő tiszteletére történt, és érezte a teremben ülő sok-sok ember rokonszenvét, de mint oly sok fontos dolog az életben, ez a tiszteletadás is túl későn érkezett.

A filmvilág Mozartja, aki mindent, amit mi, tanítványai még létrehozhatunk, a filmjeiben már régen megvalósított, a humornak ez a zsenije súlyos hibát követett el. Megöregedett.

A nagy embereknek idejében kell meghalniuk.

Jaron: Bizonyára megismerkedett élvonalbeli európai politikusokkal is. És ha ki nem állhatja Woody Allent, akkor Bruno Kreiskyvel is van némi elszámolnivalója.

Kreisky, béke poraira, és én egykor testvérek voltunk. Igen, Bruno és csekélységem tagjai voltunk a tiszteletreméltó Aacheni Lovagrendnek, amely az „állati komolyság ellen" alakult meg, és egy

ünnepélyes ceremónia keretén belül minden új lovagot arra kötelezett, hogy lovagtestvéreit tegezze és a keresztnevén szólítsa.

1975-ben, amikor népszerűségem a tetőfokára hágott, Kreisky repülőgépet és felszólítást küldött, hogy jelenjek meg audiencián a kancellári palotában. Elrepültem tehát egy Boeing egyedüli utasaként Bécsbe.

Mielőtt beengedtek volna a szentek szentjéhez, a protokollfőnök felhívta a figyelmemet arra, hogy vendéglátómat „kancellár úrnak" illik szólítanom. Megmondtam neki, ezt semmi esetre sem tehetem, ugyanis ezzel megszegném az esküt, amelyet rendtársakként fogadtunk meg. Sajnos, Brunónak kell őt szólítanom. A hivatalnok elsápadt és megesketett, hogy ezt nem teszem meg. Végül is kompromisszumot kötöttünk, hogy egyszerűen „doktor úrnak" fogom őt szólítani. Ezáltal elkerültem egy nemzetközi incidenst.

Maga a találkozó igazán szórakoztató volt. Alaposan megtárgyaltuk a cionizmust, amelyben ő nem hitt, a szocializmust, amit én elutasítottam, valamint zsidó származását, ami teljesen közömbös volt számára. Félig tréfásan, félig komolyan ezt mondta: „Nagyon érdekes volt elbeszélgetni önnel, Kishon úr, bár csak PR-okokból kérettem ide."

Talán bóknak szánta? Szarkasztikus megjegyzésnek fogtam föl, abból a fajtából, amit értékelek.

Úgy gondolom, azért jöttünk ki jól egymással, mert mindketten az egykori Osztrák–Magyar Monarchia kultúrájának vagyunk a gyermekei. Mégis, már akkor felismertem ebben a tehetséges emberben a meghasonlottságot. S ez beigazolódott, amikor Izraelben a gyűlölt nemzeti Likud Párt került a kormányrúdhoz. Kreisky ezután olyan szitkozódásokra ragadtatta magát, amilyeneket valójában csak egy olyan zsidó engedhet meg magának, aki minden körülmények között tagadni akarja zsidóságát. Menahem Begin miniszterelnököt „kicsinyeskedőnek" nevezte, és a harcoló izraelieket azzal a buta megjegyzéssel gúnyolta ki, hogy nem nagy kunszt jó katonának lenni, hiszen „gyilkolni mindenki tud".

A Spiegel magazin élvezettel követte nyomon a kakasviadalt, és személyes reagálásra kért fel engem. Cikkemben nyílt levelet

intéztem Kreiskyhez, amelyet azzal a megállapítással kezdtem, hogy legjobb barátaim között kancellár is akad, majd így folytattam: „Bruno, te arról álmodozol, hogy egy szőke tündér homlokon csókol, és füledbe súgja, mostantól nem zsidó vagy, hanem fajtiszta szocialista. Ám kedves Bruno, még a szőke tündérek szemében is közülünk való vagy, és az is maradsz."

A cikk után természetesen elváltak útjaink. Jómagam inkább csalódott voltam, mint dühös.

Jaron: Meg tudja különböztetni, hogy ki az, aki csak azért férkőzik közel önhöz, hogy kihasználja, és ki az igazi barát?

Erre nagyon egyszerű a válasz: nincs különbség. Mindenki pusztán azért keresi a másik közelségét, hogy valamilyen közvetlen vagy közvetett hasznot húzzon belőle. Ez az emberek közötti kapcsolat természetes velejárója, és aki felvértezi magát ezzel a felismeréssel, megtakarít magának az életben néhány csalódást.

Természetesen léteznek egész életen át tartó barátságok, azok, amelyek már a gyermek- vagy ifjúkorban megköttettek. De én elvesztettem a gyerekkori barátaimat, akikkel együtt fociztam vagy a folyónál horgásztam. Ezt a veszteséget soha többé nem lehet jóvátenni, mivel később, amikor a személyiség már kifejlődött, olyanok a régi barátok, mint saját énünk részei. Az ifjúkori barátok szeretete tehát egy kicsit saját magunk szeretete is. Később szövődött kapcsolatainkat más dolgok motiválják. Az ismeretségeket, még ha barátságnak nevezik is magukat, társadalmunkban a gazdasági és szociális, esetleg az intellektuális érdekek motiválják.

A valódi barátság fogalmát így definiálom: Barát az az ember, aki kedvel engem és mégsem örvend balsikereimnek. Ezt nem viccnek szánom. Egy baráttal szemben kárörömöt nem érezni, mindenekelőtt akkor nem, ha mindketten ugyanazt a foglalkozást űzzük, a rendkívüli vonzalom kifejezése.

Nyíltan kijelenthetem mindezt, mert abban a korban járok már, amikor az ember megengedheti magának, hogy megmondja az igazat és viselje is annak következményeit. Ez az egyik ok, amiért megéri gazdagnak lenni. Pénzzel manapság sok minden

elérhető, még ha van is néhány kiválasztott, akinek a lelkiismeretét pénzzel nem, csupán csak sok pénzzel lehet megvásárolni.

Ez a cinikus életbölcselet természetesen Amerikából származik, és a saját bőrömön tapasztaltam.

A Sallah és az Aludj jól, őrmester című filmjeim sikere után Ferike hollywoodi árfolyama villámgyorsan az egekbe szökött. A népszerű westernsorozat, a Bonanza producere eztán azt javasolta, írjak egy huszonnégy, egyenként egyórás részből álló sorozatot, amelynek főhőse az én őrmesterem lenne. Belegondoltam, hogy ebből a célból le kellene telepednem Amerikában, amihez viszont egyáltalán nem fűlt a fogam.

Mielőtt azonban egyetlen szót is szólhattam volna, a producer így érvelt: „Félmillió dollár."

Őszintén felháborodtam ezen, de azt feleltem: „Ön nem érti, hogy nálam nem a pénzről van szó."

„Dehogynem, természetesen megértem. Mit szólna nyolcszázezer dollárhoz?"

„Sajnálom."

„Egymillió."

Ez a jelenet persze karikírozza az amerikai filmipar anyagiasságát, de abban a pillanatban tényleg nem volt kedvem a viccelődéshez. Mindenesetre tény, hogy nem maradtam Hollywoodban. Beszélgetésünk végén még arra a merész kijelentésre is vetemedtem, hogy bár Hollywood titkon vágyott életcélom, gyenge jellemem azonban megakadályoz e cél elérésében: „Visszavágyom Izraelbe", mondtam, „mert csak ott lehet nagy pénzt csinálni."

A történet aztán megjelent, pontosan úgy, ahogy a valóságban lejátszódott, elhunyt barátom, a népszerű magyar–brit humorista, Mikes György, A humor nekrológja című könyvének az előszavában.

Ma már örülök, hogy az a producer nem ajánlott fel kétmillió dollárt. Nem tudom, hogy akkor is ennyire határozott lettem volna-e. Mindenesetre nem bántam meg, hogy kosarat adtam egy ilyen jelentős producernek és egy ilyen csábító ajánlatnak, mert az olvasók és nézők milliói, akik hűek maradnak hozzám, több örömöt és biztonságot nyújtanak, mint bármelyik milliár-

dos producer. Ők, a rajongóim, egész egyszerűen a feledésbe merülés elleni védőpajzsot jelentik számomra, és ők tettek egy kicsit halhatatlanná. Még ha a kritikusok továbbra is agyonhallgatnak, irodalmi holttestem már ma túlságosan nagy lenne ahhoz, hogy eltemessék.

Ha pedig német kiadóim egy napon azt mondanák: „Borzasztóan sajnáljuk, Kishon úr, de nincs több kereslet a művei iránt", akkor nem fordítanám le többé németre a könyveimet, és megkönnyebbülten nyugalomba vonulnék.

Jaron: Ön ír németül?

Friedrich Torberg korai halála után nem maradt más választásom, és a könyveimből még meg is tanultam valamit németül. De azért szükségem van segítségre, sok segítségre, mindenekelőtt stilisztikai kérdésekben. Szerencsére néhány éve olyan segítőkre találtam, mint Ursula, aki tehetséges fiatal izraeli nő, kitűnő német és héber nyelvtudással, valamint kedves osztrák barátnőm, Brigitte, az Ullstein Langen Müller Verlag egyik vezetője. Brigitte az, aki szívesen dicsér: „Német fogalmazása, Kishon úr, briliáns, csak sajnos ezt egészen másképp mondják."

Németül tehát arcom verítékével, héberül viszont minden probléma nélkül és élvezettel írok. Magyarul nem kell írnom, anyanyelvem magától íródik.

Jaron: Itt a jó alkalom, hogy visszatérjünk Budapestre. Életrajzában 1945-öt írunk. Néhány héttel a háború vége után vagyunk. Búvóhelyéről visszatért régi otthonába.

Igen, de egy üres házba tértünk vissza. A jó öreg antiszemitizmusnak megvoltak a háborúban a maga jövedelmező gazdasági szempontjai is. Az a házmester például talán valódi szánalmat érzett, aki a következő tanácsot adta kedves zsidó szomszédnőjének: „Ha netán, nagyságos asszonyom, még van ékszer a birtokában, akkor bízza csak nyugodtan rám. Elrejtem önnek, hogy ne kerüljön a rendőrök kezébe, akik nemsokára letartóztatják önt." Később aztán, amikor az ékszert már belepte a por

a matracában, elkezdett reménykedni, hogy a kedves szomszédasszony nem fog visszajönni, tulajdonképpen egyáltalán nem is volt olyan kedves, és talán az is rendjén volt, hogy letartóztatták.

Mi viszont visszajöttünk. Csak a Hoffmannok jöttek vissza az egész szerteágazó családból, és egy nagynénám, akit aztán vigaszdíjul megerőszakoltak az ukrán katonák. Ez már a végvonaglás a megváltás előtt – gondoltuk. Mindannak ellenére, ami volt, most egy új, szép élet kezdődik, az élet, amiről lemaradtunk.

Ezt ígérték végtére az oroszok is a házak falára kiragasztott plakátokon, amelyekről Sztálin apánk pillantott le jóságosan: „Legnagyobb értékünk az ember", és „Tied a gyár, magadnak dolgozol", és újra meg újra „A béketábor mindent legyőz". Biztosan ez az igazság, győzködtük magunkat. Hiszen ha a nácik utálták a kommunistákat, akkor ez volt a legbiztosabb bizonyítéka annak, hogy a kommunizmus az emberiség történetének legnagyszerűbb vívmánya.

A múltat tehát eltemettem a szívemben, és megbocsátottam egykori iskolai barátaimnak, akik a veszély beálltával azért kissé túl gyorsan hagytak cserben. Pista például, egy magas, karcsú fiatalember, a szomszédunk volt, és elég sokáig emberszámba vett, csak akkor állt odébb, amikor sárga csillaggal kellett a mellemet díszítenem. Az oroszok bevonulása után ismét találkoztam Pistával. Karjába zárt, és szívünk néma hazugságban vert, mert egyetlen szó sem esett távollétem éveiről, egy szó sem gyáva viselkedéséről, mintha ugyanott folytatódna az élet, ahol olyan hirtelen megszakadt.

Ha azt mondom, volt néhány ember, aki majdnem emberszámba vett engem is, akkor az iskolai évzáró bál jut az eszembe. A bált 1942 végén, a német megszállás előtt rendezték, szépen kicsíptem magam, végre hosszúnadrágot húzhattam, ami eltakarta piszkafa lábaimat. Nagy volt az ujjongás, mert először szabadultunk meg prűd tanáraink erkölcsi diktatúrájától, és találkozhattunk teljesen nyilvánosan fiatal lányokkal.

Azelőtt csak kétszer volt alkalmam lánnyal beszélgetni, és felejthetetlen időszak volt, amikor megérinthettem egy női kisujjat, amely Erikához, a fodrásztanulóhoz tartozott. Három órát

vártam rendszerint a sarkon, amíg ő a fodrászszalon padlóját felsöpörte, és végtelen türelmemet azzal hálálta meg, hogy olykor-olykor a kisujját az enyémbe akasztotta.

Ó, micsoda szex volt!

És akkor, az évzáró bálon, egy egész csapat vihogó lány került kézzelfogható közelségbe, köztük egy nádszálkarcsú, tornász alkatú szépség, aki az összes természeti törvénynek megfelelően menten magára vonta a figyelmemet. Odajött hozzám, és azt mondta, úgy hallotta, én vagyok a legjobb tanuló, úgyhogy szörnyen zavarba jöttem. Az attraktív lány azzal szabadított meg a kínos helyzettől, hogy fogott és a táncparkettre vonszolt. Slow-foxot táncoltunk, még egy kicsit egymáshoz is simultunk, végtére is ez megengedett tánc közben. Végül összeszedtem minden bátorságomat, és majdnem dadogás nélkül randevút kértem tőle.

Találkoztunk hát egy kis cukrászdában, valami édes italt szopogattunk, süteményt ettünk és beszélgettünk. Egy évvel volt fiatalabb nálam, és műkorcsolyázó akart lenni. Felpezsdült az erotikus fantázia Ferikében, aki úgy szövegelt, mintha könyvből olvasná, de csak egyvalami járt az eszében: hogyan foghatná meg a lány kisujját? Úgy tűnt, valóra válik az álom, amikor elhívott a jégpályára, hogy táncolni lássam őt. Örömmel mondtam igent. Röviddel elválásunk előtt lehajtott fejjel megkérdeztem tőle, tudja-e, hogy zsidó vagyok. „Ezt nem tudtam", válaszolta, „de nem is érdekes."

Másnap elmentem a műjégre, és beálltam a nézők közé. Úgy él emlékeimben a jelenet, mint Chaplin gyönyörű filmje, a Rivaldafény. Úgy álltam ott, mint az az öreg férfi, aki nézi, amint a fiatalságtól kicsattanó szerelme balettozik. Égő fülemig szerelmesen néztem, ahogy az álomlány siklik, ugrik, tökéletes forgásokat csinál a levegőben, majd tavasztündérként újra a jégre ér. Integetni akartam neki, de a kezem elgémberedett, és a nadrágzsebemben maradt. Hazamentem, és soha többé nem láttam őt.

Amikor a cukrászdában a lány megnyugtatott, hogy zsidóságom neki egyáltalán nem számít, már törvény tiltotta a zsidók és az árják kapcsolatát, Hitler hangja már elhallatszott Budapestig. Nem hihettem tavasztündéremnek, bármennyire is szeret-

tem volna. A kitaszítottak közé tartoztam, a „normális emberektől" olyan határ választott el, amit már nem léphettem át. Ekkor kezdődött számomra az a határtalan magány, amelybe fokozatosan taszítottak bele bennünket.

Térjünk vissza az annyira óhajtott kommunista rend magyarországi realitásához. Budapesten a háború után hamar bevezették a sztálinista kormányzást, és ezekben a nyugtalan időkben néhány zsidó teljesen átadta magát a náci gyilkosok elleni bosszúnak. Beléptek a titkosrendőrségbe, hogy könnyebben leszámolhassanak a gazemberekkel. Én megelégedtem a megfigyelő szerepével, és tanúja voltam báró Endre László perének, aki Horthy veje volt, és serényen kiadta Eichmann-nak a magyar zsidókat.

Láttam, ahogy a munkatáborom brutális parancsnokát felakasztották. Csupán tíz méter távolságból néztem, hogyan nyílik meg a föld a lába alatt. Előtte hallottam még kegyelemért nyöszörögni és jajgatni, hogy hiszen ő egész életében az igazságért harcolt. Azzal a mondattal a száján halt meg, hogy „éljen a keresztény magyar nép". Még a nyaka körül szoruló hurok sem tudta zsidógyűlöletét megfékezni.

Egy napon újdonsült szlovák sógorom keresett fel. Nővérem-mel együtt vissza akart térni hazájába. Nagyon izgatott volt, mert olyasmit akart rám bízni, ami engem nemzeti hőssé avatott volna. Nem kisebb dologról volt szó, mint a nyilaskeresztesek titkos tagsági listájáról, arról a náci szervezetről, amely 1945-ig véres terrort gyakorolt Magyarországon. Létezett egy teljes jegyzék a nyilasok nevével, ezt kereste a sógorom, és meg is találta egy szétrombolt házban. „Fogd és add át a titkosrendőrségnek", szólított fel.

Ezzel a terjedelmes listával fölfegyverkezve, amely minden titkos ügynök álma volt, elindultam a biztonsági szolgálat parancsnokságának székhelye felé, az egykori Gestapo főhadiszállására: „Én, Hoffmann Ferenc, ezennel átadok az elvtársaknak egy rendkívüli fontosságú anyagot."

Telefonálások, izgatott bizonyítási eljárások következtek, „várjon kérem, ismételje meg a nevét", a kommunista bürokrácia összevisszasága egy megszállt náci országban. Végül felküldtek a

harmadik emeletre, a belbiztonsági vagy országvédelmi vagy a nép ellenségeit felkutató részleg parancsnokságára, ahogy éppen ezt a részleget akkoriban nevezték. Ott ült egy idősödő férfi, akinek tekintélyt parancsoló fejét gyér hajkoszorú övezte.

„Elvtárs, átadom önnek a nyilaskeresztesek tagsági listáját."

„Mi is a neve?"

„Hoffmann Ferenc."

„Zsidó?"

„Igen, elvtárs."

„Holocaust-túlélő?"

„Igen, elvtárs, családom is, én is üldözött zsidók voltunk. Gondolhatja, micsoda elégtételt jelent nekem, hogy ezt a listát az ön kezébe adhatom."

Magához vette a listát, rám nézett, és halkan azt mondta: „Fiam, azonnal hagyd el ezt az épületet. Vissza ne fordulj – rohanj!"

Teljesen megzavarodva engedelmeskedtem a felszólításnak, és hazasiettem. Csak sokkal később fogtam fel, hogy ő mentette meg az életemet. Mindenkit, aki a szovjet parancsnokságra belépett, letartóztattak és eltüntettek a süllyesztőben. Sztálin komisszárjai nem vették a fáradságot, hogy a szénakazalban tűt keressenek, hanem rövid úton az egész kazlat felgyújtották. Az az alapszabály érvényesült, hogy aki szabad akaratából kapcsolatot keres a titkosszolgálattal, az vagy a múltját eltussolni akaró náci, vagy alávaló cionista ügynök. Mindkét esetre nézve úgy szólt a rendelet, hogy az illetőt azonnal le kell tartóztatni, és át kell adni a moszkvai bűnügyi rendőrségnek.

Eszerint alakult a története annak a lengyel parasztnak, akit az én helyemre dugtak a kényszermunkára menő csapatban, és a svéd konzul, Raoul Wallenberg sorsa, aki a gettóbeli zsidók legendás megmentője volt. A nemes diplomata, anélkül, hogy kormányát tájékoztatta volna, úgynevezett „Schutzpass"-t adott azoknak a zsidóknak, akikre elszállítás várt, és így svéd állampolgároknak kijáró védelmet biztosított számukra.

A háború után Wallenberg udvariassági látogatást tett a KGB-főhadiszálláson, és soha többé nem látták viszont. A svéd kormány összes kísérlete, hogy kiszabadítsa őt, kudarcot vallott.

Wallenberg valahol eltűnt a Gulágban. A szocialista emberbarátok, akik olyan hatásosan néztek le ránk a plakátokról, csak az ideálokkal törődtek. Az emberekkel még csak szóba sem álltak.

Huszonegy éves voltam akkor, de tizenötnek néztem ki. Itt volt az ideje, hogy megtervezzem a jövőmet. Kitüntetéssel végeztem el a kereskedelmi iskolát, de a kommunista gazdaságban ebből körülbelül úgy élhettem volna meg, mint a halász a Szaharában. A fajelméletnek köszönhetően azért ötvösnek is kitanultam, sőt hivatalos papírom volt arról, hogy „mester" vagyok. Így hát elhatároztam, hogy hű maradok a szépművészetekhez, és beiratkoztam a Művészeti Akadémiára. Meglevő ismereteim alapján egyből a harmadik szemeszterbe kerültem, és már három év múlva a fémművesség diplomás tanára lettem. Vizsgamunkám, egy kínai stílusban készült ezüsttálca, még mindig ki van állítva a főiskolán.

Feleségem, Hava eközben a háború utáni zavaros helyzetet kihasználva, utcai kefeárusítással keresett pénzt. Valamiből élnünk kellett. Azután kémiát tanult az egyetemen, mialatt én dolgozni kezdtem. Apósom bérelt nekünk egy lakást Buda legszebb részén, és én az egyik szobában műhelyt rendeztem be. Volt pénz, volt szerelem, volt remény. Az volt az álmom, hogy én leszek az új Benvenuto Cellini, aki velencei szobrász volt, és elbűvölte Goethét meg Berliozt. Cellini I. Cosimo de' Medici udvari művésze volt, én pedig a kommunista rendszer művésze lettem. Ezzel csak annyit akarok mondani, hogy többek között én is készítettem azokat a kitüntetéseket, amelyekkel a kormány művészeket jutalmazott meg a művészetükért vagy a rendíthetetlen marxizmusukért. Azt hiszem, alkotásaim még ma is ékesítik az akkori magyar kormány kiválasztottjait.

Talán nehezen hihető, hogy egykor a filigrán aranyművesség mestere voltam, pedig időnként ma is készítek ezt-azt a feleségek gyöngyének, akinek néha kézzelfogható bizonyítékokra van szüksége ahhoz, hogy megtudja, igazat beszél-e a férje.

Az íróvá válásomhoz vezető utat azonban előre kijelölték, és ebben Anna néni volt a bűnös. Egy napon felhívta a figyelmemet a Világ című irodalmi folyóirat országos pályázatára. A folyóirat

nagy példányszámban jelent meg, és a kiírt díj ennek megfelelően vonzó is volt. Anna nénit mégis visszautasítottam, ugyanis rég föladtam már írói ambícióimat, fiókomban pedig egyáltalán nem volt semmi, amit érdemes lett volna kinyomtatni. Nagynénémet ellenben kemény fából faragták, és ragaszkodott hozzá, hogy nyújtsam be a kopaszokról szóló kéziratomat, amit a pincefogságom alatt vetettem papírra.

Anna néni anyám testvére volt. Papírmunkát végzett egy bankban, és híresen gyorsan tudott gépelni. Akárcsak anyám, aki a főnökét választotta férjül, nénikém is az igazgató úrhoz ment feleségül. A két eset hasonlósága nem olyan meglepő, mivel az igazgatók gyakran veszik feleségül a titkárnőiket abban a csalóka reményben, hogy a hivatali engedelmesség és hűség az otthoni légkört is jellemezni fogja majd. Anna nagynénám egyébként férje szüleinek bölcs előrelátása jóvoltából megmenekült a pusztulástól. A szülők még a nagynénám férjének születése előtt keresztelkedtek meg. Elszánt nénikém kibetűzte hát a kéziratomat, legépelte, és tudtomon kívül elküldte a folyóiratnak.

Néhány hét múlva szólt a telefon, én nyertem meg az első díjat.

Díjjal koronázott regényemet azonban soha nem adták ki. Csak röviddel a zsűri döntése után jutott az illetékesek eszébe, hogy az akkori diktátor, Rákosi Mátyás feje olyan kopasz, mint egy kipolírozott kugligolyó. Regényem tehát ismét eltűnt egy fiókban. De előbb még utat nyitott a Ludas Matyihoz, a szatirikus laphoz, amely egy, a Till Eulenspiegel figurájára emlékeztető magyar népi hősről kapta a nevét, és amely igen nagy közkedveltségnek és magas példányszámnak örvendett.

Rendszeresen írtam hát cikkeket a Ludas Matyiba, inkább a dicsőség, mint a honorárium kedvéért. Az irodalmi pályázat díjából vettem meg első motorkerékpáromat, a kis flörtből pedig élethossziglani viszony lett. Egy osztrák Puch volt az, fekete és csendes, s amelyet én rendszeres időközönként szétszereltem és összeraktam.

A tizenöt esztendőn át tartó, motorokhoz fűződő szerelmem után aztán átszálltam négy kerékre, de titokban hű maradtam ifjúkori szenvedélyemhez. S ez a szenvedély új erőre kapott,

28. A Húzd ki a dugót, forr a víz c. Kishon-mű filmen, 1986-ban; a főszereplők: Ursela Monn, Herbert Bötticher, Friedrich Karl Praetorius és Wolfgang Kieling. Rendezte: Ephraim Kishon

29. Kishon A pacsirta volt az című Shakespeare-darabját színpadra viszi

30. A pacsirta ősbemutatója a Habimában, a tel-avivi Nemzeti Színházban

31. Az Aludj jól, őrmester forgatása alatt a főszereplővel, Shay K. Ofirral

32. Hájim Topol, a világsztár és barát a Sallahban

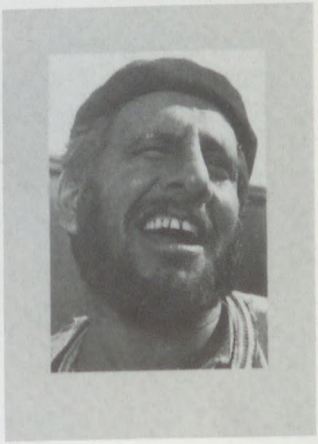

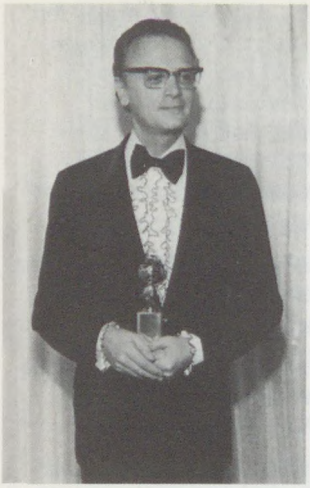

33. Háromszoros Golden Globe Kishonnak, Hollywoodban

35/36. Dr. Herbert Fleissner, a barát, és a kiadó Ullstein Langen Müller Kishon társaságában 1967-ben és 1992-ben ▷

34. A filozófia tiszteletbeli doktora a tel-avivi egyetemen, 1991-ben

37. Kétszeres jelölés az Oscar-díjra az Aludj jól, őrmesterért és a Sallahért ▷

CERTIFICATE
NOMINATION
AWARD
CERTIFICATE
NOMINATION
AWARD
CERTIFICATE
NOMINATION
AWARD

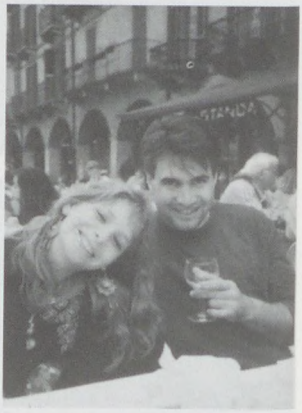

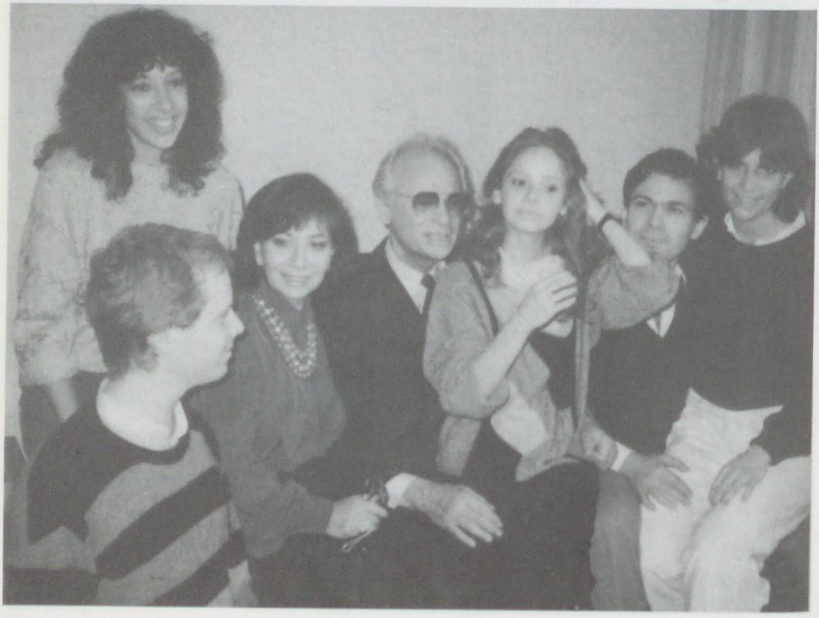

38/39. Renana és Rafi katonai szolgálatukat töltik

40. Renana és „Schnurpel" (Shahar Rotkopf) az esküvő után

41. „A Szent család" balról jobbra: dr. Amir Kishon, felesége, Ronit, Sara, Renana Rotkopf, dr. Rafael Kishon és felesége, Orith

42. Kishon Miss Piggynek udvarol a „Szezám utcában", az Arany Kamera odaítélésekor

43. Saját bejáratú biliárdszobájában, Afekában

44. Dr. Helmut Kohl német szövetségi kancellár üdvözli Kishont a frankfurti könyvvásáron

45. Gert Fröbe és Kishon mókáznak

46. Hans Rosenthallal Berlinben

47. Maria Schell-lel a Házasságlevél c. Kishon-film forgatásakor

48. *Egy a számtalan dedikálás közül*

49. *Kishon barátja, a ragyogó fordító, Friedrich Torberg*

50. *Dr. Brigitte Sinhuber-Harenberg, aki Torberg 1979-ben bekövetkezett halála után Kishon német fordításainak szerkesztője*

51. *Válogatás Kishon idegen nyelven megjelent műveiből*

52. Szimultán Kaszparov sakk-világbajnokkal

53. A lelkes sakkozó

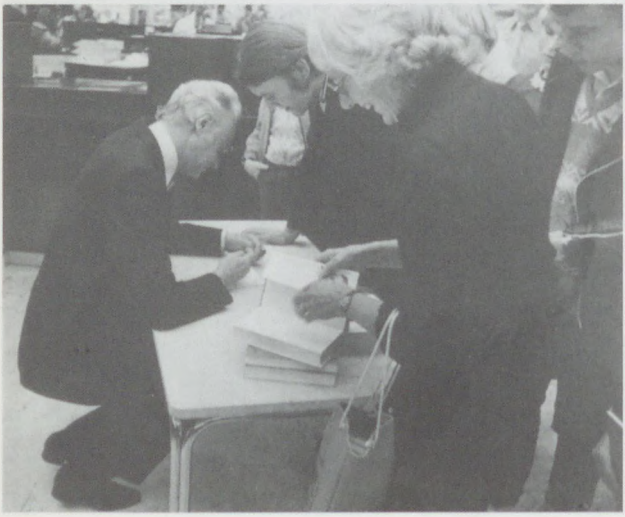

54. Dedikálás Prágában 1991-ben – szék nélkül is megy

amikor a japán szépségek meghódították a világpiacot. Mindazonáltal már nem merek felülni ezekre a tüzes paripákra, csak bámulom őket, mint egykor a vének a szépséges Zsuzsannát a fürdőben.

Főfoglalkozásom akkoriban az aranyművesség volt. Közben a magaménak mondhattam egy teljesen működésképes műhelyt is. Majd 1945 végén ajánlatot kaptam, hogy lépjek be a Ludas Matyi szerkesztőségébe. Ezzel egy csapásra több fokot átugrottam a kommunista társadalom szociális létráján.

A különféle kedvezmények, amelyek egyszeriben meleg esőként permeteztek, az uralmon levő osztály elismert tagjává tettek. Nagyobb élelmiszer-fejadagot kaptam, meg egy igazolványt, amellyel díjtalanul használhattam minden tömegközlekedési eszközt, megszabadítottak a nyomasztó adók terhétől, és olyan helyekre nyertem bebocsáttatást, amelyekről a közönséges halandó, aki nem tartozott ehhez az új nemességhez, még csak nem is álmodhatott.

Ugyanolyan naiv és hiszékeny voltam, mint mindenki, és semmi sem ingatott meg jótevőimbe vetett bizalmamban. Azonkívül egyáltalán nem könnyű visszautasítani egy nagyvonalú vaj- és lisztadagot, ha mindezért csupán azt az apró csekélységet várják el, hogy elhallgassuk az igazságot. Mi van abban, nyugtattam meg magam. Ha senki sem kérdi tőlem, mi az igazság, akkor pedig úgysem kell azt kimondanom.

A Ludas Matyi támadási célpontja a galád sötét reakció volt, röviden minden, ami eltért a párt vonalától. Hogy mi volt a párt vonala, azt tudni lehetett.

Aki azt gondolja, hogy egy diktatúrában az értelmiség folyamatosan pontos útmutatást kap fentről, annak fogalma sincs arról, mi a valódi elnyomás. Minden író pontosan tudja, mit várnak el tőle. Csak kivételes esetekben kapott jelentéktelen kicsiny cetlin baráti tanácsokat, hogy miről írjon, és mitől tartsa inkább távol magát. Ebben a telepatikusan irányított fegyelemben is történhetnek persze hibák, és ilyenkor hullanak a fejek.

Egyszer az enyém is majdnem porba hullott. Akkoriban már azzal a megtisztelő és terhes feladattal bíztak meg, hogy írjak szöveget a címoldalon rendszeresen megjelenő karikatúrához.

Ez a rajz vette át a vezércikk szerepét, itt kommentálták a legfontosabb politikai eseményeket, és bélyegezték meg a munkásosztály ellenségeit, akik nem képesek a dialektikus gondolkodásmódra. Pedig oly egyszerű dialektikusan gondolkodni! Az ember egész egyszerűen abbahagyja a gondolkodást, ez minden.

Bukásom egy olyan héten fenyegetett, amikor éppen semmi sem történt. Teljes politikai szélcsend uralkodott. A rajzoló semmit nem talált, ami megihlette volna ecsetjét, és ezért egy csinos, ámbár meglehetősen suta karikatúrát tett elém, amely egy keleti jelenetet ábrázolt az Ezeregyéjszaka meséiből. A cím, amire végül rátaláltam, legalább annyira suta volt, mint maga a rajz: „Pufti, itt jön a mufti!" „Pufti" körülbelül azt jelentette akkor, hogy „hopplá".

Röviddel lapzárta előtt megszólalt a telefon. A felelős szerkesztő a fülére szorította, néhányszor buzgón bólintott, majd ünnepélyesen kijelentette: „Az imént közölte velem a központ, hogy két nap múlva érkezik Budapestre a jugoszláv elnök, Tito marsall. A szerkesztőség tagjait kérték, hogy juttassák kifejezésre a szabad magyar nép tiszteletét és szeretetét, amelyet a szocializmus régi nagy harcosa iránt érez." Így fejezték ki magukat annak idején, és jaj volt annak, akinek az arcán ilyenkor mosoly suhant át, hiszen nem tudhatta senki, ki a besúgó a kollégák között.

A tényállásnak megfelelően beszereztem az archívumból a Tito elvtársat ábrázoló azon fényképeket, amelyeken különösen impozánsnak és ünnepélyesnek hatott. Ez nem volt túlságosan nehéz, mivel a marsall daliás férfi volt. Még kilencvenéves korában is pompázatos hajkoronával büszkélkedhetett, legalább olyan sötéttel, mint a galád reakció volt, vagy mint egy megfelelő színező sampon. Mindez jóval azelőtt történt, hogy Jugoszláviát kizárták volna a Kominternből, és Tito ekkor még a béketábor halhatatlan hősének számított. Kiválasztottam egy képet, föltettem az első oldal jobb felső sarkába, fölé írtam, hogy „Szeretettel üdvözöljük, kedves Tito marsall", és hűséges motoromon elégedetten hazarobogtam.

Másnap reggel némán vártak a kollégák a szerkesztőségben, arcuk falfehér volt. Szó nélkül nyújtották át az új lapszámot. Ugyan a „Szeretettel üdvözöljük, kedves Tito marsall" szövege

koronázta a fotót, de az élő legenda képe alatt ottmaradt a „Pufti, itt jön a mufti" is.

A sztálini terrornak ezen időszakában semmiféle kétségem nem maradt afelől, hogy sorsom megpecsételődött. Csak az volt a kérdés, hogy egyedül landolok-e a kínzókamrában, vagy magammal rántom-e az egész szerkesztőséget. A főszerkesztő, halványan, mint egy szemfedő, a székében gyötrődött, majd ránk parancsolt, ne mozduljunk a helyünkről, és elment Rákosi Mátyáshoz egy beszélgetésre. Vártuk a halálos ítélet kihirdetését.

Főszerkesztőnk Gábor Andor volt, az író. Hogy egyáltalán Rákosi elé engedték, azt annak köszönhette, hogy a legelső pillanattól kezdve kommunista volt. Azok közé tartozott, akik még a Kun Béla-kormány bukása előtt Magyarországról Oroszországba menekültek, negyven évvel később pedig a Vörös Hadsereg szuronyainak segítségével ismét átvették a hatalmat Magyarországon.

Az órák napoknak tűntek. Aztán végre megérkezett Gábor, és bejelentette, ez egyszer megúsztuk a dolgot. Rákosi úgy határozott, elfogadja jó barátja bocsánatkérését. Ha az első titkár ezen a reggelen bal lábbal kelt volna fel, Ferike megismerte volna a szibériai Gulágot.

Ezután ugyan még mindig nem láttam át teljesen a helyzetet, de éberebb lettem. A gondolkodás kikapcsolásának alapelve volt az előfeltétele a kommunizmus működésének. Ez már az első május elsejei ünnepségen nyilvánvaló lett számomra. Természetesen felejthetetlen május elseje volt, ahogy minden kommunista rendezvénynek felejthetetlennek kellett lennie. A rendszernek szüksége volt a mesterséges lelkesedés ilyen magaslataira éppúgy, mint a nagy vallásoknak. Nem véletlen, hogy a kommunisták kölcsönvettek egyet s mást a katolikus egyháztól.

A nyilvános önkritika foglalta el például a gyónás helyét, míg a jó öreg inkvizíció az ÁVH-s kínzásokhoz szolgált előképül. Torqueamada, a nagy inkvizítor kiagyalt módszerei az állami pszichoterror területén is alkalmazhatóak voltak. A bolsevik gondolkodás eretnekeit nem árulóknak vagy renegátoknak nevezték, hanem a reakció csatornájában rohadó patkányoknak.

Ebben az államban, amelyet Orwell olyan látnoki módon ábrázolt, Ferike is a kommunista pszichoművészek befolyása alá került, ahogy annyi más intelligens és éles elméjű kollégája a Ludas Matyi szerkesztőségében.

Sorban és rendben meneteltünk végig a városon, transzparenseket emeltünk magasra, ordítottuk, hogy „Munkás ököl, vasököl, oda csap, ahova köll", és ünnepeltük Rajk László belügyminisztert, hogy ő a felszabadított, boldog nép győzelmes kardja, mígnem fölakasztották, mint mocskos cionista árulót. És természetesen szabad elhatározásból meneteltünk, minden kényszer nélkül. Senkinek nem kellett a páratlan parádékon részt vennie, „csak annak, aki valóban akar, elvtársak". És minő csoda, mindannyian akartunk.

Csak akkor kezdett a rosszullét kerülgetni, amikor újságunk négyszázezredik eladott példánya után főszerkesztőnk, Gábor bejelentette, hogy ünnepséget fogunk tartani. Proletár szolidaritással telve fel is kerekedtem, hogy meghívjam a nyomdászokat. „Nem", állított meg Gábor, „a munkások büdösek."

Az ilyen és hasonló vészjeleket hamar elhallgattattam magamban, mert végül is igen jó dolgom volt a szerkesztőségben. Kollégáim szinte mindannyian idősebbek voltak nálam, én voltam a Benjámin, és mint ilyen, „mindenki kedvence". Szellemi atyám a helyettes főszerkesztő, Tabi László volt, a meglepően éles elméjű humorista és meggyőződéses cinikus. Ugyanolyan abszurd módon menekült meg a pusztulástól, mint én, amikor megszöktem az orosz munkaszolgálatos csapatból.

1942-ben Tabi egy zsidó fuvarral úton volt egy vasúti vagonban Oroszország völgyei felé, amikor nemzetiszocialista őrök megállították a vonatot. Tabinak kellett egy közeli faluból vizet hoznia. Miközben éppen pumpálta a vizet, a vonat továbbindult, ő pedig egy vödörrel a kezében ott maradt. Életét, így mesélte, ennek a vödörnek köszönhette, mert amíg azt a kezében tartotta, addig mindenki azt gondolta, megbízást teljesít.

A fél háborút a vödörrel a kezében töltötte. Nem sokkal később találkozott egy kis egységgel, olyan magyar katonákkal, akik túlélték a halálos doni vereséget, és feltűnés nélkül csatlakozott hozzájuk. Velük tért be egy templomba, hogy hálaimát

mondjon, és ott, a jóval fagypont alatti hidegben fagyott le a lába.

Micsoda rendező az élet! Ez az ember több száz kilométert tett meg sértetlenül elkoptatott talpú cipőben, és a megmenekülésért tartott hálaadáson vesztette el a lábujjait. Úgy tűnik, a sors kedveli a feketehumort.

A humorérzék mindig továbbsegít az életben, különösen a diktatúrákban. A humor, mindenekelőtt a zsidó humor, szerencsére eléggé ellenállóképes. Az első ötéves terv alkalmából rendezett ünnepségek tetőpontján azt súgtuk egymás fülébe a szerkesztőségben, hogy a „vécépapírhiány-tervet, amit a jövő év utánra tűztek ki, már ebben az évben teljesítették". És ha valaki felnyögött a szerkesztőségben, akkor rászóltunk: „Csak semmi politizálás, elvtárs!"

Nem is beszélve arról a csínytevésemről, ami az „élen járó szocialista humor" ellen irányult. Amikor a központból lejött az utasítás, hogy a Ludas Matyit többé ne nyomjuk hat színben, mert a Szovjetunió szatirikus lapja, a Krokogyil csak négyszínnyomással jelenik meg, akkor hetente a Krokogyil förtelmes szovjet vicceit tettem közzé bosszúból. A hülyeség a rendszer szerves alkotóeleme volt, habár minden mégoly abszurd cselekvés is ideológiai jogorvoslatot nyert. Épp ez volt a különbség a kommunizmus és a szervezett bűnözés között. Míg a maffiáknak világos céljaik és szabályaik vannak, a Cosa Nostra szigorú családi törvényeiről nem is beszélve, addig a kommunizmus egyetlen hatalmas összevisszaság volt.

Ha az ember ezt a rendszert kívülállóként vizsgálja, például a történész vagy a szociológus szemével, akkor talán fölfedezhet benne törvényszerűségeket. De ha valaki, mint én, benne élt volna a sűrűjében, nem tudta volna megállapítani máról holnapra, hogy mi számít opportunizmusnak és mi az, ami megengedett, mi életveszélyes, és minek lesz kitüntetés a következménye. A despotikus diktatúrák szisztematikusan gyártják a halálfélelmet, hogy sakkban tarthassák az embereket, cinkosok pedig mindig akadnak.

Szomszédasszonyomat, a betiltott szociáldemokrata párt egyik vezetőjét, egy reggel hajnali három órakor elhurcolták a

lakásáról. Soha többé nem hallottak róla, egyszerűen eltűnt, nyomtalanul. Csak néhány hónappal később küldték el rokonainak a véres ruháit, minden kommentár nélkül.

Bennünket, a Ludas Matyi szerkesztőit, az újságírók bohócait viszont személyesen maga Lenin elvtárs védelmezett. Egyik írásában ugyanis az áll, hogy minden hivatalt a munkás- és a parasztosztály tagjaival kell betölteni. Egyetlen kivétel van, tette hozzá, a humoristák, akik csak az átkos burzsoáziában fejlődtek ki, s ezért ezen a területen ideiglenesen meg kell tűrni a reakciós elemeket.

Főszerkesztőm már ekkor tisztában volt azzal, hogy nem maradhat fenn sokáig ez a kivételező rendelkezés. Figyelmeztetett, és azt javasolta, hogy sürgősen lépjek be a pártba. Akkoriban már nem voltam újonc, a kommunista párttal immár bizalmas viszonyba kerültem, hiszen minden szerkesztő hetente egyszer, természetesen önként, meghallgatta a marxista–leninista–sztálinista szemináriumot, amelyet Klein elvtársnő vezetett. Megtanultuk Sztálin bibliáját, A kommunista párt történetét kívülről ledarálni, csak a „dialektikus materializmus" fogalmával vesződtünk, éppúgy, mint a „materialista dialektikával". Máig nem oldottam meg a rejtvényt, csak ma már ezt be is vallhatom.

Az egyik ilyen foglalkozást Klein elvtársnő a következő szavakkal zárta: „Elvtársak, ma jó darabot haladtunk előre Lenin és Sztálin elvtársak tanainak megismerésében. Hány óra van?"

Királyhegyi Pál, az egyik idősebb kolléga felemelkedett. A harmincas évek elején Pali kivándorolt Amerikába, karriert csinált Hollywoodban, majd gyorsan visszajött Magyarországra, hogy, mint mondta, le ne késse az „auschwitzi expresszt". Megmenekült a krematóriumtól, hogy aztán sztálini fogságba kerüljön, most pedig itt állt, és komoly arccal azt felelte Klein elvtársnőnek: „Lenin elvtárs szerint fél hét van, Klein elvtársnő."

Olyan abszurd humor ez, amilyen abszurd sorsuk volt a magyar zsidóknak, és amilyen abszurd a következő igaz történet.

1942-t írtunk. A végtelen orosz hómezőkön két oszlop zsidó

rabszolga ment szembe a magyar seregekkel, lerongyolódott, újságpapírral kibélelt ruhákban, és kirojtosodott, drótokkal körültekert cipőkben. Az egyik oszlopban botorkált Halmi, a híres kabaréművész, a másikban egy ismert újságíró, Goldmann. Budapest értelmiségi köreiben közismert volt a rivalizálásuk. Ahogy szembetalálkoztak, felismerték egymást, és a már félholt és fogatlan Goldmann arisztokratikus eleganciával odafordult a lerongyolódott kabaréművészhez, és megkérdezte: „Hol csináltatja az öltönyeit, kedvesem?", majd tovább botladozott a hósivatagban, a biztos halál felé. Ez a jó öreg zsidó változata annak a szófordulatnak, hogy valaki „halálra röhögi magát".

Palinak, aki Lenint idézte fél hétkor, az eset után nyoma veszett. Az ember akkoriban az emlékével együtt tűnt el. Senki nem kérdezte, hova vitték, mikor jön vissza, mi történt a családjával. A széke elárvult, az íróasztalát kiürítették, nevét törölték az újságírók jegyzékéből. Egy idő múlva már senki nem tudta, hogy valóban élt-e vagy csak az emlékezet űzi komisz tréfáit a fejekben. A felejtés életet mentett, soha nem lehetett tudni, mit hoz a múlt.

Csak néhány éve hallottam először arról, milyen sorsot kellett Palinak elszenvednie. Magyarországon tettem ekkor látogatást, és mindkét utolsó, még életben levő újságíró kollégámmal találkoztam. Elmesélték, hogy Palit egy kolhozba szállították, ahol „átnevelték". A legnehezebb fizikai munkát kellett végeznie, és – ami még elviselhetetlenebb volt számára – nap mint nap végtelen ideológiai prédikációkat kellett végighallgatnia.

Főszerkesztőm tanácsára még annak idején kérvényeztem felvételemet a pártba, ezért a központ elé idéztek. Hogy polgári múltamat némiképp elleplezzem, Hoffmannról gyorsan Kishontra magyarosítottam a nevemet. Az engem meghallgató elvtárs előtt vastag köteg papír feküdt. Amikor leültem, belelapozott a kötegbe, hogy ezzel is jelezze, életem nyitott könyvként hever előtte.

„Kishont elvtárs, ön tehát a munkásosztály élcsapatába akar tartozni."

„Igen, ez az álmom, elvtárs."

„Ha ez így van, akkor megkérdezem, miért vitte haza magával a tiltott kapitalista szennylapot, a Schweizer Illustriertét?"

„Mikor tettem volna ezt, elvtárs?"

Persze pontosan tudta. Még azt is megfigyelték, hogy beleolvastam a villamoson. „Kishont elvtárs, hogyan vetemedhet a magyar dolgozó nép képviselőjeként ilyen bűnös és lealacsonyító tettre?"

Így feleltem: „Szocialista eszmények által vezérelt gondolkodással bíró újságíróként kötelességemnek érzem, hogy proletár éberséggel informálódjak az ellenségről. Hogyan tudjuk legyőzni őket, elvtárs, ha nem ismerjük aljas indítékaikat és piszkos trükkjeiket? Ezért, elvtárs, csakis ezért vittem haza magammal ezt az undorító kapitalista szennylapot a szerkesztőségből, hogy másnaptól fogva még hatásosabban szolgálhassak a szocialista erőknek."

Az elvtárs mormogott magában valamit, elgondolkozott, majd közölte, hogy kérvényemet visszautasítják, mivel a proletár mozgalom iránti szolidaritásom még nem fejlődött ki teljesen. Megígértem, hogy különleges figyelmet fogok szentelni önnevelésemnek, hogy a lehető leggyorsabban méltónak bizonyulhassak a munkásosztály élcsapatába történő felvételemre. Ezután felemelt ököllel tisztelegtünk: „szabadság", mert a „szabadság" volt a leggyakoribb köszönés a világ legnagyobb börtönében.

A pártba aztán mégsem vettek már fel. Mire kellő mértékben elsajátítottam volna a proletár odaadást, már nem voltam Magyarországon. Ez alatt a kihallgatás alatt éreztem ugyanis először az ellenállhatatlan proletár vágyat, hogy elhagyjam a szabad Magyarországot.

Egy este, miután ismét elénekeltük együtt Sztálin zsoltárát, Tabi szerkesztőtársammal hazaindultam. A Margit hídon, a Duna fölött óvatosan körülnézett, és a fülembe súgta: „Az egésztől felfordul a gyomrom. Ha annyi idős lennék, mint te, lelépnék."

Még nem szántam rá magam teljesen. Az újság jó volt hozzám, jeleneteimet nagy sikerrel mutatták be a kabarészínpadok.

Nemcsak a tehetségemnek köszönhetően, hanem mert szinte én voltam az egyetlen olyan drámaíró, aki a színpad hősének az utca emberét tette meg. Később lefordítottam néhány ilyen jelenetemet, és Olaszországtól Amerikáig ismert komikusok játszották őket. 1949-ben azonban még csak Magyarország színházai érdeklődtek irántam, és kilátásom volt arra is, hogy egy történetgyűjteményem megjelenjék. Miért kellene ezt a biztos és kényelmes életet egy teljesen bizonytalan jövőre váltanom?

Mégis, Tabi tanácsa bogarat ültetett a fülembe, mindenekelőtt azért, mert én is növekvő ellenszenvet éreztem. Mit tett ekkor a nagy rendező, a sors? Néhány nap múlva személyes meghívást kaptam a népművelési minisztertől. Ritka jóindulattal fogadott, nem fukarkodott a dicsérő szavakkal, és kifejezte óhaját, hogy én írjam meg az első szocialista szellemben fogant musicalt. Óvatosan megtudakoltam, hogy a miniszter elvtárs gondolt-e már valami témára. Azt felelte: „Írjon egyszerűen egy musicalt az ipari proletariátus vezető szerepéről."

Erre én: „Révai elvtárs" – így hívták a minisztert –, „haladéktalanul hozzálátok a megtisztelő feladat végrehajtásához. Szabadság!", és vad elszántsággal iszkoltam el az irodájából, végre komolyan véve a köszönést.

De hova is indulhattunk volna? Izraelről akkor még fogalmunk sem volt, szabadságharcát mintha egy távoli bolygón vívta volna. Olvastam ugyan, hogy az izraeliek lelőttek öt brit harci repülőt, és még most is emlékszem, mennyire csodálkoztam azon, hogy a zsidók Palesztinában egyáltalán fegyvert ragadhatnak. Csodálkoztam, de ez volt minden.

Ekkor jött haza látogatóba Ágnes, a nővérem Karlovy Varyból, és az Izraelbe való kivándorlás lehetőségéről beszélt. A csehszlovák kormány engedélyezte a zsidóknak, hogy kimenjenek az új zsidó államba. Ági és férje ezt az alkalmat akarták kihasználni, és talán mi is Nyugatra juthatnánk Csehszlovákián keresztül. Ehhez azonban kiutazási engedélyre volt szükségünk Magyarországról, és ezt a ritka okmányt, ha egyáltalán kiadták, csak a házasfelek egyikének, hogy a másikat túszként tartsák vissza.

Habozásom a döntéshozás körül néhány héttel később egy filmbe illő jelenethez vezetett. Négyszemközt már ígéretet tettem Áginak, aki elfelejtette, hogy Magyarországról kiutazni, nem úgy, mint Csehszlovákiából, szigorúan tilos. Amikor telefonált Karlovy Varyból, hogy útba igazítson, felháborodva kellett visszautasítanom, ő pedig nem értette többé a világot. Legnagyobb kétségbeesésére azt kellett hallania, hogy tiltakozom, ugyanis féltem, hogy lehallgatnak bennünket. „Ez egy undorító javaslat, nővér elvtársnő. Inkább meghalok, mint hogy elhagyjam szocialista hazámat!" És minél hevesebben akart rábeszélni a közös emigrációra, annál hevesebben hangsúlyoztam reszkető hangon rendíthetetlen hűségemet a párthoz és a dolgozó néphez. Végül rezignáltan letette a kagylót abban a határozott meggyőződésben, hogy szeretett öccse meghibbant.

Csak most készíthettük elő Havával a menekülésünket. A dicsőséges szocializmus hazáját nem gazdasági szükségből hagytuk el, mint sokan mások, hanem lelkünk szorongatottsága miatt. Hátra kellett hagynom a hazát és az anyanyelvet, a kitűnő társadalmi pozíciót, egy igen tisztességes jövedelmet, és elindultam a sivatagba, a bizonytalanságba. Csak a kommunizmus tette ezt a csodát lehetővé.

Most már a menekülés helyes útját kellett csak megtalálnunk. A kommunista tömbön belül szerencsére még engedélyezték az utazásokat. Így például Magyarországot államilag szervezett csoportos utazás keretében el lehetett hagyni. Megkaptuk hát a kiutazási engedélyt, hogy megtekinthessünk egy prágai kiállítást. Minden vagyonunkat legjobb barátainknál hagytuk, akik ezért néhány, eleddig rejtegetett dollárjukat adták oda. Egy nappal a tervezett utazás előtt azonban Havának a félelemtől és idegességtől magasra szökött a láza, és attól féltünk, nem bírja ki az utat. Elhatároztuk, hogy elhalasztjuk az indulást. Kapcsolatba léptem az állami turizmusügyi hivatallal, és új időpontok iránt érdeklődtem.

A telefonnál egy zavaros fiatal lány ült, akinek csipogó hangja életem végéig a fülemben fog csengeni. Nem, sajnos nem tudja mikor szervezik a következő csoportos utazást, ha egyáltalán szervezik, az aktánkat bezárták egy fiókba, a kulcs pedig a

főnökénél van, nem, nem, sajnos fogalma sincs, mikor jön vissza, borzasztóan sajnálja.

A lány hebegése erős kételyt ébresztett bennem, hogy másodszor is megkapjuk-e az engedélyt. Ha nem lett volna a lány ennyire zavaros, akkor ma egy nyugalmazott magyar újságíró lennék, szegény, ismeretlen és megkeseredett. Hát nem kiábrándító, hogy létfontosságú döntéseinket nem is magunk hozzuk meg?

Részt vettünk tehát az utolsó és egyetlen társasutazáson, amely vonaton vitt minket külföldre. Másnap reggel fölkerestük Pozsonyban a zsidó hitközséget, és bejelentettük, hogy Izraelbe akarunk menekülni. „Egyáltalán, zsidó maga?" kérdezték tőlem a külsőmet nézve. Kezembe nyomtak egy imakönyvet, amit fordítva tartottam, hiszen eddig ritkán láttam héber betűt. Még körülmetélésem ténye sem segített tovább bennünket. Annak idején a náci bűnösök is megpróbálták menekültnek kiadni magukat, ennek érdekében akár körül is metélkeztek. Szerencsére emlékeztem egy-két szóra érthetetlen bármicve-szövegemből.

Beosztottak minket egy Kovács nevű emberhez, aki tagja volt a Menekülésnek, e csodálatos titkos szervezetnek, amely félmillió zsidót csempészett ki Európából Izraelbe.

Néhány nap múlva Kovács kivitt bennünket a pályaudvarra. A Menekülés emberei megvesztegették a szlovák csendőröket, így azok felengedtek minket és még egy pár menekültet a vonatra, miután persze megszabadítottak a pénzünk, óráink és ékszereink terhétől.

Elrejtőztünk a szénarakásban egy marhavagonban, és a vonat elindult. Amikor megérkeztünk, elsőként egy plakát tűnt a szemünkbe, amelyen a fogoly Mindszenty bíborosba brutálisan beledöfnek egy injekciót. Akkoriban, a hidegháború tetőfokán, azt hitték Nyugaton, hogy a KGB így csalja ki áldozataiból a soha el nem követett bűntények beismerését. Ma már tudják, hogy az alvás tervszerű megakadályozása és a sötétzárka ugyanilyen eredményhez vezet. Mindenesetre megértettük, hogy Bécsben vagyunk, a szabadságban. Térdre estem, megcsókoltam a peron poros kövezetét, és potyogni kezdtek a könnyeim az örömtől és a megkönnyebbüléstől.

Furcsa módon ma soha nem álmodom a náci korszakról,

viszont arról újra és újra, hogy visszatérek a sztálinista Magyarországra, fejemet a falba verem és üvöltök: „Idióta, miért jöttél vissza?" Ez az álom máig üldöz. Egy másik, állandóan visszatérő rémálmomban matematika érettségi dolgozatot írok, és fogalmam sincs, mi a sinus és a cosinus.

Szóval Bécsben voltunk, több ezer zsidó menekülttel együtt, akik Európa minden részéből érkeztek. A nagy bevándorlási hullám, az „alija" ideje volt ez. Egymillió menekült került ekkor a hatszázezer izraeli mellé. Egyelőre a Rothschild-kórházban helyeztek el minket. Néhány hét múlva feleségem szülei is Bécsbe érkeztek, osztrák állampolgárok voltak, így elhagyhatták Magyarországot. Beköltöztünk egy szegényes lakásba, amelyet ők béreltek számunkra.

Kerülő utakon még két jó barát csapódott hozzánk. Lissi és Weiser György, egy mérnök, akit Gyurinak szólítottunk. Közösen tervezgettük jövőnket a fiatal zsidó államban. Egy szerelőműhelyt akartunk alapítani. Idegen nyelven ugyanis nem dolgozhattam íróként vagy újságíróként, viszont tudtam hegeszteni, vésni, és mint megrögzött motorkerékpár-rajongó mindent ami berreg és zakatol, szét tudtam szedni és össze is tudtam rakni.

Bécs négy évvel a háború után pontosan úgy festett, ahogy az Orson Welles filmjében, A harmadik emberben is látható. Sziget volt, szovjet páncélosokkal körülzárva, és a négy megszálló nagyhatalom ellenőrizte. Ebben a háború utáni káoszban virágzott a feketepiac. Mindent meg lehetett vásárolni, hamisított útlevelektől a morfiumig, az amerikai hadsereg készleteiből származó gépektől a bérgyilkosokig. A pénzt, amit apósom hozott, a feketepiacon beváltottam dollárra, s vettünk egy esztergapadot és még néhány más gépet. Hava nagybátyja, aki Amerikában élt, száz angol fontot küldött, és ezt a tekintélyes összeget is műszaki felszerelésekbe fektettük.

Miközben ilyen előkészületeket tettünk a bizonytalan jövőre tekintve, egy lengyel csaló „elektromos gombgyártógépet" sózott Lissire, egy halom hozzátartozó nyersanyaggal együtt, amivel legalább tíz éven át elláthattuk volna az egész Közel-Keletet gombokkal, ha egy gomb előállítása nem tartott volna három és fél percig. Rövidre fogva, óvatosan bepakoltuk készleteinket egy

konténerbe, amelynek az elkövetkező fél éven belül meg kellett érkeznie Izraelbe.

Néhány, talán négy vagy öt hónap elteltével, elérkezett bevándorlásunk órája. Felraktak bennünket egy teherautóra, mindenkinél ott volt a kis bőröndje, a vezetőfülkében pedig a parancsnokunk ült, egy láda vodkával felszerelve. Elhagytuk Bécset, és közeledtünk az orosz szektorhoz. Mivel útirányunk ismeretlen volt előttünk, attól féltünk, hogy ismét „felszabadítóink" markába kerülünk. Ezzel szemben kellemesen csalódtunk. Minden egyes alkalommal, amikor áthaladtunk egy ellenőrző ponton, sofőrünk nagy ívben kidobott az ablakon egy üveg vodkát, és bántatlanul továbbutaztunk. Amikor az utolsó üveg is elhagyta a mentőládát, már meg is érkeztünk Olaszországba.

Bari kikötőjében egy rozoga menekülthajó, a Galilea várt minket. Háromezer embert zsúfoltak be sűrű bocsánatkérések közepette ebbe a hajóroncsba. Úgy éreztük magunkat, mint a tyúkok, amelyeket egy nagy ketrecben kivisznek a piacra, tizenkét különféle nyelven kotkodácsolnak, és nincs más közös bennük, mint a félelem és a remény. Amikor a haza partjaihoz közeledtünk – most már hazát mondok –, édes narancsot osztottak, és egy lánycsapat néptáncra kért fel bennünket, amely románnak tűnt, de aztán hamar kiderült, hogy nemzeti táncunk a „hora" volt. 1949 májusának közepén, amikor a felszabadító háború utolsó lövései is eldördültek, megérkeztünk Izraelbe.

A történetet, hogyan kaptam új nevemet egy ismeretlen hivatalnoktól a haifai kikötőben, már elmeséltem könyveimben. Megkérdezte jiddisül: „Hogy hívnak?", „Kishont", feleltem, ő meg „Kishon"-t jegyzett fel. „Keresztneved?" „Ferenc".

„Olyan nincs", mormogta a hivatalnok, és beírta: „Ephraim".

Ez tehát el volt intézve.

A kikötőből egyenesen a Kapu a hazához nevű táborba mentünk, egy hatalmas hullámpala barakkokból álló településre, amelyre könyörtelenül tűzött le a nap. Mindkét barátomat azonnal behívták, engem viszont felmentettek a katonai szolgálat alól, mivel nős voltam.

Hava és én olyan barakkba kerültünk, amelyet egy tizenegy tagú marokkói családdal osztottunk meg. A kedves apróságok

kiabálása fülsiketítő volt, függetlenül attól, hogy apjuk épp szidta avagy becézgette őket. Hava, aki egy kicsit beszélt franciául, megkérdezte a férfitól, mi a foglalkozása. „Mozdonyvezető", felelte. Azon fáradozva, hogy a társalgás folytatódjék, Hava arról érdeklődött, milyen útvonalon járt Marokkóban. Sa'adja úr azt mondta, ő soha nem vezetett mozdonyt, viszont az egy szép foglalkozás.

Miután elhagytuk a tábort, Sa'adja és családja kitörlődött emlékeimből. Néhány évvel később aztán Sallah sabatiként, színdarabom, filmem és musicalem nemzeti hőseként mégis új életre kelt az íróasztalomon. Vettem a bátorságot, hogy megváltoztassam hivatását. Színpadi hősöm, Sallah, már nem mozdonyvezető, hanem suszter, aki még soha nem találkozott a kaptafával.

Nagyon kíváncsi voltam, hogy hat rám a találkozás a táborban ennyi különböző kultúrájú emberrel, ennyi eltérő életformával. De nem történt meg a találkozás. Senkivel sem tudtam beszélgetni, mert az egyetlen nyelv, amelyet az új hazámban megértettem, az a madarak nyelve volt. Néhány lépésnyire lakott tőlünk egy tizenkét éves marokkói kisfiú, aki bizonyára felkelthette az érdeklődésemet, mivel később még egyszer szerepet játszott az életemben. Ez a fiú Zeev Revah volt, aki az apjának, egy rabbinak a családjával együtt jött Izraelbe. Negyven évvel később Sallah című musicalem címszereplőjeként állt a nemzeti színház színpadán. Egy okkal több, hogy megismételjem: az élet nagy rendező, és talán nem is olyan rossz humorista.

Jaron: Miképpen vélekedik az európai zsidók és az arab országokból származó zsidók egymáshoz való viszonyáról?

Megpróbálok erre a kérdésre olyan őszintén válaszolni, amennyire csak lehet. Viszonyom ehhez a problémához ellentmondásos. Amikor megérkeztem Izraelbe, és életemben először szembesültem a keleti kultúrával, csalódtam. Az volt az érzésem, hogy a keleti zsidók kulturális szintje nem éri el a miénket. Hangsúlyozom, így „éreztem", nem pedig „gondoltam", mert szégyelltem az érzéseimet.

Irodalmi munkáimban megpróbáltam formába önteni ezt az

önkritikát. Megírtam tehát Feketén fehéren című darabomat a nemzeti színház számára. Ebben hazám etnikai csoportjainak egymáshoz való viszonyát a fehér és a szürke egerek kapcsolatához hasonlítottam, amennyiben az Európából származó fehérek azt hiszik, hogy a háziúr a saját képmására teremtette őket, míg a szürke egerek csak a macskára és semmi másra nem gondolnak. A darabot fantáziadúsan rendezték meg, és azóta a világ számos pontján, Nyugaton is színre vitték. Hogy szociális üzenetét valóban megértették-e, abban kételkedem.

Őszintén azon voltam, hogy megértsem a szürke egereket, de attól féltem, hogy az arab országokból érkező bevándorlási hullám után a keleti zene monotóniájával kell majd együtt élnem. Tartottam ettől az idegen kultúrától, amelynek nyelve érthetetlen volt számomra. Csak lassan értettem meg, hogy félelmem megalapozatlan. Nemcsak azért, mert megtanultam becsülni a keleti zsidók tehetségét, akikkel meg is békültem, vagy mert kitaláltam, hogy a keletieket át lehet nevelni európaiakká, hanem mert hirtelen felismertem, mintha a sötétségből a fényre léptem volna, hogy hazám léte a keleti zsidóknak köszönhető. Ha féltem is kezdetben az európai örökség kihunyásától, most egyszerre felfogtam, hogy Izrael nem maradna életben nélkülük.

A hazához való helyes viszonyulás az, ami az iszlám országokból származó keleti zsidók Izraelhez való viszonyát jellemzi: kétségek és komplexusok nélküli hazaszeretet. Ők még képesek gyűlölni ellenségeiket, mint ahogy minden normális embernek védekeznie kellene mindazok ellen, akik az életére törnek. A tömegben, amely Tel-Avivban a libanoni PFSZ-szel folytatott háborúnk ellen tüntetett, szinte nem lehetett látni keleti zsidót, és ez nem véletlen.

Nem szeretném azonban, ha ezt bárki is félreértené. Elfogadom a más kultúrájú embereket, éppen azért, mert tudok másságukról. Számomra a rasszizmus megbocsáthatatlan bűn, és idesorolom fajunk öngyűlöletét is.

Arra az öngyűlöletre gondolok, amely az izraeli baloldali értelmiséget támadta meg, akik egyébként szinte mindannyian kizárólag európai zsidók. Gyakran tűnődtem a zsidó antiszemitizmusnak erről a fajtájáról. Talán a kétezer éves üldöztetés arról

győzte meg a zsidókat, hogy ők Isten mostohagyermekei, az örök áldozatok, és ez a keserű meggyőződés nemzedékről nemzedékre szállt, arra ösztönözve néhány külföldön élő zsidó értelmiségit és az izraeli „széplelkeket", hogy országunkat szüntelenül rágalmazzák.

Jaron: Ön úgy beszél az értelmiségről, mint egy lengyel antiszemita a zsidókról. Ha a hazájában nincs már több zsidó értelmiségi, akkor hát az értelmiségieket nevezi zsidóknak.

Semmi kifogásom az értelmiségiek ellen, de az öngyűlöletet gyűlölöm. Sőt még irigylem is a palesztinokat a fanatizmusukért, ahogy kompromisszum nélkül keresztülviszik akaratukat.

Ezzel azt akarom mondani, hogy mi, a holocaust túlélői, ne legyünk bájolgó széplelkek, hogy a saját áldozataink emlékét a szívünkben kell hordanunk, s ne a terrorszervezetek gyilkosaira figyeljünk, bármi motiválja is tetteiket. Beismerem, én nem vagyok liberális, hanem olyan ember, aki még sötétedés után is szívesen kimegy sétálni az utcára, és nem feltétlenül osztja azt a véleményt, hogy a gyerekeinek kábítószert kell szedniük, mert úgymond, ez a demokrácia ára, és hogy a kábítószer-kereskedőket nem szabad életfogytiglan lecsukni.

Egy magamfajta antiliberális azt hangoztatja, azért tértünk vissza apáink földjére, hogy az üldözött zsidó nép gondjait oldjuk meg, nem pedig a huszonegy arab államét.

Azt gondolom, hogy Jimmy Carter elnök vonala világkatasztrófát idézett elő, és még unokáink is az ő „emberjogi politikájának" a következményeitől fognak szenvedni, miután megértő hozzájárulásával a kegyetlen perzsa sah helyébe a humánus Khomeini Ajatollahot ültették.

Mindig is ugyanazt a célt tartottam szem előtt, mint Izrael liberális erői, azaz a békét szomszédainkkal. Ők ezt a települések terjeszkedésének megállításával szeretnék elérni, én pedig azzal a fenyegetéssel, hogy további településeket építünk. Az egyetlen különbség tehát a módszer. Egyvalamit azonban nem szabad elfelejteni: még mindig hadiállapotban vagyunk az arab államok többségével.

De most tovább szeretnék haladni élettörténetemben. 1950-

ben elsősorban azt érzékeltem Izraelben, ami személyesen érintett. Túl sok benyomás szakadt ránk, amit egyáltalán nem tudtam egy csapásra földolgozni. Az átmeneti táborban nagy volt a hőség, semmi dolgunk nem akadt, némák és süketek voltunk, rongyos matracokon aludtunk, és ami a testi higiéniát illeti, a dolog csakugyan gondot jelentett, mivel a nyilvános zuhanyozók nagyon messze voltak, és a szappan is hiánycikk volt. A legrosszabb mégis a bizonytalanság volt. Mikor kerülünk ki innen, hová menjünk?

Néha rám tört a hátrahagyott, nyugodt életem utáni vágyakozás, jóllehet tisztában voltam azzal, hogy nincs visszaút. Már Olaszországból írtam egy képeslapot a szerkesztőségbe, kollégáimnak: „Szívélyes üdvözlet a szabad magyaroknak a szabad Kishonttól", pontosan a hátborzongató kommunista humor szája íze szerint, amely állandóan a „szabad" jelzővel díszítette az elnyomó államot.

Még Bécsben átadott egy üzenetet az egyik ismerősöm, aki röviddel énutánam hagyta el Magyarországot. Gábor, a főszerkesztő, személyesen kezeskedett azért, hogy büntetlenül megúszom ezt az egészet, abban az esetben, ha felhagyok a cionista hülyeségeimmel, és visszatérek a kommunista hazába.

Izraelben eközben tovább folyt az egyhangú tábori élet, míg egy napon fel nem bukkant egy napbarnított, langaléta fiú, kék ingben és szandálban. Egy bizonyos Hoffmannt keresett. „Budapesti barátaitok kértek meg, hogy vigyelek benneteket a kibucomba." Kibuc, az meg micsoda? „A kibuc, az egy izraeli közösség", magyarázta a karakán fiatalember. „Először azonban beszélnem kell a titkársággal." Néhány nap múlva begördült egy lovas kocsi, amely a názáreti Kfar Hachores-kibucból érkezett.

Vagyontárgyainkat gyorsan bepakoltuk két kis hátizsákba. A kocsi fölvitt bennünket egy meredek és köves hegyre, amelynek tetején zöldellő térség volt, néhány barakkal és egy épülettel. „Ez a kibuchotel, az egyik legjelentősebb bevételi forrásunk", magyarázta kísérőnk. Kiutaltak számunkra egy szobát az egyik barakkban, egy ággyal és néhány szekrényként használandó narancsosládával. Életszínvonalunk tehát egy csapásra hatalmasat javult.

Másnap hívatott a kibuctitkár. Szerencsére beszélt magyarul, ebben a kibucban ugyanis szinte kizárólag a honfitársaim éltek. Az itt lakók ugyan már folyékonyan beszéltek héberül, jellegzetes akcentusunkat azonban megtartották, és mindig az első szótagot hangsúlyozták, úgyhogy az egész olyan volt, mint egy héber feliratos magyar film. Mivel sok időt töltöttem ebben a kibucban, együgyűségemben ezt tartottam a helyes héber kiejtésnek. Ezért hangsúlyozom még ma is a „barakk" szó első szótagját a második helyett.

A kibuctitkár a foglalkozásom iránt érdeklődött, én pedig biztosítottam arról, hogy mint képzett fémműves, a lakatosmesterség minden területén otthon érzem magam. A kibucos – így hívják a kibuclakókat – még megkérdezte, hogy konyítok-e valamelyest az elektronikához is. A verhetetlen magyar hadseregben annak idején megtanultam, hogy ilyen típusú kérdésekre csak egyféle válasz adható: „Hogy konyítok-e valamit az elektronikához, azt kérdi? Kedves barátom, Thomas Edison korrepetálásra járhatna hozzám!" Így aztán megtett a villanyszerelőmester helyettesének, aki nem volt más, mint az a napbarnított fiatalember, aki kihozott bennünket a hullámpalatáborból.

Szokás volt az újonnan érkezettek első napját szabadon hagyni, hogy megismerhessék a kibucot. Felfedeztük a közös étkező csodáját, az olajfák, a fallafel és a humusz létezését, a gyerekházat, a citrusültetvényeket és az összetartozás érzését, amely meghatározta az életet ebben a fiatal közösségben. Hava és én már régóta nem voltunk ennyire boldogok, mint a Kfar Hachoresben.

Tréfának szánt megjegyzésemet a titkárságon, hogy „ugyan magyar író vagyok, de izraeli villanyszerelő", igen komolyan vették. Még aznap este a közös étkezés alatt odarohant hozzám a kibuctitkár, és azonnal a szállodába tessékelt. Állítólag tönkrement a generátor, és koromsötét van. A villanyszerelő-mester már megküzdött a vezetékgubanccal, de sikertelenül. „Te talán tudsz segíteni!"

Ez még csak a második napom a kibucban, és máris leleplezik a szélhámosságomat – gondoltam. Kétségbeesve közelítettem a szálloda pincéjében szunnyadó, benzinmotorral hajtott óriás felé. Bonyolult kapcsolótábla előtt álltam, amelyről kusza veze-

tékek sokasága lógott le, és fogalmam sem volt, mitévő legyek azon kívül, hogy számolom kibucingem gombjait, és imádkozni kezdek egy újsütetű bibliai csodáért.

De a nagy rendező ismét beugrott, ezúttal is az én oldalamon. Miközben összevissza kotorásztam a vezetékek között, hirtelen valaki megkérdezte a hátam mögött: „Van valami gondod, barátom?" A hotel egyik vendége volt, akit a vécén lepett meg az áramszünet. „Nekem kelleni csinálni áramot generátorból", válaszoltam első héber töredékszavaimmal. „Hadd próbáljam meg", javasolta a deus ex machina, „villamosmérnök vagyok."

A férfi vizsgálta néhány percig a kapcsolótáblát és a vezetékgubancot, idenyúlt, odanyúlt, és lám, lőn világosság. Megcsókoltam a kezét, és visszamentem az étkezőbe, ahol a jelenlévők viharos tapsától kísérve szerényen keresztülosontam az asztalok között, majd a lányok csodáló pillantása közepette helyet foglaltam. Ezen az estén legenda született. Futótűzként terjedt a kibucban, „egy műszaki zseni jár közöttünk"!

Néhány hónapig voltam villanyszerelő, mígnem a kibucosok lassacskán kételkedni kezdtek szakismereteimben. Ekkor a citrusligetekre helyeztek, ahol árkokat ástam a fák körül, tömlőket fektettem le és naranccsal tömtem tele magam. Valószínűleg kissé túlzásba vihettem a dolgot, mert gyomorfekélyem kiújult, így búcsút kellett vennem a citrusféléktől. Következő állomásomon lovász voltam, de ehhez a foglalkozáshoz is hamis látszatot keltve jutottam.

Az állítottam ugyanis, hogy jó lovas vagyok, noha az egyetlen nyereg, amelyben valaha is ültem, a hintalovam hátán volt, az óvodában. A kibucbeli lovak ezt persze rövid idő alatt észlelték, egyik eséstől a másikig. Egy ilyen esés közben tört el két bordám, de miután túljutottam a sokkon, eléggé tűrhető lovassá fejlődtem. Már egy-két hónap elteltével nyereg nélkül vágtattam az esőben, s úgy éreztem, beleolvadok az anyatermészetbe. Igazi lóbolond lett belőlem, e szépséges állatok barátja.

Lovászként az volt a legfőbb feladatom, hogy a kibuctól néhány kilométerre levő vízpumpához lovagoljak. Minden este élvezettel vágtáztam hát Annabella nevű kancámon, át a magas

hegyeken. Aztán utolért bennünket a fejlődés, a kibucból elvitték a lovakat, és karrieremnek az istállóban egy csapásra vége szakadt.

Időközben viszont már új karrier volt kilátásban. Az Új Kelet című magyarul megjelenő újság közölte az egyik történetemet, és újat kért. Mindenről írtam, ami csak a szemem elé került. A bécsi gombgyártó gépről, ismerőseimről, akik meg akartak szabadulni az új bevándorlóktól, villanyszerelői és istállófiúi élményeimről, és mindazon rengeteg benyomásomról, amelyek az utóbbi években árhullámszerűen törtek rám.

Nem tudom, vajon én voltam-e az első, aki az emigránsok világát humorosan ábrázolta, de az biztos, hogy nekem volt ezzel először ilyen nagy sikerem. Történeteim nemcsak a magyar bevándorlókat szórakoztatták. Időközben egy tapasztalt magyar származású költő lefordította őket héberre, és összegyűjtötte egy kötetben, Az újbevándorló, aki az idegeinkre megy (Der Neueinwanderer, der uns auf die Nerven geht) címmel.

A könyv a Maariv című napilap alapítójának és főszerkesztőjének a kezébe került, és felkeltette érdeklődését. Egyszóval, Izraelbe érkezésem után néhány hónappal ismét közeledni kezdtem eredeti hivatásom felé. Sikerem volt, mert rátapintottam a társadalom neuralgikus pontjára, és történeteim a féltékenykedő őslakosok körében megértésre találtak.

Pályafutásomban azonban volt még egy kitérő, amely, bármily hihetetlenül hangzik is, siettette írói sikereimet. A kibuc alapítói írásban lefektették, hogy minden kibucos, a professzortól a kertészig, köteles konyhai és „egészségügyi" szolgálatot teljesíteni. Így hát én is sorra kerültem a latrinapucolásban. Súroltam a vécéket, Lysollal kimostam a kagylókat, és a vécépapírt rozsdás hordókban égettem el. Szolgálatom három napig tartott, aztán, mint az szokásban volt, összeült a szociális bizottság, hogy megtárgyalja a következő feladatomat. „Mihez volna kedved?", kérdezték. Jó lesz a „baromfiól, földművelés, vagy inkább kisegítő akarsz lenni"? Kisegítőn azt az állandósított alkalmi munkást értették, aki mindig ott ugrik be, ahol éppen szükség van rá. Azt hiszem, válaszom némileg meglepte a bizottságot, mert azt kértem, hadd legyek továbbra is „egész-

ségügyis". „És mennyi időre?" kérdezték, mire én azt feleltem, „örökre".

Kiszámoltam ugyanis, hogy fél óra alatt olyan tisztára sikálom a vécét, hogy csak úgy ragyog, a fennmaradó időmben pedig héberül tanulhatok a nyelvtankönyvből, amit egy jó szomszédomtól kaptam kölcsön. A szociális bizottság rendkívüli tanácskozásra vonult vissza, és még egyszer megkérdezte, hogy kitartok-e álláspontom mellett a szolgálatot illetően. „Bolondulok ezért a munkáért", válaszoltam. „Ifjúkorom óta titkos vágyam, hogy latrinát pucolhassak." Így tettem meg a vécéülőkén az első tétova lépteket a héber nyelvben.

Jaron: Nem emlékeztette önt a kibuc a gyűlölt kommunista társadalomra?

A kettőt semmi esetre sem lehet összehasonlítani. A kibuc csodálatraméltó példája annak a pozitív törekvésnek, amely a leginkább hasonlít az utópikus közösségekhez. Filozófusunknak, Martin Bubernek igaza van abban, hogy a kibuc példaértékű, mert nem ismeri a kudarcot.

Én azonban nem voltam alkalmas arra, hogy kollektívában éljek, ezt bevallom. Azokban az években a társadalmi egyenlőség volt ott a legfőbb törvény. Odáig ment ez, hogy a kibucosoknak semmi olyan tulajdonuk nem lehetett, mondjuk, egy értéktelen teafőző sem, amilyennel nem rendelkezett mindenki.

Egyszer kitört belőlem a humorista, és egy taggyűlésen magamhoz ragadtam a szót: „Az egyenlőségi elvet", javasoltam, „tökéletesíteni kell. Mivel én vagyok az egyetlen, akinek náthája van, azt javaslom, hogy minden kibuctag az én zsebkendőmbe fújja az orrát, hogy a baktériumokat kollektíve szétoszthassuk."

A titkárnő keményen megdorgált. Vannak dolgok, mondta, amelyekkel nem tréfálkozunk.

Ráadásul az a szóbeszéd járta, hogy Hava meg én esténként táncolunk és szórakozunk a hotelvendégekkel. Szó sem volt erről, hiszen munka után Havának segítettem a hotel konyháján a mosogatásban, és ha szerettünk volna is táncra perdülni, lábaink a fáradtságtól nem engedelmeskedtek volna. De nem

akartak hinni nekünk. Nem illettünk ebbe a közösségbe. Még ha sajnáltuk is, búcsúnk a kibuctól egyre inkább csak idő kérdése volt. Már nem „egészségügyis" voltam, hanem állandósított mosogató, és a politikai jogok gyakorlását tizenkét hétre megvonták tőlem. Barátaim, Gyuri és Lissi közben befejezték katonai szolgálatukat, és felajánlották, hogy társuljak be újonnan megnyitott műhelyükbe. Bele is vágtunk. Bécsben vett gépeink már fel voltak szerelve egy bérelt istállóban, a Pardes Hanna nevű kis városban, csupán lakást és megrendelőket kellett találnunk. Lakásproblémánkat meghökkentő egyszerűséggel oldottuk meg, a szabad ég alatt laktunk egy közeli szántóföldön. Nehezebb dolgunk volt viszont a megrendelésekkel üzemünk számára. Időnként megjavítottunk egy-egy régi motorkerékpárt, de ebből jóllakni természetesen nem lehetett.

Egy napon Lissi sugárzó arccal jött vissza Tel-Avivból: „Van munka", adta hírül. „Egy szemüveges ember és szakállas barátja, azt hiszem románok, megbíznak bennünket egy lapát elkészítésével, tudjátok, amivel a kőművesek dolgoznak." Lissi kissé összevissza beszélt az örömtől, a spachtlira gondolt.

A „szemüveges ember és szakállas barátja" egyelőre csak egy mintadarabot rendelt, mi pedig lelkesen hozzáláttunk a műhöz. Lissi, az üzletkötőnk, bemutatta a mintadarabot a városban, és este lelkesen jelenthette, hogy zsebünkben tudhatjuk a kétezer spachtlira szóló megrendelést. Éjjel-nappal robotolt az erős Lissi, Gyuri és csekélységem a hidraulikusnak egyáltalán nem mondható présen. Az áru határidőre elkészült, mi pedig bezsebeltük a nyereséget.

Még aznap este, a szántóföldön, amely az otthonunk volt – és ehhez a romantikus képhez még a holdfényt is hozzátoldhatom – partnereim közölték velem, meg akarnak válni tőlem. A műhely csak két családnak ad kenyeret, és végül is, én eredetileg író vagyok, nélkülük is boldogulok. „Váljunk el barátságban!" Megígérték, hogy kifizetnek, s ezt aztán egész tisztességesen meg is tették.

Sajnos, a spachtlitermelés volt a cég utolsó nagy vállalkozása. A szemüveges embernek és szakállas barátjának ugyanis igen hamar meg kellett állapítaniuk, hogy a spachtlik csupán

bádogból vannak, és a fallal való első érintkezésüket sem élték túl. Expartnereimnek az összes pénzt vissza kellett fizetniük. Bármennyire is sajnáltam, utólag mégiscsak nagyon örültem annak, hogy sokat ígérő lakatos pályafutásom gyorsan véget ért.

De Gyuri mégis vitte valamire. Pardes Hannában még ma is látni sikeres üzemét, s rajta a díszes, régi cégtáblát, amelyre annak idején saját kezűleg írtam rá, hogy Daru. Ez a magyar szó két dolgot jelent, egy madárfajta és egy emelőszerkezet nevét.

Ez volt a másik dolog, aminek ma örülök. A vidéki életből ugyanis elegünk volt. A természet soha nem jelentett számomra igazán sokat, az emberek mindig jobban érdekeltek. Tel-avivi és appenzelli dolgozószobámban van valami bunkerszerű, nincs ablakuk és lélegzetelállító kilátásuk. Hónapokig éltem Buffalóban, néhány méterre a Niagara-vízeséstől, és a megkeseredett fekete hotelportás jóval inkább foglalkoztatott, mint a természeti csoda a közelben.

Beköltöztünk tehát Tel-Avivba. Dr. Marton, az Új Kelet tulajdonosa felvett a szerkesztőségbe, és még fizetést is adott, amely az újság példányszámát tekintve nem volt ugyan magas, de nekem, szegény ördögnek fantasztikusnak tűnt. Izraelben ekkortájt körülbelül negyedmillió magyar olvasó élt, legtöbbjük Erdélyből érkezett újbevándorló volt. Sokan közülük művelt emberek voltak, akik azonban nem tudtak héberül. Az újságnak később ugyanaz lett a sorsa, mint az összes többi immigráns lapnak, amelyeknek a történelmi közvetítő szerepük a honi és az importált kultúra között fölöslegessé vált.

Az éjszakás szerkesztő munkáját bízták rám. Dr. Marton feltételezte, hogy hébertudásom elégségesnek bizonyul majd arra, hogy kapcsolatba lépjek a legkülönfélébb hírforrásokkal. Jelentős cionista vezető volt, de ebben tévedett.

Egyik éjjel felhívtak a hadsereg katonai cenzúrahivatalától. Katonai zsargonban és lélegzetelállító tempóval fejemre zúdított valaki egy sereg rendelkezést. Még mielőtt megkérdezhettem volna, megismételné-e az egészet angolul, már le is tette a kagylót. Másnap kiderült, hogy egy határtelepülés fegyverkészleteinek nyilvánosságra hozatalával veszélyeztettük az állam

biztonságát. Dr. Marton vigasztalásul vállamra tette a kezét, és leszögezte: „Fiam, eljön majd az idő, amikor rendesen megtanulsz héberül, és író leszel."

Ez az egyik oka annak, amiért életem végéig becsülni fogom dr. Martont. Ha nem adta volna ezt a jóindulatú tanácsot, és ha nem akart volna megszabadulni tőlem, bizonyára nem jutottam volna ötről hatra. De épp ennyire vagyok lekötelezve a tanáraimnak is, akik a jeruzsálemi Ulpan Ezion nyelviskolában tanítottak engem.

Ami most következik, az egy szerzetes története. Egy egész esztendőn át éltem teljes aszkézisban, az iskolában, egy kicsi, szinte üres szobában eltemetkezve. Egy szekrény, egy komód, egy ágy. Ha tudtam volna, milyen nehéz lesz a héber elsajátítása, soha nem próbáltam volna meg. De hát nem szórakozásból, hanem kétségbeesésből tanultam. Szemtanúja voltam, ahogy a magyar újságíró kollégák, köztük nagyon tehetséges emberek is, akik Magyarországon nevet szereztek maguknak, úgy vegetáltak ott, mint a növények víz nélkül, és azért rimánkodtak, hogy valaki lefordítsa héberre a műveiket. Amikor végre megszületett a rossz és túl drága fordítás, a könyv már senkit sem érdekelt. El akartam kerülni az örök bevándorlósorsot. Arról pedig már volt fogalmam, milyen összehasonlíthatatlan élmény lehet eredetiben olvasni a Bibliát.

Más azonban az akarat, és más a képesség. Szinte lehetetlen megtanulni ezt az archaikus nyelvet, megérteni a Biblia és a Talmud szövegeit, a héber irodalmat, ha az ember nem velük nőtt fel. Viszont ha az ember valaminek a megszállottja lesz, akkor a legtávolabbi cél is elérhető. Még ma is sokkal jobban írok és olvasok héberül, mint beszélek, mivel nyelvkönyvekből, és nem az óvodában tanultam a nyelvet, és a dallama nem csengett a fülemben. Csak amikor leülök az íróasztalhoz, szűnik meg magyar akcentusom.

Egyébként az izraeli emigránstársadalom sokkal toleránsabb minden idegennel, minden más hanggal szemben, mint az összes többi. Sőt így lett magyar akcentusom idővel az ismertetőjegyemmé. Megesik néha, hogy ha telefonálok, de valaki idegent kapcsolnak, a hallózásomra azt mondja: „Téves kapcsolás, Kishon úr."

A hátránya ennek az, hogy a messzi pusztát idéző kiejtésem szemmel láthatóan ragályos. A környezetemben élő emberek előbb-utóbb megpróbálnak utánozni. Talán azt gondolják, hogy egy humoristával humorosan kell beszélni. Így aztán azt a sok viccet, amelyet állandóan mesélnek nekem, ráadásul még a saját akcentusomban kell végighallgatnom.

A beszélt és írott nyelvhasználatom közötti különbség gyakran furcsa jeleneteket produkál. Amikor a főszerkesztő, dr. Karlebach azt az ajánlatot tette, aminek egyetlen izraeli újságíró sem tudna ellenállni, tudniillik, hogy újságjába, a Maarivba írjak naponta egy glosszát, Ferike így válaszolt: „Pardon, nem érteni, mit te most mondani." Dr. Karlebach azt hitte, újbevándorlóként viccelődöm a nyelvvel, és harsogó hahotában tört ki. Együtt nevettem vele, bár lényegesen visszafogottabban.

Jaron: Én viszont ismerek néhány írót, akik nem az anyanyelvükön írnak: Joseph Conrad például, vagy Arthur Koestler, Eugene Ionesco és Samuel Beckett.

Nem egészen így van. Joseph Conrad például, aki irodalmi és nyelvzseni, első angol könyvét csak négy évvel a brit kereskedelmi flottába történő belépése után írta meg. A magyar zsidó, Arthur Koestler gyerekkorában németül beszélt, és akkor kezdett angolul írni, miután néhány éven át világcsavargóként egy angol újságot tudósított. A drámaíró Ionesco gyerekkora óta beszélt franciául, mint minden román értelmiségi, Beckett pedig franciatanár volt, és sok éven át Párizsban élt.

Ezek az írók tehát mind latin betűkkel írtak, és benne éltek az európai nyelvekben. Az újhéber ezzel szemben egy újraélesztett sémi nyelv, amely nem ismer magánhangzókat, úgyhogy az egyes szavak kiejtését és jelentését csak az összefüggésekből lehet felismerni. Ezenkívül ezek a nagy kollégák nem voltak humoristák, és mindannyian átéltük már, milyen nehéz, akár egy egyszerű viccet is idegen nyelven elmesélni és megérteni. Én tehát nem olyan író vagyok, aki az európai kultúrtérségen belül egyik nyelvről a másikra váltott, hanem olyan ember, aki hu-

szonöt éven át balról jobbra írt, majd a következő huszonöt évben jobbról balra.

Mindamellett bizonyára sajátos megvilágításban láttam ezt az új nyelvet. Sok évig tartott, míg „beutaztam" a hébert, és mint minden kíváncsi turista, olyan jelenségeket fedeztem föl benne, amiket az őslakosok már észre sem vesznek. Olyan voltam, mint egy kisgyerek, aki mulatságos szóalkotásaival szórakoztatja a felnőtteket. Úgy tettem, mintha a kétértelmű szavak esetében mindig a helytelen változatot értettem volna meg, abszurd szószüleményeim néhány darabja pedig bevonult a hétköznapi nyelvhasználatba, sőt egyik-másik még a szótárban is megtalálható.

A hetvenes években például megalkottam a „gamzolni" igét a híres-hírhedt színikritikus, dr. Gamsu nevéből, aki rendszeresen lehúzta színházi darabjaimat. Így született bosszúból egy új héber kifejezés. Ma minden szótárban benne van a „gamzolás" a rövid értelmezéssel: „hátulról jövő halálos támadás".

Motoromat meg a náci háborús bűnösről, dr. Ernst Kaltenbrunnerről neveztem el. Akárcsak a rettenetes tiszt, a motor is osztrák termék volt, és legalább oly pokolian fekete. Ördögi szórakozást jelentett számomra, hogy száguldozhattam az „SS-őrnagyon", és tetszésem szerint hajthattam a kanyarokban. Olvasóim megszokták, hogy „doktorról" olvasnak, majd idővel a motorozásból „doktorozást" csináltam. Történeteimben tehát ilyesféle mondatokat lehet olvasni: „Büntetőcédula-iramban doktoroztam hazafelé."

Jaron: Milyen mentőövvel tartja a víz színén magát a héber nyelv új vízözönében?

A szememmel. Nem hiszem, hogy különösebb nyelvtehetség vagyok. Viszont különleges tehetségem van a matematikához, és szerencsésen vizuális memóriával vagyok megáldva. E két isteni ajándék jegyében szervezem meg az életem.

Minden apróságot, egy tárcaötlettől kezdve egészen a fogorvosom telefonszámáig, már évek óta feljegyzek egy könyvecskébe. Aztán már csak lelki szemeim elé kell idéznem a jegyzet

oldalát és formáját, és máris kéznél van az információ, még akkor is, ha azt tíz évvel ezelőtt jegyeztem fel. A kibuc könyvtárából meglovasított szótárat az Ulpan magányos szobájában kívülről megtanultam. Megesik, hogy ezt vagy azt a szót elfelejtem, de a helyét a szótárban soha.

Ötven héber könyvemben a legjobb akarattal sem lehet egyetlen nyelvtani hibát sem találni. Ebben a tekintetben éppoly pedáns vagyok, mint legjobb palesztin feleségem a fonetikában, akinek mint koncertzongoristának természetadta tehetsége a zene. Ha egy napon azzal a hírrel lepném meg, hogy elnyertem az irodalmi Nóbel-díjat, holtbiztos, hogy azt felelné: „Nóbel? Nobél! Hányszor kell még mondanom, hogy Nobélnak ejtjük, az utolsó szótagot hangsúlyozva!"

Jaron: Reménykedik egy Nóbel vagy Nobél-díjban?

Egyikben sem. Humoristák nem kapnak Nobel-díjat. Ha az emberek nevetnek valamin, az a díj kiosztóinak szemében nem lehet irodalom. Sajnos, olvasóim nevetnek történeteimen, ezért az esélyeim egyenlőek a nullával. Talán majd ha betöltöm a kilencvenet, nevezni fognak. Engem ez nem bánt, hisz elnyertem egy ugyanolyan fontos díjat, a képességet, hogy egy teljesen idegen nyelven írni tudok.

Ez az isteni ajándék azonban majdnem megtagadtatott tőlem. Az Ulpanban egy napon engem is utolért minden izraeli sorsa, és behívtak katonának. Semmi sem segített, hiába bizonygattam, hogy örömmel kész vagyok véremet ontani a hazáért, ha előbb elmélyülhetek a héber nyelv finomságaiban. Nem várt oldalról érkezett a segítség: megmérettem és könnyűnek találtattam. Egy méter nyolcvanas magasságom mellett kevesebb mint ötven kilót nyomtam a mérlegen.

Mikor egy év múlva pehelysúlyom ellenére mégis be kellett volna vonulnom, pontosan harmincéves és kétnapos voltam. Ezt a két napot annak köszönhettem, hogy tovább tanulhattam az Ulpanban, nálunk ugyanis harmincéves korig van hadkötelezettség. Tartalékos szolgálatomat a hadsereg színtársulatának vezetői és háziszerzői teendőivel teljesítettem.

Ahogy hébertanulmányaimat befejeztem, tárcáimat azonnal megmutattam az összes izraeli újságnak. Egyik sem harapott rájuk. A héber még rendben is volna, mondták, de a humor, ez a diaszpóra-humor, az egész egyszerűen nem fér össze a helyi klímával. Így hát ismét minden éjjel hajnali három óráig ott ültem az íróasztalom mellett az Új Kelet szerkesztőségében, és munkám után csüggedten mentem haza Tel-Aviv belvárosába, ahol albérlőként laktunk egy kis szobában.

És mivel a sorsnak, a nagy rendezőnek, sietős volt, éppen ekkor jöttek Hava szülei Izraelbe, röviddel utánuk pedig az én szüleim is. Sovány fizetésemből immár három családot kellett etetnem. Nagy volt az elkeseredés, levertségemet nem lehet szavakkal visszaadni. Az embertelen erőfeszítés hiábavalónak tűnt. Még ha a kisujjamban volt is a héber nyelv, attól tartottam, hogy örökre eszkimó maradok Cion földjén, és soha nem leszek az egyik mesemondója.

Jaron: Hogyan fogadták önt a régen betelepült írók?

Igazán barátságosan. Végső soron teljesen más kulturális háttérrel rendelkező, befutott írók voltak, akiket körülbelül annyira érdekelt a sorsom, mint ma minket az oroszországi bevándorlóké. Társalogtak velem a művészkávéházban, átöleltek, megkérdezték: „Hogy vagy, Ephraim, mi újság, Ephraim?", és ezzel nagyobb vigaszt jelentettek számomra, mint gondolták. De nekik sem volt nehéz dolguk velem, mert soha nem volt az arcomra írva a vád az egész világ ellen, és a kisebbrendűségi érzés az ott született szabrékkal szemben. Együtt nevettem velük, uralkodtam magamon, elégedettséget színleltem, de soha nem tartoztam igazán közéjük. Egy kicsit mindig idegen voltam, és maradtam saját hazámban.

Meglepő és pozitív fordulat következett be, amikor egy újonnan alapított, az újbevándorlók számára könnyen érthető héber nyelven írott újság esélyt adott számomra. Megjelentette első héber szatíráimat, amelyek közül az egyiknek különleges figyelmet szenteltek. Egy őrültről szólt, aki elszökik az intézetből, és Tel-Aviv főútján egy hatalmas árkot ás. Ahelyett, hogy megint

becsuknák, a városi igazgatás teljes bürokrataelitje lelkesedni kezd a bolond vállalkozásért, sőt még igazolást is találnak rá a cionizmus tanából.

A szatíra A kéktejcsatorna címet kapta, és egy fiatal újságíró arra a történelmi lépésre szánta el magát, hogy közli az izraeli szakszervezeti lapban. A boldogság, amit akkor éreztem, minden bizonnyal csak annak a futballistának az örömához hasonlítható, aki a meccset eldöntő gólt rúgja be a Bundesligában.

Jaron: Talán ismét helyt adhatnánk az életrajzi kronológiának. Már az ötvenes években járunk, és időközben a szülei is izraeli állampolgárok lettek.

Olyan egyszerűen azért nem ment a dolog. Utolsó vagyontárgyaikat hivatásos csempészeknek adták, akik ennek fejében megígérték a szüleimnek, hogy átviszik őket a határon Csehszlovákiába. Egész éjszaka meneteltek a határ felé, egy csoport menekülttel együtt. Kisgyerekek is voltak velük, akiket altatókkal kábítottak el. Hasonló történetek persze elégséges számban találhatóak a szocialista folklórban.

A csoportot azonban a hajnali derengésben elfogta a határőrség, és visszavitte Magyarországra. A szökevényeket a várakozásokkal ellentétben nem végezték ki, csak megrótták. Feltehetőleg azt várták a Kreml urai ebben az időben, hogy Izraelben a kommunisták ragadják magukhoz a hatalmat. Így valamivel később háromezer idősebb zsidó hivatalos engedélyt kapott arra, hogy békében kivándorolhasson, és az én szüleim is ezek közé a szerencsés emberek közé tartoztak.

Izraelben aztán végleg összeomlott a családi idill. Szüleim elváltak, és a nővérem is elhagyta a szlovákját, akihez a háború végén ment feleségül. Alig ismerték egymást, házasságuk csak a két fiatal ember azon kívánságából jött létre, hogy a romokból, amilyen gyorsan csak lehet, valami újat teremtsenek. Nekik ez nem sikerült. Ági egy ideig egy földtulajdonossal élt együtt, de ez a kapcsolat sem bizonyult tartósnak. Végül hozzáköltözött az anyám, apám pedig nálunk lakott egy másfél szobás lakásban, Tel-Aviv egyik elővárosi részén.

Az egykori bankigazgató azzal tartotta fenn magát, hogy előfizetőket toborzott az Új Kelet számára. A magyar bevándorlók lakótelepein ment házról házra, és később ilyen módon adta el az első Izraelben megjelent magyar könyvemet is. Igge-migge volt a címe, és a magyar akcentust figurázta ki. Apám egy év alatt csak száznegyven példányt adott el. Ennek emléke még ma is fáj. Életünk egyetlen nagy megkésettség.

Jaron: Mennyi idő telt el az Ulpan nyelviskola és első darabjának bemutatója között a nemzeti színházban, a Habimában?

Úgy két év. 1951-ben voltam az Ulpanban és 1953-ban mutatták be A védencet (Der Schützling). Ezt a darabot már héberül írtam, és hogy egyáltalán bemutatták, az megint csak egy tévedésnek volt köszönhető. A Habima akkori vezetőjének, a jóindulatú Fried Miksának a tévedése volt, aki azt a hálátlan feladatot kapta, hogy a híres, Moszkvából származó nemzeti színházat kivezesse a súlyos pénzügyi válságból.

Közgazdasági „know-how"-ját Fried az adóügyi hivatalban sajátította el, a színházról viszont halvány sejtelme sem volt. Tájékozatlanságát számos külföldi utazásba invesztálta, ami akkoriban ínyencségnek számított. A jó Miksa egyetlen utazási alkalmat sem szalasztott el, azt a látszatot keltve, hogy új darabok után néz. Egyik bevásárlókörútján fölfedezett egy új könyvecskét, Canasta. A New Play címmel. Fried, a tehetséges színházvezető nimbuszát még az sem tépázta meg, hogy a színház dramaturgjai megállapították, nem egy darabról, hanem egy új kártyajátékról van szó.

Darabomat, a hivatali korrupcióról szóló csípős szatírát, a dramaturgok, Max Broddal az élen, vita nélkül elutasították, de Miksa egyedül is kitartott mellette. Ugyanis lelkesedett a csatornaásó történetéért. Olvasta az újságban A kéktejcsatornát és összekeverte a Védenccel, amelybe bele sem nézett. Mivel mindenki félt tőle, sőt még a rangos és neves színészek is remegve vártak irodájának ajtaja előtt, hogy bebocsáttassanak egy megbeszélésre, senki nem merészelt ellentmondani ítéletének, hogy a „csatornás darab" egyszerűen mesés, és feltétlenül játszani kell.

A próbák előtt egy sajtókonferenciát tartottak, amelyen Miksa arra hívta fel a figyelmet, hogy a Habima történetében első alkalommal mutatnak be komédiát. Miksa beszélt a Magyarországról jött bevándorlóról, aki héberül ír, méltatta azt a nemzeti feladatot, amely a színházat vezérli, sőt arra is hagyta magát rábeszélni, hogy a darab tartalmából eláruljon valamit: „Egy őrült, aki alagutat ás."

1952-ben a Habima még mindig erősen Moszkva befolyása alatt állt. Bertonov, a tekintélyes színész egyszer elkapott az öltözőajtaja előtt, és megkért, hogy pár percre menjek be hozzá. Két és fél órán át kellett aztán oroszul Puskint hallgatnom.

A szintén Oroszországból származó színházi portás hírhedt volt a telefonkészülékek iránt érzett szenvedélyes irtózatáról. Ha csöngött a telefon, és valamelyik színészt kérték, egyszerűen belebődült a készülékbe: „A hölgy nincs itt!" Teljesen mindegy volt neki, hogy hölgyet vagy urat kerestek, hogy ott volt-e vagy sem, szibériai átkok közepette csapta le a kagylót.

Egy reggel bementem a színházba, hogy szokásom szerint az egyik hátsó sorból kövessem a próbákat, de a portás már a kapuban megállított: „Legjobb, ha be se mész, a darabodat levették a műsorról." A terem valóban sötét volt, bennem meg egy világ dőlt össze.

Mint akit fúriák hajszolnak, úgy rohantam a rendező lakására. Igen, a bizottság, valami bizottság látta a legutóbbi próbákat, és úgy döntött, hogy ez a dilettáns darab nem érdemli meg, hogy egy tekintélyes színház színpadán játsszák. „Kérlek, beszélj velük", könyörögtem, „kérlek tegyél valamit". A rendező fölkereste Bertonovot, beismerte, hogy a darab ugyan nem igazán jó, de a premier már nincs messze, és miért kellene egy fiatal bevándorlót így megszégyeníteni.

Bertonov, mint rangidős színész, különleges helyzetnek örvendett. Elgondolkozott egy kicsit, majd így határozott: „Na jó, ne legyünk szőrösszívűek. Egy zárt körű előadás, az ifjú színpadi szerző kedvéért." De azért feltételt is szabott: mielőtt felmegy a függöny, megkéri a publikumot, hogy ne ítélje meg túl szigorúan a darabot, mert itt most inkább az újbevándorlók beilleszkedéséről, mint színházról van szó.

A próbák síri hangulatban értek véget, és ünnepélyes premier helyett zárt körű előadást tartottak néhány jó szándékú barátnak. Ahogy megegyeztünk, Bertonov a függöny elé lépett, és az igazgatóság nevében hangot adott ama meggyőződésének, hogy ez csak a kezdet, és Ephraim Kishon fog még jobb darabokat is írni. Ez után a szíves ajánlás után felment a függöny, és kezdetét vette az izraeli színháztörténet egyik legnagyobb sikere, és egy ismeretlen fiatal író felemelkedése.

Majd leszakadt a mennyezet a nevetéstől és a tapstól, hússzor kellett megszakítani az előadást. Minden politikai utalás örömteli és meglepett ünneplést váltott ki, mert első alkalommal tréfálkozott valaki a kormányzó Munkapárt rovására. Ráadásul épp a nemzeti színház színpadán. A Védenc párbeszédei, mint például: „Melyik párthoz tartozik?" – „Egyikhez sem, már van lakásom", azokban a napokban szenzációszámba mentek. Mindent összevetve, győzedelmes siker volt, főleg miután a parlament elnöke tiltakozásképpen elhagyta a termet, amikor is darabom hőse a Dávid nevet használta, és világos volt, hogy, Isten óvjon minket, Ben Gurion miniszterelnökről van szó.

Különleges kuriózum, hogy a jiddis volt az első nyelv, amelyre műveimet lefordították. Sokáig írogattam az utolsó nagy jiddis komédiásoknak, Dzsigannak és Schumachernak. Ilyet is csak Izraelben lehet elképzelni, hogy egy magyar humoristát, akinek hébertudása még gyenge lábakon áll, az egykori Talmud-tanítvány, Schumacher fordítson le az atyák nyelvére, amelyről neki, a humoristának, a legcsekélyebb fogalma sincs.

Mindez újra és újra nevetséges helyzetekhez vezetett. Az egyik előadáson az első sorban ültem, hallottam ugyan, de nem értettem, hogy mit mondott orrhangján Dzsigan, és min tört ki harsány nevetésben a nézőtér. Kíváncsian fordultam a szomszédomhoz: „Bocsásson meg, kérem, meg tudná magyarázni, min nevetnek éppen?" A szomszédom azt felelte, hogy ezt nem lehet elmagyarázni annak, aki a jiddist nem az anyatejjel szívta magába, és az ezt a különleges humort nem is értheti. „Milyen kár", állapítottam meg, „ugyanis én írtam."

Jaron: Meddig írt glosszákat naponta a Maarivba?

Harminc évig. Húsz évig hetente ötször írtam egy-egy rövid történetet, és egyszer egy hosszabbat a hétvégi számba. Hihetetlen megterhelés volt ez számomra, de hogy ennek a lapnak dolgozhassak, valószínűleg napi két történetet is megírtam volna, ha azt kérik tőlem.

Nem volt könnyű elfogadtatnom magamat, mert eleinte a Maariv munkatársai és olvasói is fintorogtak. „Micsoda másodosztályú, külföldi humor!" Dr. Karlebach, a főszerkesztő azonban sziklaszilárdan kiállt mellettem, és megjósolta, hogy egyszer még híres lesz a nevem.

Fél év múlva aztán valóban megjöttek az első lelkes visszajelzések, és glosszáim az izraeli sajtó legolvasottabb újságírójává és a legjelentősebb izraeli újságíró-kitüntetés, a Szokolov-díj birtokosává tettek.

A magas kitüntetésről akkor értesültem, amikor a buffalói katonai kórházban feküdtem kiújult gyomorfekéllyel. 1958-at írtunk. Az amerikai kormány vendége voltam ekkor. A fájdalom, amelyet ifjúkorom szerelmétől, Havától vett végérvényes búcsúm miatt éreztem, elkísért az útra az óceán fölött. Ráadásul vendéglátóm, a helyi újság főszerkesztője fejébe vette, hogy bevezet a baseballjáték rejtelmeibe, és ez megadta nekem a kegyelemdöfést.

Egy reggel összeestem, és csak utolsó erőmet összeszedve tudtam a telefonig vánszorogni. A zsidó közösség orvosa Fritz Hoffmann néven szállított kórházba. „Jobb, ha ön német", magyarázta. Egy hétig feküdtem az intenzív osztályon, és Izraelben már azt híresztelték, hogy jobblétre szenderültem. Nem sokkal azelőtt, hogy a Maariv nekrológot közölt volna rólam, jó barátom, Tommi, szerencsétlenségemre kiderítette, hogy életben vagyok, és megfosztott a soha vissza nem térő alkalomtól, amikor valami jót is olvashattam volna magamról az izraeli sajtóban. Hamarosan egészségesen tértem vissza Izraelbe, és örültem, hogy magam mögött tudhatom az utat. Amúgy sem utazom szívesen, csak megérkezni szeretek. Ha látni akarom a világot, akkor képeslapokat veszek magamnak. Gyűlölöm az órákig tartó pakolást és az üres várakozást a bőröndre

a repülőtér szállítószalagjánál. Ma az jelent gondot, hogy sokat kell utaznom.

Nem ez az egyetlen ellentmondás az életemben. Félénk, introvertált ember vagyok, egy egér az íróasztalom fiókjában, de szívesen lépek fel nagy közönség előtt. Mindazok között, akik a munkától undorodnak, bizonyosan én vagyok a legszorgalmasabb. Irtózatosan nehezemre esik az írás, gyötrődöm, és számtalanszor javítok, szabályosan allergiás vagyok a fél évszázada tartó írásra, mégsem teszek szinte semmi mást. Kötelezettségek nélküli életről álmodom, mégis egyik kötelezettséget vállalom el a másik után. Szeretek lustálkodni, de megállás nélkül dolgozom. Az ellentmondások embere vagyok, sikereim hálójában vergődöm.

Jaron: Gondolja, hogy olyan országban is meghódította volna a közönséget, amelynek homogénabb a kultúrája, mint Izraelé?

Biztosan nem, noha a szerencse nem földrajzi fekvés függvénye. Mindenesetre a humor törvényeitől függök, ezek viszont szorosan követik a nyelv és a kultúra finom rezgéseit. Eljöttem egy országba, amelyik egy évtized alatt megháromszorozta lakóinak számát, és jóllehet a szociális és politikai struktúrák még évekkel beutazásom után sem változtak alapvetően, a lakosság tudatalattijában jelentős változások mentek végbe. Ebben magam sem voltam teljesen vétlen. Az irodalom, mindenekelőtt a humoros válfaja, érzékeny szeizmográf, amely méri az emberek hangulati hullámzásait. Természetesen az idő vasfoga nem kíméli meg minden művemet, de remélem, hogy az unokáim a történeteim és darabjaim nagy részét tanulni fogják az iskolában.

Jaron: Hogyan viszonyul az életkorához?

Már megmondtam, utálom. Napi tizennyolc órát dolgozom, mindennap úszom, és tulajdonképpen tűrhetően nézek ki. Pontosan ezért zavar éveim száma. Ha ma egy roncs lennék, ahogy tulajdonképpen illene lennem, vágyakozón várnám a véget. Bosszant, hogy most, amikor már megismertem magam, és végre megértettem az élet játékszabályait, a nagy rendező ha-

marosan leengedi majd a függönyt. Ez nem fair. Hogy játsszam el a harmadik felvonást tíz perc alatt?

Legalább azokat az éveket kérem még, amelyeket Adolf elvett tőlem, azt az öt-hat szörnyű évet. Úgy érzem magam, mint az az ember, akinek az orvos a vállára teszi kezét, és így szól: „Barátom, még egy éve van hátra", hogy aztán másnap elnézést kérjen: „Kínos hibát követtem el. Még két éve van." A döntő ebben a történetben nem a hátralévő idő, hanem az a tény, hogy az orvos keze már ott nyugszik a vállamon.

Jaron: Valóban azzal az érzéssel él együtt, hogy elmulasztotta azokat az éveket?

Ez az érzés nem hagy nyugodni. Úgy érzem, becsapnak az éveim. Nem sikerről vagy presztízsről van itt szó, hanem az üresség vattaszerű érzéséről, amely a pincében és a paradicsomlés üvegek között eltöltött idő óta kísér, egy megmagyarázhatatlan belső nyugtalanságról, amitől legboldogabb pillanataimban sem szabadulhatok. Amikor Hollywoodban a színpadra léptem, hogy átvegyem a Golden Globe-díjat és a leghíresebb filmcsillagok tapsoltak nekem, akkor is csak egyvalamire tudtam gondolni: Az ördögbe is, miért nem vagyok most boldog, hiszen a felhőkben kellene járnom? Miért nem tudok egész egyszerűen örülni?

Audrey Hepburn és Clint Eastwood állt ott, ők jelentették be: „And the winner is...", és itt az én nevem következett és Izraelé. Eastwood meglepően magas, már-már nőies hangja, és az én szörnyen gyötrő gyomorégésem – ez minden, amire vissza tudok emlékezni.

Valószínűleg én vagyok a megtestesült zsidó értelmiségi, és mint ilyen, akkor is elégedetlen vagyok, ha az örömtől bukfenceket kellene hánynom. Állandóan mérlegelek, gondolkodom, elemzek, és gondolataim még alvás közben is gyötörnek. Egyetlen menedékem, hogy magamon is tudok nevetni.

Szóval neurotikus vagyok, olyan, mint minden alkotó ember, aki az utolsó cseppig kihasználja szellemi adottságait, de nagy árat is fizet érte. Ha viszont munkáról és határidőről van szó, bebeszélem magamnak, hogy „profi" vagyok. Ifjúságom kalan-

dos állomásai hétpróbás harcost faragtak belőlem, aki minden élethelyzetben eligazodik. Valahogy úgy, mint a dzsungel állatai, amelyekre más túlélési törvények érvényesek. Nagyon vicces komédiát tudok írni akkor is, ha egyáltalán nincs kedvem nevetni, és akkor is utazom és előadásokat tartok, amikor lelki barométerem „fagypontra" zuhant. Nem rejtőzöm semmilyen fügefalevél mögé, és nem pihenek a babérjaimon. Rövid megszakításokkal vívom rutinossá vált harcomat, aminek csak akkor lesz vége, ha örökre lehunyom a szemem.

Szeszélyes hangulatingadozásaim azonban nem tesznek embergyűlölővé, csupán rögzítik, meddig tartok igényt az emberi kapcsolatokra. Ez a határ a családomig, hazámig és azon kevés nemes emberig terjed, akik a pokol kellős közepén kinyújtották felém a kezüket.

Jaron: Mikor rosszkedvű?

Leginkább reggel, ha a gyomorégésem egész éjjel bevetésen volt.

Jaron: Mikor boldog?

Reggel, ha nem ég a gyomrom. De biztosan sokak szívéből beszélek, ha azt mondom, hogy nem az AIDS, hanem a depresszió századunk betegsége. Nincs látható oka, ezért aztán gyógyíthatatlan. Jómagam kétségbeesett harcot hirdettem meg ellene. Soha nem engedem el magam, veszekszem a buta Ferikével, rákényszerítem magam a munkára, tablettákat veszek be, felhívom az összes ismerősömet, úszom egy kört, leülök a sakk-komputeremhez, és az egyik tévécsatornáról a másikra kapcsolgatok. Egész egyszerűen megpróbálom nem figyelembe venni a depressziót. Gyakran sikerül, ritkán nem.

Az alkohol és a drog sem jelent itt megoldást. Korábban elég volt néhány csepp vodka, hogy megszabaduljak bizonyos gátlásaimtól. Ma már erre nincs szükségem, mivel időközben megszabadultam legtöbb gátlásomtól, a maradéktól pedig bizonyára már nem is fogok.

Egész életemben egyetlen cigarettát sem szívtam el, tulajdonképpen magam sem tudom, miért. Három gyermekem sem dohányzik, csupán a feleségek gyöngye szív el egy-két cigarettát, naponta tizenkétszer.

Néhány éve viszont ellenálltam egy szokatlan kísértésnek. A világhírű íróval, Arthur Koestlerrel álltam baráti kapcsolatban, aki velem ellentétben, mindenkor kész volt vakmerő vállalkozásokra. Alpbachban, az osztrák faluban levő lakásán jöttünk össze. Izraeli úttörő éveiről beszélgettünk, amikor hirtelen témát váltott, és rá akart beszélni, hogy próbáljam ki az LSD-t. Azt mondta, ez a drog olyan dolgokat láttatott meg vele, amelyeket addig nem tartott lehetségesnek. Sőt azt állította, hogy irodalmi alkotóképessége a drog által új, ismeretlen magasságokat ért el. Udvariasan visszautasítottam. Ha nem lenne igaza, felesleges kockázatot vállalnék, és a kockázatokkal, különösen a feleslegesekkel, tele volt a hócipőm. Fájlalnám viszont, ha Koestlernek igaza lenne. Akkor valóban létezne egy varázsszer, amellyel beléphetünk a tudatalatti titokzatos világába, lenne egy pszichikai „szezám tárulj!", és nem vagyok biztos benne, tényleg akarom-e tudni, mi minden gyűlt össze a lelkem legmélyén. Megelégszem azzal, amit tudok, és már ez is túl sok.

Életem e kései szakaszában mindenesetre már csak egészséges és gazdag szeretnék lenni, még ha ebben természetes ellentmondás is van. Sok mindent megteszek az egészségemért. Naponta leúszom köreimet annak ellenére, hogy ez a sport legalább annyira untat, mint könyveim korrektúráinak olvasása. De nem sokkal szórakoztatóbb egy ortopédorvos várószobájában ülni, tehát inkább úszom, még ha nincs is kedvem, még ha esik is az eső, vagy ha nincs is víz a medencében. Ezen kívül különféle kalóriaszegény, koleszterinmentes és íztelen készítményekkel táplálkozom, nem iszom, nem dohányzom és nem alszom.

Jaron: Volt már valaha bordélyházban?

Meg kell hagyni, igazán megdöbbentő kérdései vannak. Valószínűleg ön azok közé a férfiak közé tartozik, akik az orális szexet szeretik, azaz szerelmi témában nem tudják tartani a szájukat.

Ami engem illet, gimnazista koromban elcipeltek barátaim az illető intézménybe Budapesten. Ferike egész testében reszketett, és még a döntő tett előtt megfutamodott. Évekkel később meglátogattam külföldön egy éjszakai mulatót, kíváncsiságból. Akkor állapítottam meg, hogy olyan nővel, aki iránt nem érzek erős érzelmeket, szexuálisan abszolút semmit sem tudok kezdeni.

A prostituáltak világa azonban mindig is megigézett, és eltöltöttem néhány órát azzal, hogy a legősibb mesterséget űző hölgyekkel ismeretséget kössek. Elbűvöl, hogyan férkőznek áldozatukhoz, milyen ősrégi trükköket használnak, hogyan hízelgik körül a frusztrált „teremtés koronáit" és hitetik el velük, hogy ők valami különleges lények. És teszik mindezt oly könnyedén, ahogy az ember egy zseblámpát felkapcsol.

Különösen foglalkoztatott ennek a szakmának a gazdasági oldala. Megtudtam, hogy a szerelem egyik szolgálólánya annak a horribilis összegnek, amit kliense például egy üveg pezsgőért fizet, csak a tíz százalékát kapja. Elég nyomorúságos jutalék, még ha adómentes is. Ez nem üzleti kérdés, világosítottak föl. Ha egy hölgy rászán egy negyedórát, hogy kliensével csevegjen, akkor már becsületbeli ügy a pezsgő megrendelése.

Az iparág egyik képviselőjével még össze is barátkoztam. Néhány évvel ezelőtt a müncheni sajtóbálon feltűnt nekem egy ízlésesen öltözött, csinos ifjú hölgy, aki különösen kecsesen táncolt. Mikor észrevette csodáló pillantásomat, odajött hozzám, és azt mondta: „Az a benyomásom, ön táncolni szeretne velem." Természetesen nem utasítottam vissza, és táncoltam vele, bár nem vagyok a táncparkett ördöge. Hogy leplezzem zavaromat, társalogni próbáltam vele.

„Bocsánat, kisasszony, szabad kérdeznem, mi a foglalkozása? Újságíró?"

„Nem", válaszolt a hölgy egy lélegzetelállító forgás közben, „prostituált vagyok."

Mivel nem voltam egészen biztos benne, hogyan kell ilyen helyzetben viselkedni, annyit dünnyögtem: „Ó, milyen érdekes." Megkérdezte, ne találkozzunk-e alkalomadtán. Azt feleltem, ha látni akar, fizesse meg a tarifámat, óránként száz márkát. Egyetértett, és valamelyik este találkoztunk egy kis étteremben,

ettünk és csevegtünk, majd vetettem egy pillantást az órára, és megállapítottam, hogy százötven márkával tartozik.

Szó nélkül fizetett, úgyhogy kapcsolatunk korrektnek ígérkezett. Ha én akartam őt látni, én fizettem. De ha ő hívott fel, ő volt a soros.

Uschinak hívják, nagyon intelligens nő, egy orvos lánya. Tanultam is tőle néhány dolgot. Épp a napokban kaptam tőle levelet. Kivándorolt Ausztráliába, ahol többé-kevésbé sikeresen folytatta karrierjét, amíg a megtakarításai lehetővé nem tették, hogy megírja a memoárjait. A kézirat nehézkes angol nyelven íródott, de éppoly elbűvölő, mint a szerzője. Oda is adtam, mellékelve ajánlásomat, a kiadómnak.

Jaron: Érdekli a téma morális vetülete is?

Természetesen. A nyugati világ kollektív tudatalattijában a zsidók és a prostituáltak egyenlő mértékben tárgyai a kielégíthetetlen kíváncsiságnak. Nagy talány és az is marad, hogy a világtörténelemben miért épp ez a két csoport örvend oly nagy érdeklődésnek, és ütközik oly nagy elutasításba. Vegyük például a filmet. A mozi feltalálása óta meglepő módon aránytalanul többet foglalkoznak e két csoporttal, mint az emberiség maradék részével. Mindkét esetben rendszerint pszichikai és fizikai erőszak alkalmazásáról van szó. Talán ezért is érzek szolidaritást a prostituáltakkal.

Jaron: Rabbijaink hevesen tiltakoznának ezek ellen a gondolatok ellen.

A bölcsek közülük nem fognak rám haragudni. Mindaddig, amíg nem érzik fenyegetve a tekintélyüket, meglepően toleránsak. Nemrég vendégül látott egy híres rabbi, egy Tel-Aviv közelében fekvő nagy rabbiképző vezetője. Miközben a felesége süteményéből lakmároztam, az univerzum rejtélyeiről kérdezgettem őt, amelyek, mint már említettem, nem hagynak nyugodni. „Tiszteletreméltó rabbi", nyitottam meg a párbeszédet, „mondja már meg, kérem, mivégre teremtődött a végtelen univerzum, milyen célból, az Isten szerelmére?"

Jaron: Kapott választ?

Igen. Egy viszontkérdés formájában. „Fiam", kérdezte a rabbi, „kérsz még egy szelet süteményt?" Semmi esetre sem viccelődök rajta. Azt akarta csupán érzékeltetni, hogy neki sincs fogalma az egészről.

Jaron: Hogyan definiálja zsidóságát?

Identitásomat Adolf Eichmann definiálta. Mivel életem első felében nem játszott döntő szerepet, zsidóságomat ma elsősorban az határozza meg, hogy izraeli vagyok. Ünnepnapokon családom körében felolvasok az imakönyvből, átugorva néhány oldalt, hogy hamarabb jöhessen a leves. Mindezt gyermekeim nemzettudatának erősítéséért teszem.

Jaron: Fél attól, hogy a gyerekei megtagadják zsidóságukat?

Igen, ettől félek, mert akkor bukásra lennének ítélve. Nem mi határozzuk meg származásunkat, hanem az ellenségeink. Aki megkísérli megtagadni zsidóságát, az az életét álarc mögött éli le. Szeretném megkímélni unokáimat egy ilyen kettős élettől.

Jómagam nagyon boldog vagyok, hogy ehhez a kis néptörzshöz tartozom, amely oly sok mindennel járult hozzá az emberiség történetéhez, mégis boldogtalan vagyok amiatt, hogy emberemlékezet óta üldözöttek és lealacsonyítottak vagyunk. Arra sem vagyok túl büszke, hogy „ennek ellenére" életben maradtunk, és minden évezredes üldöztetés ellenére meg tudtuk őrizni karakterünket, tradícióinkat és nyelvünket.

A kínaiak és az indiánok is megőrizték nagyszerű kultúrájukat, és a cigányokat sem üldözték kevésbé, mint bennünket a történelem során, és ők is, akárcsak mi, megtartották hagyományaikat és vallásukat.

Testestül-lelkestül zsidó és izraeli vagyok. Nekem személy szerint azonban az sem jelentett volna szerencsétlenséget, ha norvég szülők gyermekeként jöttem volna a világra. A zsidó nép kétségkívül különleges intelligenciával van megáldva, de

azt kétlem, hogy ez lenne a kiválasztott nép; a meghatározásnak a holocaust után egyébként is cinikus mellékíze van. Egyébiránt norvégként is ugyanolyan elszántsággal harcolnék az antiszemitizmus ellen és Izrael állam mellett, mint zsidóként.

Jaron: Ön tehát mi elsősorban, ember vagy zsidó?

Mindenekelőtt izraeli vagyok, mivel ez az egyetlen lehetőség arra, hogy ne legyek többé az „örök zsidó".

Jaron: Szóval nem eszik disznóhúst?

Nem szeretem a disznóhúst.

Jaron: Most kitér a válasz elől.

De ez az igazság. Ki nem állhatom a zsíros ételeket. Viszont ha ez nem így lenne, akkor sem ennék disznóhúst, mert ügyelek népem történelmi értékeire. De szombaton is vezetek autót, tartok előadásokat, és mindennap dolgozom, kivéve az újévi ünnepet és a Jóm Kippurt.

Jaron: Az előbb azt mondta, szívesen áll ki nagy közönség elé. Tulajdonképpen miért?

Hogy kompenzáljam ezzel egy régi gátlásomat. Én voltam az egyetlen gyerek az osztályban, aki sohasem vett részt iskolai előadásokon, és a páni félelem, hogy ki kell állnom egy közönség elé, sok éven át elkísért, még azután is, amikor a színház világát testközelből megismertem. Elhatároztam, hogy leküzdöm ezt a félelmemet, és a közönséget személyes fellépésemmel, nem pedig színészek vagy a könyveim által fogom lebilincselni. Kényszerítettem magam, hogy leküzdjem gyötrő lámpalázamat, és ma órákon át beszélgetek a közönséggel, jegyzetek és nagyobb előkészületek nélkül, négy nyelven, amelyek mindegyike magyarosnak hangzik.

Amióta leküzdöttem félelmemet, szórakoztatnak a fellépéseim. Még akkor is, ha néha majdnem megakadályoznak abban, hogy megtartsam őket, mint például Kölnben. Elkéstem és nem engedtek be, mivel a műsor már elkezdődött. „De én vagyok az előadó", biztosítottam a bejáratnál álló zömök cerberust, ő azonban tovább makacskodott: „Azt mindenki mondhatja, uram, a terem megtelt." Amikor a türelmetlen közönség már tapsolni kezdett a teremben, megvesztegettem az ajtónállót harminc márkával, hogy az előadásomat megtarthassam.

Igen, szórakoztat, nemcsak a taps, hanem maga a folyamat is, kezdve azzal, hogy szemben ülök az anonim közönséggel, egészen a bátorító pillanatig, amikor a szimpátia első hullámai kezdenek felém áramlani.

Jaron: Szinte úgy festi le a kapcsolatot a felül lévő ember és az alul lévő publikum között, mint valami erotikus dolgot.

Fájdalom, kedvesem, rejtett célzása sajnos tökéletesen célt tévesztett. A humorista sosem lehet egy Führer vagy duce, ez kizárt. A humor ugyanis éppen az az apró tű, amely a diktátorok pátoszát úgy robbantja szét, mintha léggömb lenne.

Nagy élvezetet jelentenek viszont hivatásomban azok az órák, amikor dedikálok. Sok író nyűgnek tartja a dedikálást, szerintük ezzel csak kiadóiknak tesznek szívességet. Ez képmutatás. Nekem élményt jelentenek a dedikálással töltött órák. Egész életemet valamelyik sötét szobámban töltöm el, ahol ceruzával – mindig ceruzával – egy jegyzettömbbe firkálgatok, és fogalmam sincs róla, hogy tulajdonképpen kinek is írok. Hát nem teljesen természetes a vágyam, hogy személyesen találkozzam az olvasóimmal?

Néhány hónappal ezelőtt az egykori Kelet-Berlinben voltam, és a könyvesbolt előtt kígyózó sor szinte a Nyugatig ért. Föltettem magamnak a kérdést, mi viszi voltaképpen ezeket a jó embereket arra, hogy órákig ácsorogjanak egy autogramért a hidegben. Mi hasznuk van ebből? Úgy vélem, szükségük van a személyes kapcsolatra a szerzővel, ugyanúgy, ahogy a szerző is keresi a kapcsolatot az olvasóival.

Jaron: Mennyit adtak el könyveiből világszerte és hány nyelven?

Az a tény, hogy könyveim harmincnégy nyelven jelentek meg, elegendő ahhoz, hogy népszerűtlenné váljak. Fenemód szórakoztat viszont, amikor barátaimat és kollégáimat betessékelem dolgozószobámba, amelynek a falán hatszázötven könyvemet állítottam ki. Ilyenkor élvezhetem kritikusaim üvegessé váló tekintetét.

Ettől viszont még nem alszom jobban. Legtöbbször kora hajnalban alszom el, és akkor is csak hangszigetelt szobában, füldugókkal. Hát olyan megvetendő az, ha tekintetemet a japán könyveimre irányítom, hogy végre el tudjak aludni azzal az érzéssel, hogy csináltam valamit az életben. Mikor aztán fölébredek, a japán könyvek szerencsés módon még mindig ott vannak, és nem találok magyarázatot sikereimre a felkelő nap országában, mint ahogy nincs magyarázat ugyanezen könyvek sikertelenségére sem más országokban. Szerencse, véletlen, a fordítás minősége, ami valójában megint csak tisztán szerencse kérdése, nem tudom. Más szóval: az irodalom is csupán csak show-business.

Ami egyébként Japánt illeti, első könyvem éppenséggel nem volt nagy siker, és azzal vigasztaltam magam, hogy legalább a magánkönyvkiállításom gazdagodni fog egy egzotikus példánnyal. Fordítómnak azonban, egy pici japán egyetemista nőnek, név szerint Sahiko Isiharának, aki Németországban járt egyetemre, szellemes ötlete támadt. Elment Japán legnevesebb humoristájához, akinek nevét lehetetlenség megjegyezni, orra alá tolta új könyvem kéziratát, és addig nem moccant, amíg az föl nem lapozta. Beleolvasott, és így szólt: „Mister Kish-On jó humorista, csodálom őt." „Írásba tudná ezt adni?", kérdezte Sahiko. „Miért ne", hangzott a válasz, és a könyv a következő vörösen nyomtatott ajánlással jelent meg: „Ezt a könyvet mindenkinek el kell olvasnia." Bár felhívását nem követte minden japán, de azért nem panaszkodhatok.

Jaron: Ön is kér néha autogramot?

Az egyetlen szerző, akitől dedikációt kértem, barátom, egy igen tehetséges humorista, Dan Ben Amotz volt. Azon a felejt-

hetetlen búcsú-összejövetelen történt, amelyet ő maga adott halála előtt néhány hónappal. Ez a szokatlan rekviem nagy élmény, de egyben nagy csalódás is volt.

Arra számítottam, hogy ez az „enfant terrible", ez a páratlan szatirikus úgy fog meghalni, ahogy élt, olyan valakiként, aki nem hajol meg a társadalom álszent törvényei előtt, aki ellenszegül a konvencióknak. Biztos voltam abban, hogy stílusosan fog meghalni, kézben tartva a halált, hasonlóan a nagy angol filmszínészhez és sznobhoz, George Sandershez, akit Hollywoodban ismertem meg. Ő sznobként halt meg, a szó legvalódibb értelmében. Hetvenéves korában bezárkózott egy hotelszobába, megivott két üveg vörösbort, bevett néhány tucat altatót, és hátrahagyott egy cédulát, ezzel az egy szóval: „unatkozom".

Hasonlóan képzeltem el Dan búcsúünnepségét is. Majdnem sikerült is megtévesztenie bennünket tréfálkozásaival és filozófiai párbeszédeivel, amelyeket a világ minden sarkából odasereglett barátaival folytatott. Ők azért jöttek el, hogy saját szemükkel lássák a Dan közeli halálát előre jelző diagnózist, amit kivetített a falra. Végül ő is úgy halt meg, mint minden halandó. Egyik barátnője énekelni kezdett egy vidám dalt, de a közepén kibuggyantak a könnyei, és akkor már Dan sem tudta tovább tartani magát, egymás karjaiba zuhantak, és zokogni kezdtek.

A főszereplő nem tudta követni többé a szöveget, amelyet a nagy rendező írt. Aki a függöny leeresztése előtt alkudozni kezd, még egy kicsit, kérem, csak még egy pár napot, az szánalmas teremtménnyé válik, mintha a születés jutalom, a halál pedig büntetés lenne.

Csodálom azokat a halálraítélteket, akik nem könyörögnek kegyelemért. Én magamért nem tenném tűzbe a kezem. Csak reménykedem abban, hogy hasonló helyzetben lesz erőm eldobni magamtól az életet. Egyet viszont pontosan tudok, halálom nem lesz happening.

Időközben azonban még megpróbálom meghosszabbítani az életemet. Hordozható gyógyszertáram, amely minden utamon elkísér, évről évre nagyobb és színesebb lesz. De az embernek végül is legalább annyira komolyan kell vennie a saját testét, mint az autójának gyújtógyertyáit.

Jaron: Milyen tablettákat szed rendszeresen?

Mindenekelőtt a vitaminok hatásában bízom. Körülbelül húsz darabot veszek be naponta, már húsz éve. Az is lehet, hogy igazán ezek közül csak egy tesz jót, minthogy azonban nem tudom, melyik az, a biztonság kedvéért beveszem mindet.

Jaron: Még nem láttam olyan egészségmániást, aki olyan keveset törődött volna a táplálkozása minőségével, mint ön.

Ez mindenekelőtt azért van így, mert krónikus időhiányban szenvedek, ami életem központi problémája. Bizonyára az a felelős ezért a bűnért is. Az evés számomra időpocsékolás, ezért gyorsan és egyáltalán nem elegánsan eszem. Az étteremben a pincérek legnagyobb megrökönyödésére jégkockával rendelem a levest, hogy ne kelljen megvárnom, míg végre eléri szájpadláskímélő hőfokát. És szeretem a felvágottakat. Farkaséhségem a kolbászra és a szalámira nyilvánvalóan magyar örökség, gyomrom pszichoterrorja és gyerekkori megszokás. Pontosan tudom, hogy már egy jelentéktelen darab csabai kolbász is őrületes gyomorégést idéz elő nálam, de örömmel kész vagyok vállalni ezt a kockázatot. Talán még szükségem is van erre a gyomorégésre, hogy ne legyen túlságosan jó dolgom.

Jaron: Hogyan tervezi meg a hétköznapjait?

Rendet kedvelő mesterségem és kéziratai könyörtelen leadási határidői rákényszerítenek arra, hogy életemet zárt ajtók mögé rejtsem. Ezért aztán lakóhelyeim a legapróbb részletekig megszervezettek, afekai házunk csakúgy, mint az itteni, appenzelli menedékhelyem. És nemrég vettem meg egy kis apartmant az egyik zürichi hotelben, amit persze csak átutazóban veszek igénybe.

Mivel gyakran ingázom ide-oda a két ház között, pedánsan hasonlóvá tettem őket, úgyhogy minden további nélkül be tudom fejezni itt, Appenzellben a Tel-Avivban megkezdett mondatomat.

Ugyanilyen praktikus okból van a két házban két, majdnem

teljesen megegyező ruhatáram, sok fekete inggel, amelyek szerintem kitűnően illenek a fehér hajamhoz, a hitvesem szerint pedig eltakarják a hasamat. Mindkét házban áll egy nagy íróasztal digitális telefonokkal és megtelt határidőnaplókkal, valamint egy egészségügyi okokból ferdén felállított falitábla, számtalan egyforma fehér lappal teletűzdelve. Soha nem írok írógéppel, és a titkárnőm egyik legfárasztóbb feladata az, amikor a hieroglifáimat ki kell betűznie és le kell gépelnie.

Mindkét íróasztalon áll egy tartó, teli íróeszközzel, ceruzával, golyóstollal, hegyezővel, radírral, ollóval, ragasztószalaggal, szóval mindennel, amit a beteg emberi elme az írásbeliség kezdetei óta feltalált. Mindkét íróasztal mellett, tőlem balra áll egy sakk-komputer, amelynek segítségével elűzöm az írás közben rám törő unalmat. Míg más írók ásítoznak, nyújtózkodnak vagy cigarettáznak, addig én lépek egyet, és a sakk-komputerem türelmesen megvárja, míg időt szakítok a következő lépésre. Mindkét házamban van telefax, az a bizonyos csodakészülék, amely megszépíti és egyben megrövidíti az életet. Dolgozószobáim padlóját puha szőnyegek borítják, s vastag fehér zokniban szaladgálok rajtuk föl-alá, hogy ne zavarjam magamat a munkában.

Egy sor bizonyítékom van arra odahaza, hogy nem vagyok teljesen normális. Például túl erős égőkkel világítom meg a szobákat, mert már fiatalon észrevettem, hogy a félhomály elkedvetlenít. A halogénlámpa feltalálása óta jelentősen lerövidültek depressziós időszakaim. A falakat az utolsó centiméterig képek fedik, fotók, plakátok, apró győzelmeimről szóló dokumentumok és személyes trófeák. A rólam szóló legrosszabb kritikákat és a legközönségesebb rágalmakat bekeretezem, és kifüggesztem a falra, hogy pillantásomat róluk újra és újra megnyugtató könyvszekrényemre vethessem.

Személyes és politikai ellenségeim képei is megtalálhatóak ebben az összevisszaságban, így szoktatom magamat hozzájuk. Afekai íróasztalom fölött például ott lóg egy portré Berijáról, Sztálin hóhérjáról, mellette egy fekete keretes gyászjelentés, amelyben a haladó elemek megsiratják Sztálinnak, a népek vezérlő csillagának halálát. Természetesen Mao Ce-tung is ott lóg mindkét dolgozószobám falán, mellette pedig a vörös köny-

vecskéje hever, az idióta idézetek eme egyedülálló gyűjteménye. Pablo Picassót és Jasszer Arafatot, ezt a két különösen tehetséges szélhámost – még ha nagyon eltérő módon is azok – üzenetrögzítőm fölé akasztottam fel.

Igen, az élet legfontosabb dolgaira, vagyis az ilyen játékokra mindig fogok időt szakítani. Időről időre arra kell emlékeztetniük, hogy ne vegyem túlzottan komolyan magamat és az egész bagázst.

Jaron: Az önéhez hasonló életvitelt csak a nagyon gazdag emberek engedhetik meg maguknak.

Életem az igényeimhez igazodik, azok pedig szerfelett szerények. Hiszen látta, mit eszem, egy uborkát és egy fél retket, és azt is, hogyan élek ebben a vidéki házban, amelybe sok szeretetet, de kevés pénzt invesztáltam. A milliomosokkal szemben táplált irigység nem sokban különbözik a fajgyűlölettől, és végtére is millióimat nem a tőzsdén szereztem, nem is furfangos üzleti érzékkel, hanem egy B3-as ceruzával. Nincs lóistállóm, vadászterületem, magánzenekarom, jachtom, és ami a legszomorúbb, nincs időm. Egyetlen fényűzésem a biliárdasztalomon és azon előnyös helyzetemen kívül, hogy kimondhatom az igazságot, a sakk-komputerem.

Hiszen a sakk mentette meg az életem, már csak ezért is életem végéig a szívembe zártam. Ezen túlmenően pedig szoros kapcsolat van a sakk és a humor között, és biztosan nem véletlen, hogy mindkettőt ugyanolyan odaadással űzöm. A sakk nem sport, ahogy azt általában feltételezik, hanem tudomány, és ez az oka annak, miért hiányzik teljesen a humor a legtöbb nagy sakkozóból.

Ellenben szinte minden nagy humorista egyben nagyon jó sakkozó is. Art Buchwald például, vagy Tommi barátom, aki olykor-olykor megver, és azután rögtön orgazmusa van. A humor és a sakk tehát sziámi ikrek.

De a humor misztérium is. Vannak pszichológusok, akik azt kutatják, miért nevet egyáltalán az ember. Én sem rendelkezem a rejtély megoldásával. Viszont ha összehasonlítjuk a sakk szabályait a

humor struktúrájával, fölöttébb érdekes jelenséggel találjuk szemben magunkat. Egy sakkozó néhány lépéssel előre gondolkozik, majd a játékot teljesen váratlan irányba tereli. Pontosan ezt teszi a humorista is, amikor ceruzájával előrehalad a papíron.

Első lépésem megtervezésekor, akár a sakkban, akár írás közben, már fejemben vannak következő lépéseim is. Mármost, ha elbeszélést vagy vígjátékot vetek papírra, az egyes részleteket csak le kell rövidítenem, másokat pedig meghosszabbítanom, hogy úgy mondjam, kozmetikai változtatásokat kell alkalmaznom, mivel a váz, a cselekmény, a megoldás, a poén már megvan. A nevetésre késztetés technikájában olyan tapasztalatokra tettem szert, hogy nagy valószínűséggel előre meg tudom mondani, milyen intenzíven és mely pontokon fog a közönség nevetni. Ha a sakkban is ennyire az ura lennék a helyzetnek, nem vert volna meg Gari Kaszparov olyan gyorsan.

Jaron: Lehet-e sok gyakorlással igazán jó sakkozóvá válni, vagy ez természetadta tehetség kérdése?

Feltétlenül gyakorolni kell. Még egy nem túl tehetséges ember is tűrhető játékossá válhat sok szorgalommal és kitartással. Hasonlóan van ez a humorral is. Született humorista vagyok, de sok év telt el, míg nemzetközi nagymester lett belőlem. Ma tudok ugyan technikai útmutatást adni a humor témakörében, de garanciát a hatásra, azt nem. Csak a kreatív folyamatot tudom elemezni. Vegyük például a mottót, amely a szocializmus nevű gigantikus csődről szóló könyvem elején olvasható: „A marxizmus csodálatos ideológia", írtam, „csak egy hátránya van, hogy meg lehet valósítani". Ez nem olyan vicc, amely leveszi az embert a lábáról, de ha alaposabban végiggondoljuk, elkezdünk rajta nevetni. És miért? Valószínűleg a meglepetés-effektus miatt.

Az utolsó, amit egy csodálatos ideológia hátrányaként várnánk, az a megvalósítása. Hiszen ha csodálatos, akkor mi olyan rossz abban, ha megvalósítják? A mondat ellentmondásossága irritálja az egészséges emberi értelmet, és az olvasó mindenekelőtt meglepődik. Fokról fokra aztán eljut a felismerésig, hogy van valami igazság ebben az abszurdumban. A marxizmus

esetében végül is egy magasztos eszméről van szó, amely éppenséggel csak az emberi természetnek mond teljes mértékben ellent, és hogy ezt az eszmét rá lehessen kényszeríteni az emberiségre, embertelen eszközöket kell alkalmazni. Miután az olvasó megoldotta a rejtvényt, az az érzése, hogy győzelmet aratott, ezzel elértem a célomat, az olvasó nevet.

Persze minden humoros gondolatot tönkre lehet tenni, ha rosszul fogalmazzuk meg, vagy helytelen ritmusban tálaljuk. Például ezt is írhattam volna: „A marxizmus csodálatos ideológia, amely általános csodálatnak örvend. Sajnálatos módon magában rejt egy paradox hátrányt, mégpedig azt, hogy néha valóban megvalósítják." És máris minden oda van, a mondat túl hosszú, a nyelv döcögős, és a felesleges utalás meggátolja az olvasót abban, hogy maga bukkanjon a poén nyomára. A humor ereje rövidségében, egyszerűségében és eltalált ritmusában rejlik.

Vegyünk még egy példát. „Isten mindent lát, a Dallason kívül." Ezt egy korai könyvemben írtam, amikor ez a szappanopera megkezdte győzedelmes hadjáratát a képernyőkön. Vicces, de miért? A meglepő felépítés miatt, és mert ebben az öt szóban egy sereg kérdőjel búvik meg. A mondat első fele – „Isten mindent lát" – egy régi mondást idéz fel, amelyet az olvasó vagy komolyan vesz, vagy kételkedik benne, mindazonáltal mindkét esetben ismerős gondolatvilágban találja magát. „A Dallason kívül" hirtelen azt mondja, hogy még Isten is azon a véleményen van, ezt a sorozatot tényleg nem kell megnézni. Természetesen ezt is írhattam volna: „A Dallas-sorozat az intelligencia megsértését jelenti", így viszont a fennkölt nem párosult volna a nevetséggessel, lemondtam volna a meglepetés mozzanatáról, ami a humor alapelve, és elmaradt volna a nevetés.

A humornak érzékeny mechanikája van. A meglepő humor hirtelen átfordulhat az előkelőből a közönségesbe, az igazságból a hazugságba, a patetikus kifejezésmódból a szlengbe. A színvonalas humort igazából kétszer kell elolvasni.

Akár a sakkban, a humor birodalmában is végtelenül sok variációs lehetőség van. Vegyük szemügyre például azt a fordulatot, amelyet a tudósok dagályos nyelvezetén „kontroverz asszociációnak" neveznek. Egyik elbeszélésemben a balkonon

ülök, és háztömbünk többi bérlőjével együtt a Kilencedik szimfóniát hallgatom a rádióban. Hirtelen észreveszem, hogy szomszédom megfogja felesége kezét, és ezt írom: „Megint sikerült Beethoven isteni zenéjének két undorító ember szívét egyesítenie." Érthető? Mikor a váratlan sértés Beethovennel kerül összefüggésbe, akkor az vicces.

Jaron: Történeteinek ki a kedvenc hőse?

Én. Minden professzionális humorista elsősorban önmagán nevet, és ezáltal alkalmat ad olvasóinak vagy nézőinek a kárörömre. A legjobb példa erre Charlie Chaplin, aki újra és újra azon a figurán mulat, akit ő maga testesít meg a filmvásznon. Én, kicsi követője, megpróbálok a nyomdokaiba lépni. A legjobb humort viszont az élet írja. Egyik történetemben találkozom a biztosítási ügynökömmel, akinek, jóllehet velem egyidős, hollófekete haja van. Irigységgel telve felteszem neki a kérdést, hogyan lehetséges ez, mire a válasz: „Ifjúkorom óta sportolok, minden reggel jéghideg vízzel zuhanyozom, és drótkefével dörzsölöm le a testem, pornóújságokat járatok, egészségesen élek és eszem. Ezenkívül festetem a hajam."

Különösen hatásos az a jelenet is, amelyben egy testes tábornok rendjelekkel ékesített mellel megfontoltan lépkedve szemügyre vesz egy díszgárdát, majd teljes hosszában elvágódik. Eddig még nem találtak fel ennél jobbat a humor birodalmában.

Az én generációmban van néhány rendkívüli tehetséggel megáldott izraeli író, akik azonban túlnyomórészt politikai szatírákat írnak. Ők nem veszik számításba, hogy egyszer majd a miniszterek is nyugdíjba vonulnak, és hogy lassacskán torkig vagyunk az intifádával, míg az élet apró dolgai, mint a mosógép, a vízvezeték-szerelő, a fogorvos, kapcsolatunk a slusszkulccsal, a kutyával és a szemüveggel, amely dolgok állandóan elvesznek, mindig érdekesek lesznek.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a politikai szatírák nem jók vagy hogy nem fontosak. Magam is számtalan politikai szatírát írtam, amelyeket Izraelre vonatkozó napi aktualitásaik miatt nem fordítottak le. A politikai szatíra veszélyes fegyver, nemcsak nevet-

tető, de sértő is lehet. Az öreg, beteg Menahem Beginről szóló szállóigének, amely – a vicc tanúsága szerint – azt bizonyítja, hogy „van élet a halál után", kétes felhangja van. Ez nem csípős, hanem sértő, és a kiötlője helyett is szégyelltem magam.

Életem során megpróbáltam, hogy hegyes tollammal ne egyes embereket találjak el, hanem szent teheneket kaszaboljak le.

Jaron: Melyik „kaszabolás" jelentette a legnagyobb elégtételt az ön számára?

Amikor a Picasso nem volt sarlatán (Picasso war kein Scharlatan) című könyvemben végre kifejezésre juttattam ama meggyőződésemet, hogy az úgynevezett modern művészet nyilvános botrány. A könyv lehengerlő visszhangja kellemesen meglepett, minthogy az átlagpolgár nem szívesen foglalkozik olyan problémákkal, amelyek nem érintik személyesen. Ha azonban a nagyrabecsült kritikusok elmagyarázzák neki, méghozzá számára teljesen érthetetlen nyelven, hogy a hulladékhegyek, matracok és vécékagylók jelentik a művészetet, akkor szótlanul megadja magát. A modern művészet maffiája jószerivel az egész világot ellenőrzése alatt tartja.

Nyomatékosan használom a maffia szót, mert egy ismert német műkritikus az egyik pódiumvita után megfenyegette a feleségemet, elintéznek, ha továbbra is a modern művészek ellen uszítok.

De nincs kedvem felhagyni vele. Nem hiszem, hogy a modern művészet hatalmas blöff, hanem tudom. Csak sajnálni tudom a mai művészeket, mert a túlélés érdekében együtt kell úszniuk az árral, és a kötelességükké vált a maszatolás és a rondaság.

A másik örök téma a szent tehén viszonya az ökörhöz. Darabjaimban, mint A házasságlevélben (Der Trauschein), vagy A pacsirta volt az címűben, világosan kifejtettem véleményemet a házasság intézményének számos gyengeségéről. A képmutatás tobzódásáról a szerelmet illetően, amit manapság szexnek hívnak, mindazonáltal soha nem írtam olyan nyíltan, mint ahogyan szerettem volna, mivel nem szeretnék a feleségek gyöngyének bánatot okozni. Könyveimben kerülök minden olyan kifejezést, amely sértené őt. Talán majd a második kiadásban benne lesznek.

Jaron: Térjünk vissza művészi pályafutásához. Hogyan keletkezett a Sallah című film és musical, amely legnagyobb sikere?

Ez izgalmas történet, és úgy kezdődött, hogy a Kamaraszínház egy revüre készült. Amikor engem is felkértek egy rövid bohózat megírására, hirtelen eszembe jutott Sa'adja szomszédom, a Kapu a hazába táborból, bőgő gyerekeivel és hallgatag feleségével. Ebben az időben ingyen lakott nálunk Tel-Avivban egy fiatal lány, akit, mondjuk, Josephának hívtak. Josepha velünk együtt hagyta el a kibucot, és szociológiát tanult. Hozott nekem néhány jellegzetes párbeszédet, amelyek az arab országokból újonnan bevándoroltak és az európai erősítés között hangzottak el. A bohózatnak pedig a Sa'adja és a jólét (Sa'adja und die Wohlfahrt) címet adtam.

A rendező elolvasta és keserű fintort vágott. Ezek után bohózatomat a hónom alá csapva felkerestem a hadsereg színtársulatát és a művet odaadtam egy tizenkilenc éves őrmesternek, Hájim Topolnak, hogy olvassa el. Hájimke őrmester úgy találta, hogy a bohózat meglehetősen gyenge, és egyáltalán nem szórakoztató. Akkoriban mindenesetre még nem voltunk egyidősek, tizenegy évvel idősebb voltam nála, és minden további nélkül elrendelhettem a Sa'adja bemutatását. A társulat engedelmeskedett nekem, a vén szivarnak, de a hátam mögött az akcentusomon viccelődtek, és azt suttogták, hogy bizonyára fejembe szállt a Védenc sikere.

Az új szociális munkásnő – végül ez lett a bohózat címe – nem lett siker. Népünnepély lett. Topol felejthetetlen Sallah volt, a többi meg már történelem. Azon a teherautón, amelyik a katona színészeket vitte az ország minden tájára, és mozgó színpadként is szolgált, játszotta el Topol százszor is ezt a szerepet, ami jótékony hatással volt későbbi világraszóló színházi és filmkarrierjére.

Most jön a történet izgalmasabb része. A hadseregtől kapott teljes honoráriumomat továbbadtam Josephának, akit annak idején támogattunk. Mellékeltem hozzá egy tréfás kis cédulát is: „Szívből jövő köszönetem a Sallah megalkotásában nyújtott segítségedért." Ez a cédula még döntő szerephez jutott az életemben.

Tíz évvel később Sallah című filmem óriási sikert aratott az izraeli mozikban, és végre felépíthettem afekai házamat. A külföldi piacra dobás eredményei viszont csupán értékes leckéket jelentettek a showbusiness nevő tantárgyból. A New York-i forgalmazó cég tulajdonosa ugyanis beépített a szerződésbe egy aprócska kikötést, hogy egyedül ő dönthet a reklámköltségekről. Ennek köszönhetően filmem kilenc hónapon át tartó New York-i vetítése alatt zavartalanul folyósíthatott egy kisebb vagyont sógora frissen alapított reklámügynöksége számára. Azóta árgus szemekkel olvasok el minden szerződést, és kereket oldok, ha a mozi világa nem garantálja nekem a minimális összeget.

De nem ez volt az egyetlen tanulság, amit levonhattam ebből a sikerből. Látszólagos gazdagságom ugyanis magához vonzott néhány piócát. Röviddel azután, hogy a Sallah lefutott a mozikban, kézhez kaptam egy ügyvédnek a jogművészet minden szabályát szem előtt tartó felszólítását, miszerint bevételeim felét utaljam át a szociális munkás Josephának, a Sallah azonos jogokat élvező társszerzőjének. A tréfás levélkét, amelyet annak idején írtam, bizonyítékként mellékelték.

Alig ocsúdtam föl meglepetésemből, máris három újság tudósított az afférról. Úgy, gondoltam magamban, szóval most tetten értek, most mindenki megtudja, hogy darabjaim, bohózataim, könyveim, hogy minden, amit valaha írtam, az Josepha tollából született.

Felhívtam őt. „Gazdag vagy", mondta, „biztosan meg sem érzed, ha adsz valamit nekem." Josepha a tárgyalóteremben szenvedte el vereségét. Ügyvédje ugyanis nem vette figyelembe, hogy a szerzői jog csak az írott szöveget védi, nem az ötletet. Azzal érvelt, hogy védence lediktálta nekem az ötletét, így tehát írott szövegről van szó. Ebben az esetben nem lennék több, mint Josepha gépírócicája, vágtam vissza, tehát nemcsak bevételeim fele, hanem az egész őt illeti. A per harsány hahotával végződött.

De nemcsak a csalódásokból vontam le tanulságokat. Kellemes tapasztalataimról is beszámolhatok, még ha a pozitív dolgok – ahogy a médiából is tudjuk – közel sem olyan érdekfeszítőek.

Amikor a hadsereg színtársulatának tagjai, akikkel a Sallahot mutattam be, leszereltek, megalapítottam velük, ezekkel a rend-

kívül tehetséges színészekkel, kedves kamaraszínpadomat, a Zöldhagymát. A fiatalok azonban egy szocialista mozgalomhoz tartoztak, és mindenképpen a sivatagban akartak letelepedni. Az volt az álmuk, hogy az egyik kibucban alapítanak egy színházat. Lelkesedtem az ügyért, mert elbűvölt ezeknek a fiatal embereknek az életkedve, és persze azért is, mert teljesen mások voltak, mint én.

A Zöldhagyma kabarészínpad például egyetlenegyszer sem fogadott ügyvédet a nézeteltérések tisztázására. Ha vitás ügy adódott, ifjú óriásaim barátságos mosollyal fordultak az ellenfélhez, és megnyugtatták őt : „Nálunk nincs per. Mi rögtön ütünk." Így mindig minden gyorsan és súrlódásmentesen elintéződött, és ebből megtanultam, hogy egy kis pofon a legnagyobb ügyvédnél is hatékonyabb.

A Zöldhagyma hatalmas siker volt, de megint csupán a közönség körében. A nagy letoló, dr. Gamsu „legamzolt", cikkeiben megsemmisített minket. Csoportunk feloszlása után aztán így panaszkodott: „Hol van már a Zöldhagyma csodálatos korszaka?" Az ember ugye csak a holtakat becsüli.

Három év és öt igen sikeres műsor után az egyik népszerű színész tragikus balesetét követően ugyanis együttműködésünk felbomlott, én is elfáradtam, majd kiléptem, szerzőként és direktorként egyaránt. Mindenesetre vállalkozásunkat mindennemű adósság és anyagi veszteség nélkül zártuk, ami ritkaság a színház kockázatos világában.

A Zöldhagyma középpontjában kétségkívül Topol állt, nemcsak azért, mert kitűnő komikus volt, hanem a belőle áradó kedvesség és férfiasság miatt is. Hájimka személyisége nem különbözik a szerepeiben megtestesített figurákétól, az életben ugyanolyan szeretetreméltó, mint a színpadon vagy a filmvásznon, és ezt tényleg csak kevés színészről lehet elmondani.

Meglehetősen gyakran találkozunk, de még mindig kölcsönösen meghökkentjük egymást hátborzongató humorunkkal. Ha Topol valakinek rálép a lábára, és azt morogja: „Bocsánat, szándékos volt", akkor áldozata tudhatja, hogy ez az általa is elsajátított kishonizmusnak a része.

De nem hiányzik belőle némi pimaszság sem. A Hegedűs a

háztetőn egyik londoni előadása után – különlegesen sikeres karácsonyi gálaműsorról volt szó – megkerestem őt a kulisszák mögött. Szerényen várakoztam az öltözőjében, míg Lord Mountbatten és a canterbury-i érsek kezet fogtak vele. Illedelmesen meghajolt a magas rangú urak előtt, aztán átöltözött, és elhagytuk a színházat. A portás utánunk kiabált: „Boldog karácsonyt, mister Topol!", erre Hájimke megfordult, és szemrebbenés nélkül azt mondta: „Nem vagyunk boldogok, barátom, ugyanis mi öltük meg őt."

Ezt egyáltalán nem találtam viccesnek, és megkérdeztem Hájimkét, hogy engedhetett meg magának egy ilyen megjegyzést. „Nagyon egyszerű", mondta Hájimke, „sztár vagyok." Ebben természetesen kétszeresen is igaza volt. Először is, mert tényleg sztár, másodszor pedig a provokatív viselkedés határozottan előnyös a dicsőség szempontjából. De az én világhírű barátomnak van egy, még a színházi világban is ritka jellegzetessége. Mégpedig egy hamiskás szemhunyorítás, amely a nézőknek azt a felszabadító érzést sugallja, hogy hiszen csak játszunk, nem gondoljuk olyan véresen komolyan az egészet. Hájimke sajátos védjegye, hogy egyszerre színész és néző.

A Zöldhagyma tehát feloszlott, nem utolsósorban azért, mert szabadulni akartam ebből a börtönből, ahol már egy nappal a premier után írni kellett az új darabot. De megfertőzött már a színház bacilusa, és a színpad deszkái a mai napig a világot jelentik számomra. Csak egy kicsit okosabb lettem. Még mindig vígjátékokat és musicaleket írok, és magam rendezem az ősbemutatókat Amszterdamtól St. Pöltenig, Baseltől New Yorkig, a pénzügyi és adminisztratív gondokat viszont meghagyom a többi remegő direktornak.

Színpadi repertoáromban olyan művek is szerepelnek, amelyek bizonyára nem tekinthetők átlagosnak. Tudomásom szerint A szélhámos (Der Betrüger) a zenetörténet egyetlen olyan operája, amelyet a jövedelemadó ellen írtak. Az izraeli közönség különösen szívélyesen fogadta bemutatását a tel-avivi operában.

De az a csúcsteljesítményem, hogy bedolgoztam a Sztambul rózsája című operettbe.

Nagy revüszínházunkban egy megsárgult szövegkönyv és egy

húszas évekből származó partitúra volt a próbák alapja. A premier előtt néhány nappal nagy pánik tört ki, mert felfedezték, hogy a harmadik felvonás szövege elveszett. Mivel már nem volt idő, hogy a hiányzó oldalakat Isztambulból pótoljuk, a direktor az éjszaka közepén felébresztett azzal az ugyancsak meglepő kívánsággal, hogy másnap reggelig írjam meg a hiányzó felvonást.

Néhány mondatban összefoglalta az addigi cselekményt, és azután magamra hagyott drámaírói problémáimmal együtt. Arra a kérdésemre, hogy az Isten szerelmére, hogyan végződjön annak a török szépségnek a sorsa a függöny lehullása előtt, a direktor azt válaszolta, hogy ez az én dolgom, nem csinálhat mindent ő maga.

Megtettem, ami tőlem tellett. A premier néhány nap múlva teljes sikert aratott, és az előadás egy fél évig ment, anélkül, hogy bárkinek is feltűnt volna szerény bedolgozásom. Leo Fall, a zeneszerző valószínűleg forgott a sírjában, de jó messze Tel-Avivtól.

Életem következő állomása a filmrendezés volt. Ezt a kíváncsiskodásomnak és a filmkritikusoknak köszönhetem.

Amikor a hatvanas években a rokonok áradata miatt anyagilag ismét különösen rosszul álltam, az Egy szót se Morgensternhez (Kein Wort zu Morgenstern) című musicalem jogait eladtam egy izraeli filmproducernek, aki addig indiai és török filmek importjára specializálódott. Ez az ember úgy szerette a mozit, mint egy naiv gyerek, minden héten rendezőt cserélt, és az eredmény minden alkalommal kész természeti csapás volt. A kritikusok, akiknek szemében már akkor szálka voltam, minden tőlük telhetőt megtettek, hogy összefüggésbe hozzanak a felsüléssel. „Napfényre került az igazság", írták, „ez Kishon színvonala."

Erre megfogadtam, hogy a jövőben csak önmagamra bízom a műveimet és A házasságlevél című családi vígjátékomat személyesen én rendeztem. Magam is meglepődtem, milyen könnyen ment. Miközben az ember darabot ír, gondolatban úgyis megrendezi, a technika pedig nagyon gyorsan megtanulható a gyakorlatból.

Egész szerényen állíthatom, hogy igazán tűrhető színházi rendező vagyok, talán azért is, mert eddig csak saját darabjaimat

rendeztem. Mivel a Sallahon kívül, amelynek a Habimában hatvanfős társulatra volt szüksége, a költségek nem rúgtak túl magasra, nem voltak problémáim. De legszebb az egészben az, hogy rendezőként nem érvényesülhetek a szerző rovására.

A házasságlevél időközben világsiker lett. Egyedül Németországban és Ausztriában többszázszor mutatták be a darabot. A siker annak köszönhető, hogy ez a kis vígjáték örökzöld témával foglalkozik, a házassággal, amely, mint tudjuk, fából vaskarika. A darab egy teljesen normális házaspár tragikomikus tükörképe. Erőssége, hogy egyszerű a cselekmény, és rokonszenvesek a szereplők. Isztambulban A vízvezeték-szerelő és a felesége, Párizsban pedig A tel-avivi szerelő címmel adták elő. Törökországban két évig játszották, és a fiatal társulat, amely Isztambulban előadta a darabot, végül megvette a színházat.

Nem tudom miért, de Törökországban szerfelett sikeres vagyok. Körülbelül egy tucatot lefordítottak törökre a könyveimből. A pacsirta volt az jubileumi előadásán az ankarai nemzeti színházban Sara és én a török kormány vendégei voltunk. A kultuszminiszter mellettem ült, miközben a színház előtt a PFSZ tüntetett ellenem.

Ha megkérdezik, melyik a kedvenc darabom, egyértelmű a válaszom. Minden művész, ahogy minden apa is, különösen szívből szereti gyengébb gyermekeit. Én viszont a sikereseket szeretem. Szívesebben lennék, ahogy már említettem, Salieri, mint Mozart. De ha mégis mellemnek szegeznék a pisztolyt, bevallanám, hogy kedvencem a Húzd ki a dugót, forr a víz (Zieh den Stecker raus, das Wasser kocht) című szatírám a modern művészet sarlatánságáról.

Ezt a vígjátékot az egész világon bemutatták, minden héten egy másik kisszínpadon. Nagy színpadokon azonban nagyon ritkán játszották. A nagy, támogatásból élő színházak nem merik provokálni a kultúrszenátorokat. Szatírám ugyanis a kultúrmafia szemfényvesztő pénzügyi manővereiről szól. Többek között például egy absztrakt képet is színpadra fröcskölnek a színészek. Csak nemrég közölte velem a pekingi kínai televízió, hogy sugározni akarják azt a filmet, amelyet ebből a darabból forgattam a Sender Freies Berlin számára.

Jaron: A színpadi technikát bizonyára igen rövid idő alatt meg lehet tanulni. De hogyan barátkozott meg a bonyolult filmtechnikával?

Mára már abszurd, hogy az Oscar-díjra jelölt Sallahot olyan csapat készítette, akiknek tájékozatlansága a filmes dolgokban feltehetőleg egyedülálló volt a mozi történetében. 1962-ben egyiküknek sem volt a legcsekélyebb sejtelme sem arról, hogyan kell filmet forgatni, és a legtapasztalatlanabb éppen Ferike volt, a rendező, akinek egyetlen idevágó tapasztalata az a vetítő volt a cipősdobozban, amelyet kilencéves korában eszkábált össze. Tudtam ugyan, hogy egy filmrendezőnek kiabálnia kell, hogy „action", de én csak suttogni mertem. Még a legalapvetőbb kifejezéseket sem ismertem, mint a tilt, close-up, over-the-shoulder, nem is szólva a bonyolultabb szakkifejezésekről. Ha valaki jól megnézi Topolt a Sallahban, észreveszi, hogy a film elején még szakállas, később pedig már majdnem teljesen simára borotvált. Fogalmam sem volt, mi az, hogy kontinuitás. Ahelyett, hogy letettem volna az asztalra egy profi forgatókönyvet, lerajzoltam a jeleneteket úgy, ahogy elképzeltem, és hétköznapi nyelven odaírtam, körülbelül mi történjék a megadott keretek között.

Néhány héttel a forgatás megkezdése előtt Sarával Velencébe utaztam, és ott, az egyik romantikus éjszakán a Piazza San Marcón páni félelem tört rám, és rákiabáltam szegény Sarára: „Te jó Isten, mit csináltam! Honnan a csudából tudjam, hogyan kell filmet rendezni?" A visszavonuláshoz azonban már késő volt, hiszen az előkészületek már javában zajlottak.

A producerem, Menahem Golan magával hozott Hollywoodból egy kedves, idős férfit, Floyd Crosbyt, egy operatőrt, aki a filmklasszikusnak számító High Noonban csinált felvételeiért már kapott egy Oscart. Abban bíztam, hogy az ő gazdag tapasztalataiból meríthetek, és ez megmentheti majd a rendezést. Crosby azonban a maga amerikai módján rögtön világossá tette, hogy a „director of photography" munkáján kívül a kisujját sem fogja mozdítani. A forgatás alatt aztán szívélyessé vált a kapcsolatunk, és nekem panaszkodott a fiára, aki zenész, csak szégyent

hoz a fejére, és eladta a lelkét a drogoknak. Két év múlva, amikor az „őrmester"-rel másodszor mentem Hollywoodba a Golden Globe-kiosztásra, újra találkoztunk. Elmesélte nekem, hogy valamelyest javult a helyzet, és vad fia egész rendes kis karriernek nézhet elébe együttesével, a Crosby, Stills, Nash and Younggal.

A Sallahhal kapcsolatban van még egy élményem, amikor is majdnem szívinfarktust kaptam. Ilyen történet csak humoristával eshet meg. San Franciscóban történt, az első filmfesztiválon, amelyen Hájimke és én vettünk részt.

A Sallah egy görög film után került sorra, és tulajdonképpen egész jól ment minden. A közönség akkor nevetett, amikor kellett, és úgy tűnt, hogy a zsűri, élén a jellegzetes orrú színésszel, Karl Maldennel, szintén el van ragadtatva. Galia, Hájimke felesége, éppen azt suttogta, hogy a díjat szinte már a zsebünkben érezhetjük, amikor kitört a katasztrófa.

Röviddel a film vége előtt egyszer csak mellettem termett a mozigépész, és odasúgta: „Figyeljen, mister, filmjének utolsó tekercsét tévedésből elcserélték a görög film tekercsével." Hájimke is meghallotta ezt a Hiób-hírt, de szokásos szenvtelenségében semmilyen okot nem látott arra, hogy felizgassa magát, míg engem a frász kerülgetett, ha arra gondoltam, hogy Sallah helyett kisvártatva egy görög félnótás fog föl-le szambázni a filmvásznon.

Kiosontam a sötétben, és megtudtam, hogy a görögök már elvitték tekercsünket egy másik mozielőadásra. Még tíz percem volt hátra. Beugrottam egy taxiba, hozzávágtam a görögökhöz a tekercsüket, és visszaszáguldottam a mienkkel. Öt perc – négy perc – három perc – a legutolsó másodpercben fűztük be a vetítőbe a jó tekercset. A drámát nem vették észre. Hájimke megjegyezte, hogy ő eleve tudta, minden rendben lesz, én viszont azt hiszem, ezen a napon kezdett el ismét őszülni a hajam.

Volt azonban még egy másik alkalom is, amikor szívinfarktust kaphattam volna. Az első fesztivál olyan, mint az első szerelem, ezért emlékszem a mai napig is minden egyes részletre. A zsűriben akkor még ott ült a legjelentősebb szovjet filmrendező is, akit öt Sztálin-díjjal tüntettek ki. Zsidó volt, de kísértő szigorú felügyelete alatt nem tudta kifejezni irántunk táplált érzelmeit.

A díjkiosztás előtti estén azonban egyedül találkoztunk vele

az utcán. Mindkét kezével megragadta a vállamat, és valami olyasmit súgott nekem, hogy „kakája kraszívaja", oroszul, amiből sem én, sem Hájimke egy szót sem értettünk. Ezután rögtön eltűnt, de meghatottsága ragályos volt, és San Francisco utcáin szaladgálva minden járókelőt megszólítottunk, aki egy kicsit is oroszosan nézett ki, hogy nem tudja-e, mit jelent a „kakája"?

A választ másnap kaptam meg a díjkiosztáson. Szovjet testvérünk azt akarta elárulni nekünk, hogy két első díjat nyertünk.

Ez volt az első filmfesztiválom. Ma már nem túlságosan izgatnak a fesztiválok és a díjkiosztó ünnepek. Lehiggadtam. Ma már megértem az öreg Salamon királyt, aki egy birodalommal és ezer feleséggel büszkélkedhetett, élete végén mégis erre a következtetésre jutott: „Hiúságok hiúsága, minden hívság ezen a földön." Az ünnepségek lassacskán elvesztik fiatalos varázsukat. Amikor a harmadik és legismertebb filmemet, A kéktejcsatornát újra Golden Globe-díjra jelölték, az egész már csak rutin volt.

Jaron: Akkor miért nem vonul végre nyugalomba?

Félek, hogy akkor nem lennék több, mint egy öreg, megkeseredett író. Három éve még elkezdtem franciául is tanulni. Mikor már meg tudtam fogalmazni egyszerűbb leveleket ezen a gyönyörű nyelven, felhagytam a tanulással. Nem a korom, hanem egy párizsi utazás miatt. Megérkeztem a csodálatos városba, és egy szót sem értettem. Meg aztán az volt a benyomásom, hogy a franciákat egyáltalán nem izgatja, tudok-e velük beszélni, vagy sem. Hátat fordítottam hát a franciáknak, és elmélyültem egy másik nyelvben, a számítógépében.

Saját számítógépem ugyan nincs, viszont „profik" vesznek körül. Amir fiam a számítógép-tudományok doktora, és Renana is hatásos grafikákat készít az „Apple"-jével. Jómagamat lehetőség szerint távol tartom ezektől a csodakészülékektől, mert félek, hogy a rabszolgájukká tennének. No meg elég öreg is vagyok ahhoz, hogy B3-as ceruzámról a „Worldprocesszorra" váltsak. A számítógép elrejtené az utókor elől örökös javítgatásaimat, amelyeket oly szívesen nézegetek kéziratai lapjain, egykori szenvedések bizonyítékaként.

Mindazonáltal az egyik sakk-komputer az én nevemet viseli. Az én alkotásom, de az USA-ban gyártották. A Kishon-Chesster a világ első humoros sakk-komputere, amely igen szórakoztató lehet, különösen, ha ellenfelének van humora, mint Anatolij Karpovnak.

Minden szimultánjátékom ezzel a szovjet világbajnokkal hahotával kezdődik és végződik. Egyszer Bécsben megtette első lépését, mire én fölálltam, és kijelentettem: „Feladom." Karpov nevetett és kezet nyújtott, jelezve, hogy a játék véget ért. Nem bántam meg. Egy jó vicc kedvéért mindig kész vagyok eladni egy játékot, pláne, ha kezdettől vereségre van ítélve.

Az évek során Karpov és köztem sajátos viszony alakult ki, jóllehet ő bevallottan kommunista és Brezsnyev kedvence volt. Egy különleges ajándékot is kaptam tőle, egy darabot az egyik rakétából, amellyel a szovjet űrhajósok egyike felrepült a világűrbe.

Mindenesetre a Kishon-Chessterrel egyszerűbb játszani, mint Karpovval, bár az én komputerem nem tudja tartani a száját. Minden lépést akadékoskodó megjegyzésekkel vagy az aktuális állást lehordó kommentárral lát el. Ez a csoda akkor vált lehetségessé, miután az amerikai tudománynak sikerült egy, az emberi hangot és a nyelv zeneiségét tökéletesen utánzó mikroprocesszort kifejlesztenie. A miami Fidelity nevű sakk-komputercég elhatározta, hogy a találmányt a saját céljaira használja fel, és német leányvállalatán, a Mephistón keresztül felkértek, hogy írjak olyan szövegeket, amilyeneket egy komputer mondana, ha lenne humorérzéke.

Más szóval, a sakk-komputer Pügmalionja lettem. Így hát kitaláltam chessterem számára néhány szólást, mint például: „Kedvesem, túl jó vagyok neked, vegyél egy olcsóbb komputert", vagy „Úgy játszol, mint egy csiga, el akarod talán égetni a tranzisztoraimat, felejtsd el." A jó meneteket így dicséri meg a Kishon-Chesster: „Jobban játszol, mint ahogy kinézel." Gyenge meneteknél viszont korhely szidalmakra ragadtatja magát, nemegyszer kijelenti, hogy „a francba", de rögtön elnézést is kér érte.

Semmiség volt tehát megtalálni a helyes szavakat, nehezebb volt viszont összehangolni a reakciókat a lépésekkel. Sokat segített a szakértők támogatása, de hogy egy számítógép hogyan működik, azt az alapoktól kezdve meg kellett tanulnom. Ha

tudtam volna, mennyi nyűgöt jelent nekem ez a kis kaland, minden bizonnyal nem vágtam volna bele. Másfél évem ment rá, de most már nagyon büszke vagyok arra, hogy az első humoros sakk-komputer az én nevemet viseli.

Jaron: Nem gondolja, hogy nem annyira a sakktudása, mint inkább a hírneve miatt kérték fel a program kidolgozásában való részvételre?

Ez kétségkívül így van, de nem zavar. Új kőkorszakban élünk, az egykori primitív törvények szerint. Csak az lehet győztes és sikeres, akié a legerősebb kőbalta. Aki híres, az mindenható, az emberek meghajlanak előtte, mert látták a televízióban. Ha Claudia Schiffer fejébe venné, hogy megtervezi a Tosca díszletét, vagy Hans-Dietrich Genscher egy horrorfilm fővilágosítója akarna lenni, akkor minden operaház és minden producer nyomban leszerződtetné őket. A nagy cégek képesek csillagászati összegeket fizetni azért, hogy rátehessék nevüket Boris Becker trikójának bal ujjára, és hogy egy eau de toilette Sabatininek hívhassa magát, jóllehet mindenki tudja, hogy az argentin teniszezőnőnek a legcsekélyebb köze sincs ehhez a folyadékhoz.

Hát szégyen ehhez a főnemesi réteghez tartozni? Biztos vagyok benne, hogy nevem egy újfajta sakk-komputer feltalálójaként néhány embert a könyveim megvásárlására csábít majd, míg íróként egy pár sakk-komputernek csinál jó üzletet. Olyan világban élünk, amely csak úgy ontja az árut a vásárlóknak, és egy írónak is meg kell tartania a piaci értékét. Ezért nem küzdök a méltatlan körülmények ellen, hanem még hozzá is járulok létükhöz. És mindent megpróbálok, hogy közben híres és normális maradjak. Tudom, ez szinte lehetetlen, mert legnagyobb megdöbbenésemre fel kellett ismernem, hogy a nagy sikerek ugyanúgy tönkretehetik az embert, mint a nagy vereségek.

Egyik hollywoodi utam során találkoztam Elvis Presleyvel, aki sikerei csúcsán állt akkor. Jó kiállású férfi volt, sőt a valóságban még jobban nézett ki, mint a filmvásznon. A szünetben beszélgettünk, és egy kedves, udvarias fickót ismertem meg benne, akinek érzékenysége nem emlékeztetett vad ritmusaira.

Néhány év múlva újra találkoztam vele, ez alkalommal Las Vegasban. Fel volt puffadva, hájas volt, csurgott róla a veríték, és teljesen be volt injekciózva drogokkal. Ha nem ismertem volna a fénykorában, bizonyára nem lett volna olyan ijesztő. De ismertem ezt a csodálatos fiút azelőtt is, és nem értettem, mi történt vele.

Felteszem magamnak a kérdést, miért nem viseli el az ember a sikereit, amelyeknek boldoggá kellene tenniük őt, miért nem lehet kikerülni ebből a halálos körforgásból?

Talán a hőn óhajtott hírnév olyan drog, amely az embert abbeli félelmében, hogy elveszítheti, önnön megsemmisítése felé hajtja?

Úgy hiszem, én elkerültem ezt a veszélyt. Nem mintha különösebben erős volnék, hanem mert újra és újra akadályokba ütköztem. Olyan ember vagyok, akinek a hírnévhez vezető út tulajdonképpen egyfajta gátfutás volt. Ezért még hálásnak is kell lennem. Nagyon lassan váltam híressé, lépésről lépésre, írói fejlődésemmel együtt nőtt a hírnevem, és éppenséggel az sincs kizárva, hogy pontosan ez a fokozatos, gyötrelmesen lassú haladás vezetett oda, hogy lelkem nem szenvedett kárt.

Bár nem lehet rám fogni, hogy túlzásba viszem a szerénységet, azzal mindig pontosan tisztában vagyok, milyen döntő szerepet játszott életemben a szerencse. Már nem is félek attól, hogy elfordulhat tőlem. Azt az időt lekéste. Ma már nem függök a szerencsétől. A szerencse függ tőlem.

Jaron: Mit jelentsen ez?

Még nem tudom. Ezen el kéne tűnődnöm.

Jaron: Látom, humora segít önnek abban, hogy elmélyülten foglalkozzon a hírnév veszélyeivel.

Mint az összes többi lelki veszélyhelyzettel is. Szinte minden profi humorista olyan ember, akit a humor mentett meg az elkerülhetetlen ürességtől, vagy legalábbis segített neki abban, hogy meggyötört lelkén könnyítsen. A humor megóvta őket,

hozzájárult lelki egyensúlyuk megtartásához, meggyógyította őket.

Már említettem, a humor az a képesség, amely meglepő fordulatot ad a dolgok menetének, igazságokat rendít meg, és a valóságot nem konvencionális nézőpontból szemléli. Annak az embernek azonban, aki rendelkezik azzal a képességgel, hogy teljesen tudatosan szokatlan dolgokat cselekedjen, mindenekelőtt tudnia kell, hogyan fest a valóság.

Az írók ilyen emberek. Aki meg tudja írni valaminek a paródiáját, az az eredetit is meg tudja írni. Más szóval, a humorista olyan ember, akinek határozott egyéni véleménye van, aki ösztönösen érzi véleményének viszonylagosságát. Aki felvértezte magát ezzel a szemlélettel, az csak azért, mert híressé vált, nem jön ki a sodrából.

A hírnév kellemes dolog és anyagi előnyökkel is jár, de addig, amíg az ember saját magán nevetni képes, szerencsére nem fenyegeti a veszély, hogy elveszítheti a fejét.

Jaron: Ez mind szép és jó, de szívesen megnézném önt, amikor háta mögött csodáló pillantásokat érez, és tudja, hogy mindjárt odajön magához egy fülig vörös fiatal lány autogramot kérni. Mit tesz ilyen helyzetben?

Megfésülködöm. Nem azért, mert hiú vagyok, hanem mert számításba veszem a fotóriporterek esetleges jelenlétét. Nyugodtan lenézhetnek ezért, de színlelés nélkül bevallom, elfogadtam a társadalom bizonyos normáit, hogy megtarthassam teljes emberi szabadságomat. Ez ma az én legszemélyesebb magánigazságom.

Jaron: És a jövő?

A jövő érdeklődés híján elmarad. Mögöttem van, hála Istennek.

Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

620

A magyar közönség elsősorban nemzetközileg elismert és őshazájában közkedvelt humoristaként ismeri a szerzőt. Ez a könyv azonban más. Az olvasó kalandos, hányattatásokban gazdag élettörténetével ismerkedhet meg, úgy, ahogy a szerző azt egy izraeli újságíró barátjának tollba mondta. A könyv lapjain megelevenedik a szerző magyarországi gyermekkora, az üldöztetések, a család tragikus sorsa, saját bujkálásának, menekülésének a története, majd vándorlása és letelepedése Izraelben. A központi téma a család, a környezet, a konvencionális hazugságok, az író viszonya az ősökhöz és két házasságából született gyermekeihez. Bár a visszaemlékezésben nem a humor dominál, a szerző közismert fanyar iróniája rácáfol az önéletrajzok szokásos komolykodására, s megtagadhatatlan humorérzéke teszi élvezetessé általános tanulságokkal szolgáló életútját. A könyvet számos fénykép gazdagítja.

Ephraim Kishon *Volt szerencsém*